

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

AŞİNA SOYLU BEYLERİN ÇİNCE MEZAR KİTABELERİ

Yüksek Lisans Tezi

Melike KİRİLEN

Ankara-2017

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

AŞİNA SOYLU BEYLERİN ÇİNCE MEZAR KİTABELERİ

Yüksek Lisans Tezi

Melike KİRİLEN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç

Ankara-2017

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ) ANABİLİM DALI

Melike KİRİLEN

AŞİNA SOYLU BEYLERİN ÇİNCE MEZAR KİTABELERİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı:

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ

Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN

Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU

İmzası:

Tez Sınavı Tarihi: 13/11/2017

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(01../12../2017..)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Melike Kirilen.....

İmzası

M. KIRILAN.....

ÖNSÖZ

Vefat eden kişiyle birlikte defnedildiğinden günümüze değiştirilmeksizin ulaşan mezar kitabeleri, edebi değerin yanı sıra içerdği detaylı tarihi verilerden dolayı tarih araştırmalarında istifade edilen kıymetli malzemelerdir. Kök Türk Kaganlığı dönemindeki savaşlar, iç karışıklıklar ve evlilik antlaşmaları gibi sebeplerden ötürü Çin’de vefat eden Aşina sülalesi mensupları adına yazılmış Çince mezar kitabeleri, Kök Türk tarihi açısından istifade ettiğimiz diğer Çince kaynaklardaki eksikliklerin giderilmesi ve hatalı bilgilerin düzeltilmesini mümkün kılmaktadır. Tezimizde her biri Kök Türk kaganlarının soyundan gelen on iki beyin mezar kitabesi tercüme edilmiş ve içerikleri Çin tarihlerindeki ilgili diğer kayıtlarla karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

Tez çalışmam ve eğitimim boyunca yardımını asla esirgemeyen kıymetli danışmanım Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç’e sabrı, anlayışı, emekleri ve kendisinden öğrenme fırsatı bulduğum her şey için teşekkür etmeyi borç bilirim. Ayrıca yüksek lisans eğitimim boyunca bursiyeri olduğum Türk Tarih Kurumu’na, tezimi titizlikle inceleyip görüşleriyle katkıda bulunan Prof. Dr. Konuralp Ercilasun ile Doç. Dr. Cihat Aydoğmuşoğlu’na ve Ankara Üniversitesi Genel Türk Tarihi anabilim dalındaki tüm hocalarıma teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak bana daima destek olan ve anlayışını esirgemeyen sevgili eşim Doç. Dr. Gürhan Kırilen ile haklarını asla ödeyemeyeceğim ailem Tülin ve Atilla Tanatar’a sonsuz teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	II
KISALTMALAR.....	V
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM: KÖK TÜRKLER

1.1. Kök Türklerin Kökeni ve Tarih Sahnesine Çıkışı.....	9
1.2. Genel Hatlarıyla Kök Türk Siyasi Tarihi.....	15

2. BÖLÜM: AŞİNA SOYLU BEYLERİN ÇİNCE MEZAR KİTABELERİ

2.1. Taspar Kagan Soyu Mensuplarının Çince Mezar Kitabeleri.....	45
2.1.1. Aşina Ssu-mo'nun Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler.....	47
2.1.2. Aşina Ssu-mo'nun Mezar Kitabesi Tercümesi.....	50
2.1.3. Aşina Ssu-mo'nun Mezar Kitabesi Değerlendirmesi.....	75
2.2. İşbara Kagan Soyu Mensuplarının Çince Mezar Kitabeleri.....	88
2.2.1. Shih Shan-ying'in Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler.....	90
2.2.2. Shih Shan-ying'in Mezar Kitabesi Tercümesi.....	91
2.2.3. Shih Shan-ying'in Mezar Kitabesi Değerlendirmesi.....	102
2.2.4. Shih Ch'ung-li'nin Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler.....	111
2.2.5. Shih Ch'ung-li'nin Mezar Kitabesi Tercümesi.....	112

2.2.6. Shih Ch'ung-li'nin Mezar Kitabesi Değerlendirmesi.....	120
2.3. Ch'u-lo Kagan Soyu Mensuplarının Çince Mezar Kitabeleri.....	123
2.3.1. Aşina Mo-mo'nun Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler.....	125
2.3.2. Aşina Mo-mo'nun Mezar Kitabesi Tercümesi.....	126
2.3.3. Aşina Mo-mo'nun Mezar Kitabesi Değerlendirmesi.....	130
2.3.4. Aşina Wu-shih'nin Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler.....	139
2.3.5. Aşina Wu-shih'nin Mezar Kitabesi Tercümesi.....	140
2.3.6. Aşina Wu-shih'nin Mezar Kitabesi Değerlendirmesi.....	147
2.3.7. Aşina Che'nin Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler.....	164
2.3.8. Aşina Che'nin Mezar Kitabesi Tercümesi.....	165
2.3.9. Aşina Che'nin Mezar Kitabesi Değerlendirmesi.....	169
2.4. İllig Kagan Soyu Mensuplarının Çince Mezar Kitabeleri.....	170
2.4.1. Aşina P'o-lo-men'in Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler.....	171
2.4.2. Aşina P'o-lo-men'in Mezar Kitabesi Tercümesi.....	172
2.4.3. Aşina P'o-lo-men'in Mezar Kitabesi Değerlendirmesi.....	175
2.4.4. Aşina Chia-na'nın Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler.....	177
2.4.5. Aşina Chia-na'nın Mezar Kitabesi Tercümesi.....	178
2.4.6. Aşina Chia-na'nın Mezar Kitabesi Değerlendirmesi.....	181

2.4.7. Aşina Kan-te'nın Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler.....	183
2.4.8. Aşina Kan-te'nın Mezar Kitabesi Tercümesi.....	184
2.4.9. Aşina Kan-te'nın Mezar Kitabesi Değerlendirmesi.....	206
2.4.10. Aşina Bilge Tigin'in Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler.....	207
2.4.11. Aşina Bilge Tigin'in Mezar Kitabesi Tercümesi.....	208
2.4.12. Aşina Bilge Tigin'in Mezar Kitabesi Değerlendirmesi.....	215
2.5. Aşina Su-ni-shih Soyu Mensuplarının Çince Mezar Kitabeleri.....	218
2.5.1. Aşina Chung'un Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler.....	222
2.5.2. Aşina Chung'un Mezar Kitabesi Tercümesi.....	224
2.5.3. Aşina Chung'un Mezar Kitabesi Değerlendirmesi.....	249
2.5.4. Shih Kuan'ın Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler.....	256
2.5.5. Shih Kuan'ın Mezar Kitabesi Tercümesi.....	257
2.5.6. Shih Kuan'ın Mezar Kitabesi Değerlendirmesi.....	264
SONUÇ.....	265
KAYNAKÇA.....	277
EKLER.....	288
ÖZET.....	310
ABSTRACT.....	311

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı Geçen Eser

a.g.m.: Adı Geçen Makale

a.g.t.: Adı Geçen Tez

CHC: The Cambridge History of China

CKTTT: Chung-kuo Ku-chin Ti-ming Ta Tz'u-tien

CLCT: Chung-kuo Li-tai Chih-kuan Tz'u-tien

CNS: Chin Tarihi

CP: Chao-ling Pei-shih

CS: Chou Tarihi

CTS: Eski T'ang Tarihi

CTWP: Ch'üan T'ang Wen Pu-i

HS: Han Tarihi

HHS: Sonraki Han Tarihi

HTS: Yeni T'ang Tarihi

OCT: A Dictionary of Official Titles in Imperial China

PS: Kuzey Tarihi

SC: Tarih Kayıtları (Shih-chi)

SS: Sui Tarihi

TCTC: Tzu-chih T'ung-chien

TFYK: Ts'e-fu Yüan-kuei

THY: T'ang Hui Yao

TT: T'ung-tien

GİRİŞ

Bir ömrün nihayete ermesi, vefat eden kişinin yakınları için de hayattaki önemli dönüm noktalarından birini teşkil ettiğinden, adını anmaktan dahi kaçınmaya meylettiğimiz ölüm esasen müşterek bir mefhumdur. Geride kalanların hissiyatı yaradılış gereği evrensel olmakla birlikte, farklılık gösteren matem biçimleri zamanla toplumlar özelinde şekillenerek bir kültür unsuru haline gelmiştir.

Yerleşik yaşamın getirileri sayesinde yazın alanında erkenden ilerlemiş Çin toplumunda, yazı matem de bir parçası olmuş; ağıtlar ve yazıtlar gibi matem sembolü çeşitli öğelere ek olarak, vefat eden kişiyle birlikte defnedilen mezar kitabeleri ortaya çıkmıştır. Dini ve sosyal gerekçelerle gelenekselleşip, beşinci yüzyıl itibarıyla standart bir forma kavuşarak¹ hızla türdeşlerinin önüne geçen mezar kitabeleri en yalın tanımıyla; vefat eden kişinin edebi hassasiyetle kaleme alınan ayrıntılı biyografisinin nakşedildiği, mezarın içine koyulan yazıtlardır.

¹ Alanın önde gelen isimlerinden Chao Ch'ao'ya göre, bir yazıtın mezar kitabesi olarak değerlendirilebilmesi için; mezarın içine yerleştirilmiş olmak, medfunun kimliğini belirtmek, görece nizami bir şekle sahip olmak ve belirli bir metin yapısı ihtiva etmek gibi dört özelliği taşıyor olması gerekmektedir. Bakınız, C.Ch'ao (赵超), **Ku-tai Mu-chih T'ung-lun 古代墓志通论 (Kadim Mezar Kitabeleri Üzerine Görüşler)**, Pekin 2003, s.33.

Şimdiye dek keşfedilen örnekler arasında, “mezar kitabesi” (墓志銘, mu-chih-ming) ibaresini taşıyan en erken tarihli kitabe Liu Huai-min (劉懷民, 410-463) adına yazılmıştır,² ancak mezar kitabesi geleneğinin doğuş sebeplerini kesin ve etraflı olarak açıklayabilen bir kayıt bulunmamaktadır.³ Güney Sung hanedanı döneminde katiplik dairesi başkanı olarak görev yapan Wang Chien’in (王儉, 452-489) kaleme aldığı bir dilekçeye göre, sıradan kişiler bir yazıtı veya ağıt metnine sahip olamadıkları için, beşinci yüzyılda Wang Ch’iu (王球) adlı bir beyin meziyetleri mezar kitabesi vasıtasıyla kaydedilmiş ve ardından aristokratlar da dahil olmak üzere herkes bu uygulamayı benimsemiştir.⁴ Bu hususta ayrıntılı bir çalışma yürüten Timothy Davis, mezar kitabelerinin benzer türlerin önüne geçmesinin yegâne nedeninin bu olamayacağı görüşünde olup; müteveffa da dahil olmak üzere yeraltı ruhlarının kitabeyi okuyabileceği inancı, medfunun kimliğinin daimi olarak teşhis edilebilmesi ve ebedi meskeninin

² T.M.Davis, **Entombed Epigraphy and Commemorative Culture in Early Medieval China**, Leiden 2015, s.61.

³ T.M.Davis, **a.g.e.**, s.26.

⁴ J.J.Choo, **Historicized Ritual and Ritualized History – Women’s Lifecycle in Late Medieval China (600-1000 AD)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton 2009, s.172; T.M.Davis, **a.g.e.**, s.6. Bununla birlikte, edebi değeri diğer işlevlerinin önüne geçince, mezar kitabeleri bir statü sembolüne dönüşüp üst sınıfın tekeline girmiştir. Bakınız, T.M.Davis, **a.g.e.**, s.351, 354; N.O.Tackett, **The Transformation of Medieval Chinese Elites (850-1000 C.E.)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia 2006, s.15.

güvenceye alınma isteği gibi dinî hassasiyetlerin yanı sıra, mezarın yeryüzüne göre daha korunaklı olması ve keşfedilmesi hâlinde kitabeyi okuyan kişinin mezara saygı göstereceğinin varsayılması gibi birçok sebebin etkili olduğunu belirtmiştir.⁵

Standart mezar kitabeleri sırasıyla başlık, önsöz ve methiye olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Başlıkta, vefat eden kişinin soyu ile erişkinlik adı,⁶ varsa unvanları ve memur olarak vefat ettiyse rütbesi zikredilir.⁷ Nesir formunda yazılan ve çoğunlukla en uzun bölümü teşkil eden önsözde; kişinin asıl adı, erişkinlik adı, soyu, ataları, memur ise görevlendirildiği makamlar, başarıları, unvanları, evliliği, çocukları, ölüm ve defin tarihleri gibi hususlarda bilgi verilip, meziyetleri övülür. Son bölümde yer alan ve manzum olarak yazılan methiyede ise, genellikle önsözde yer verilen ifadelere

⁵ T.M.Davis, **a.g.e.**, s.353.

⁶ Çin gelenekleri uyarınca, erişkinliğe adım atan bireylere yeni bir ad verilmesiyle, doğumda aldıkları eski ad, aile büyükleri ve daha yüksek konumlu kişiler haricinde, herkes için bir tabu haline gelir ve görgü kuralları gereği kişiye erişkinliğinde verilen ad ile hitap edilmesi gerekirdi. Aynı gerekçeyle, mezar kitabelerinin başlığında ölen kişilerin erişkinlik adlarının kullanılıp, önsöz bölümünde asıl adlarına değinildiği görülmektedir.

⁷ Anısına mezar kitabesi yazılan kişinin bir kadın olması halinde, başlık bölümünde genellikle eşine veya babasına dair benzer bilgilere yer verildikten sonra, müteveffa bu kişinin hanımı veya kızı olarak, çoğu zaman soyu ve varsa unvanı ile zikredilmektedir. Bununla birlikte, aristokrat hanımların yalnızca şahsi unvanlarıyla da anılabildiği görülmektedir.

atıfta bulunulur ve geride kalanların hislerine değinilir.⁸ Ayrıca tahrifatı önlemek için, yazılı kısmı örtecek şekilde kitabenin üzerine yerleştirilen koruyucu kapağa da, kişinin çoğunlukla mühür yazısıyla yazılmış unvanının işlendiği görülmektedir.

Özellikle, soylular ile yüksek rütbeli saygın kişilerin mezar kitabeleri son derece süslü bir üslupla kaleme alınmıştır. Bu kitabelerde sıklıkla kadim Çin klasiklerine, efsanelere, şiiirlere, tarihi kişiler ile hadiselerle atıf yapılmakta; kitabe yazarları, entelektüel birikimlerini yüksek bir edebi incelikle ortaya koymaktadır. Asıl anlatılmak istenen, atıfta bulunulan eser veya deyişlerin içeriğinde saklı olduğundan, ilgili kaynak tespit edilemediğinde, ifadeler anlamını yitirmektedir. Örneğin, Aşina Chung’un mezar kitabesindeki bir yan tümce, yalnızca “Sung” (宋) “sazan” (鯉), “Ch’i” (齊) ve “mercan” (鮫) kelimelerinden ibarettir ve burada Şarkılar Klasığı’ndeki “Yalın Kapı” (衡門) şiirine atıf yapıldığı anlaşılamadığı takdirde, anlamlı bir şekilde tercüme etmek olanaksızdır. İlgili şiirde, Sarı Nehir’deki en kıymetli balıkların sazan ile mercan olduğu; aynı şekilde Sung Beyliği’nden Tzu kızı ile Ch’i Beyliği’nden Chiang kızının, herkesin evlenmek istediği, soylu ve varlıklı hanımlar oldukları dile getirilmektedir. Kitabede de bu dört

⁸ Methiye bölümü, önsözde öne çıkarılan bazı veri veya kavramların; kafiyeli de olabilen, benzetme ve metaforlarla süslü manzum yorumu olarak tanımlanabileceği gibi, kitabenin içeriğinden bağımsız bir şiir olarak değerlendirilebilecek ifadelerden ibaret methiye örnekleri de mevcuttur. Methiyeler tarihi bilgiler barındırmaktan ziyade, edebi değer teşkil etmektedir ve tezimizin amacından farklı bir hassasiyetle tercümeyi gerektirdiğinden, ele aldığımız mezar kitabelerinde methiyelerin çevirisine yer verilmemiştir.

sözcükle anlatılmak istenen, Aşina Chung’un eşinin evlenmek için ideal bir hanım olduğudur.⁹ Mezar kitabelerinde değinilen tarihi hadiseler ve hatta kişi adları dahi, çoğu zaman mümkün olduğunca sözden tasarruf edilerek zikredilmektedir. Yine Aşina Chung’un mezar kitabesindeki bir cümle yalnızca; “Wei Chiang” (魏絳), “barış” (和), “Junglar” (戎), “aynı şekilde” (亦), “bölmek” (分) ve “müzik” (金奏) kelimelerinden oluşmaktadır. Ancak değinilen hadise, Wei Chiang adlı bir beyin, Junglarla barışı sağlaması üzerine, Chin Beyi Tao’nun, Cheng Beyliği’nden rüşvet olarak gönderilen müzik enstrümanları, müzisyenler ve kadın sanatçıların yarısını Wei Chiang’a hediye etmesidir. Görüldüğü üzere, kitabelerin yazıldığı çağlarda dahi, ancak yüksek eğitilmiş kişilerce anlaşılacak göndermelerin, yalnızca birkaç sözcükle aktarılması, kitabelerin yoğun emek ve titizlikle ele alınmasını zaruri kılmaktadır.

Mezar kitabeleri, edebi zenginliğiyle öne çıkmakla birlikte, tarih kayıtlarındaki hataların düzeltilmesine ve eksikliklerin telafi edilmesine de imkan sağlamaktadır. Kişilerin vefatından kısa bir süre sonra kaleme alınan ve mezarın içine yerleştirilmeleri sayesinde değişime uğramadan günümüze ulaşan mezar kitabeleri, “malzemede muhtelif

⁹ Tezimiz boyunca, çevirilerin anlaşılabilir olmasını sağlamak amacıyla, orijinal metinlere tarafımızca eklenen ifadeler köşeli parantez “[]” içinde gösterilmiştir. Bu doğrultuda, Aşina Chung’un mezar kitabesindeki ilgili ifade de: “[Nasıl ki Sarı Nehir’deki balıkların en kıymetlileri] sazan [ile] mercandır [ve herkes] Sung [Tzu ile] Ch’i [Chiang gibi soylu ve varlıklı hanımlarla evlenmek ister, bu hanım da evlilik için öyle idealdi...]” şeklinde tercüme edilmiştir.

sadeleştirmeler ve değişiklikler yapılması sonucunda ortaya çıkan Çin tarihlerine göre daha orijinal ve birinci elden kaynaklardır.”¹⁰ Ayrıca estetik ve edebi değerinden ötürü, kitabe taslağının müteveffanın ailesi ve yakınları tarafından okunması, kitabenin cenazede sergilenmesi ve kopyalarının aile üyelerince de muhafaza edilmiş olması gibi hususlar,¹¹ mezar kitabesi metinlerinin güvenilirliğini arttırmaktadır.

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yürütülen çalışmalar neticesinde; savaşlar, iç karışıklıklar ve evlilik antlaşmaları gibi sebeplerden ötürü Çin’e yerleşip orada vefat eden Türk asilzadelerine ait çok sayıda mezar kitabesi keşfedilmiştir. Bu kitabelerde; kişilerin ataları, Çin’e geliş sebepleri, buradaki faaliyetleri, nesep ilişkileri, evlilikleri, ikamet ve defin yerleri hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Mezar kitabeleri, kaynaklarda yüzeysel, taraflı veya hatalı aktarılan hadiseler de ışık tutmakla birlikte, yüksek rütbeli memurların kitabeleri yine sarayın tayin ettiği kişiler tarafından kaleme alındığından,¹² arkaplanda daima saltanat süren hanedanın sesi duyulmaktadır. Ayrıca müteveffanın meziyetlerine değinilirken, kişi dönemin Çin toplumunda öne çıkan değerler doğrultusunda, çoğu zaman standartlaşmış tabirlerle idealize edildiğinden, Türklere ait

¹⁰ C.Chen-hung, (朱振宏), “Sui T’ang Shih-ch’i T’u-chüeh-jen Han-wen Mu-chih de Ch’u-pu Cheng-li 隋唐時期突厥人漢文墓誌的初步整理 (Sui T’ang Dönemlerinde Kök Türklerin Çince Mezar Kitabelerine Dair Bir Ön Derleme, **Chung-kuo T’ang-tai Hsüeh-hui Hui-k’an**, 2012, S. 19, s.4.

¹¹ J.J.Choo, **a.g.t.**, s.176; T.M.Davis, **a.g.e.**, s.305.

¹² J.J.Choo, **a.g.t.**, s.173.

mezar kitabelerinde, özellikle (Çin hükümdarına) “sadakat” söz konusu olduğunda bu hususun hatırlanması önem arz etmektedir.

Tezimizde Kök Türklerin idareci Aşina (阿史那, A-shih-na) sülalesine mensup on iki beyin mezar kitabesi tercüme edilmiş ve içerikleri diğer kaynaklardaki ilgili kayıtlarla karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Hepsi kagan soyundan gelen bu beyler: Aşina (Li) Ssu-mo, Shih Shan-ying, Shih Ch’ung-li, Yü-she Şad Aşina Mo-mo, Aşina Wu-shih, Aşina Che, Aşina P’o-lo-men, Aşina Chia-na, Aşina Kan-te, Aşina Bilge Tigin, Aşina Chung ve Shih Kuan olup, resmî Çin tarihlerinde içlerinden yalnızca Aşina Ssu-mo ile Aşina Ch’ung’un biyografilerine yer verilmiştir. Ch’u-lo Kagan’ın baş kadınından doğma büyük oğlu olduğu anlaşılan Yü-she Şad Aşina Mo-mo da kaynaklarda değinilen bir şahsiyet olmakla birlikte, biyografisi bulunmamaktadır. Aşina Bilge Tigin ile Shih Shan-ying hakkındaki bilgiler ise birer cümleyle sınırlıdır ve Shih Shan-ying’in Türk olduğu dahi mezar kitabesi sayesinde anlaşılmıştır. Geriye kalan beyler hakkındaki tüm bilgiler mezar kitabelerindeki içerikle sınırlıdır.

Aşina soyu mensuplarının mezar kitabelerindeki tarihi veriler, birçok ilim insanının dikkatini çekmiş ve bu alandaki çalışmalar uzun süre önce başlamıştır. Özellikle Chu Chen-hung (朱振宏), Wu Yü-kuei (吳玉貴) ve Wang I-k’ang (王义康), araştırmalarında Türk asilzadelerinin mezar kitabelerinden sıklıkla istifade etmekte ve nitelikli incelemeleriyle öne çıkmaktadır. Ayrıca Ts’en Chung-mien (岑仲勉), Chao Chen-hua (赵振华), T’ang Yen (湯燕), Yüeh Shao-hui (岳绍辉), Yu Li (尤李), Ko Ch’eng-yung (葛承雍), Mao Yang-kuang (毛阳光), Ai Ch’ung (艾冲), Ch’en Chih-

ch'ien (陈 志 谦), Wang Ch'ing-wei (王 庆 卫) ve Ch'ien Ch'un-li (钱 春 丽) ile Japonya'dan Kiyohiro Iwami (清 裕 石 見), Takao Moriyasu (孝 夫 森 安) ve Shigeo Saito (茂 雄 齊 藤) gibi araştırmacıların da, Aşina soylularına ait bazı mezar kitabeleri üzerine incelemeleri bulunmaktadır. Bununla birlikte, Batı'da ve ülkemizde ilgili yayınların daha sınırlı olduğu görülmektedir. Edouard Chavannes, Kapgan Kagan'ın kızı Hsien-li Bilge Konçuy ile Aşina Huai-tao'nun büyük kızı olan bir hanımın mezar kitabesini tercüme etmiş, Alessio Bombaci ile Paul Pelliot gibi alimler de Hsien-li Bilge Konçuy'un kitabesinin içeriği üzerine incelemelerde bulunmuştur. Ülkemizden Erkin Ekrem, İllig Kagan'ın oğullarından Aşina P'o-lo-men'in mezar kitabesini Türkçe'ye kazandırmış ve nesep incelemesinde İllig Kagan soyundan gelen diğer beylerin kitabelerindeki verilerden de yararlanmıştır. Ayrıca Eyüp Sarıtaş'ın da, Aşina Chung'un mezarı üzerine bir incelemesi bulunmaktadır ve bu çalışmada Aşina Chung'un mezar kitabesi hakkında bazı bilgilere yer verilmiştir.¹³

¹³ Tezimizde de faydalandığımız ilgili eserlerin künyeleri kaynakçada mevcuttur.

I. BÖLÜM

KÖK TÜRKLER

1.1. Kök Türklerin Kökeni Ve Tarih Sahnesine Çıkışı

“Türk” sözcüğü, ilk defa Kök Türk Kaganlığı tarafından bir Türk devletinin resmi adı olarak kullanılmış, “Kök Türk” adı da Bilge Kagan ve Köl Tigin anısına dikilen yazıtlardaki bir cümlede, Türklerden bahisle zikredilmiştir.¹⁴ Kök Türklerle ilişkin ilk kayıtların yer aldığı Chou Tarihi’nde, Kök Türklerin kökeni iki efsaneyle dile getirilmektedir. Bunlardan ilkinde göre:

“Türkler, Hunların bir diğer kolu olmalıdır [ve] soyadları Aşina’dır. [Hunlardan] ayrılıp [müstakil] bir kabile [kurmuş, ancak] daha sonra bir komşu ülke tarafından mağlup edilip, soyları tamamen yok edilmiştir. [Düşman] askerleri, on yaşlarında bir oğlanı, küçük olduğu için öldürmeye kıyamamış, ayaklarını kesip [bir] bataklığa atmışlardır. [Burada] dişi bir kurt onu etle beslemiş, [çocuk] büyüyünce kurtla birleşmiş ve kurt hamile kalmıştır. [Komşu ülkenin] hükümdarı bu oğlanın hala yaşadığını duyunca, onu öldürmeleri [için] yeniden [askerlerini] yollamıştır. Yollanan kişiler, kurdu [oğlanın] yanında görünce, kurdu da öldürmek istemiş, bunun üzerine kurt da Turfan’ın kuzeyindeki dağlara kaçmıştır. Bu dağda bir mağara vardı [ve] mağaranın içindeki düzlüklerde bereketli çayırırlar [bulunuyordu]. Etrafı yüzlerce li [genişliğindeydi ve] dört bir yanı tamamen

¹⁴ S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.23.

dağlarla [çevriliydi]. Kurt buraya saklandı ve sonra on oğlan doğurdu. On oğlan büyüyünce, dışarıdan eşler alıp çoğaldılar ve bundan sonra her biri bir soyadı aldı. Aşına da bunlardan biriydi. Soyları gittikçe çoğaldı [ve] sonunda yüzlerce aile oldular. Birkaç nesil sonra mağaradan çıktılar ve Ju-juların hizmetine girdiler. Altay Dağlarının güneyine yerleştiler [ve] Ju-juların demircileri olarak çalıştılar. Altay Dağları [bir] tolgaya benziyordu [ve] onların adetine [göre] tolgaya “Tu-chüeh” (突厥, Türk)¹⁵ deniyordu, bu nedenle onu ad olarak aldılar.”¹⁶

Türklerin kökenine dair ikinci efsane ise şöyle anlatılmaktadır:

“Türklerin ataları So Devleti’nden (索國) gelmiştir, [burası] Hunların kuzeyindedir. Kavimlerinin büyüğüne A-pang-pu (阿傍步) denirdi [ve] ağabey kardeş on yedi kişilerdi. Birine I-chieh Ni-shih-tou (伊質泥師都) denirdi ve kurttan doğmuştu. Pang-pu ve diğerleri cahil ve aptal olduklarından, sonunda ülkeleri yok oldu. Ni-shih-tou’nun ise düşünceleri ve hissiyatı farklı, tabiatı ayırdı; rüzgarı ve yağmuru çağırabiliyordu. İki eş almıştı ki [bu hanımların] yaz ruhu ile kış ruhunun

¹⁵ Gürhan Kırilen’in piktografik Çin yazısı bağlamında ele aldığı T’u-chüeh (突厥) sözcüğündeki “t’u” (突) iminin, “mağara” (穴) ve “köpek=kurt” (犬) anahtarlarından oluşuyor olması da dikkat çekicidir. Bakınız, G.Kırilen, **Eski Çin’in Ötekisi Türkler**, Ankara 2015, s.206-208.

¹⁶ L.Te-fen (令狐德棻), **Chou Shu 周書 (Chou Tarihi)**, Pekin 1988, 50, s.907-908.

kızları olduğu söylenir. Biri hamile kalıp dört oğlan doğurdu. [Bu oğullardan] biri beyaz bir kuğuya dönüştü. Biri A-fu Nehri (阿輔水) ile Chien Nehri (劍水) arasında devlet kurdu [ve] adı Ch'i-ku (契骨) oldu. Biri Ch'u-she Nehri (處折水) [kıyısında] devlet kurdu [ve] biri de Chien-ssu-ch'u-she-shih Dağına (踐斯處折施山) yerleşti ki kendisi büyük oğul oluyordu. Dağın tepesinde hala A-pang-pu soyundan gelenler vardı [ve burada] kış ayazı çok [sertti]. Büyük oğul ateş yakarak onları ısıttı [ve onlara] baktı, [elinden gelen] tüm yardımlardan hepsi nasiplendi. Sonunda hep birlikte büyük oğlu liderleri ilan ettiler [ve] unvanı Tu-chüeh (突厥), yani Na-tou-liu Şad (訥都六設) oldu. Na-tou-liu'nun on karısı vardı, oğullarının hepsi annelerinin soy adını almıştı. Aşina, küçük karısının oğluydu. Na-tou-liu ölünce, on anne ve oğulları bir kişiyi [tahta] çıkarmak istediler. Bunun için peş peşe büyük bir ağacın altına [gidip] aralarında sözleştiler, ağacın karşısında zıplayacaklardı [ve] en yükseğe ulaşanı seçip [tahta] çıkaracaklardı. Aşina'nın oğlu gençti [ve] en yükseğe zıplayan [o] oldu, bunun üzerine diğer oğullar onu liderleri ilan ettiler [ve] unvanı A-hsien Şad (阿賢設) oldu. Bu söylem farklı olsa da, nihayetinde yine kurt soyuna [bağlanmaktadır].”¹⁷

Bu efsaneler sonraki hanedanların kayıtlarında daha farklı şekillerde de anlatılmakla birlikte, Türklerin Hunlarla ilişkilendirildiği aşıkardır. Hunların kökeni ise Çin'deki ilk hanedan olarak kaydedilen Hsia (夏) hanedanının kurucusu Yü'nün (禹)

¹⁷ CS, 50, s.908.

soyundan gelen Ch'un-wei'ye¹⁸ (淳維) bağlanmaktadır.¹⁹ Bu hususta, Yüeh Ch'an (veya Lo Ch'an'ın, 樂產), "K'uo-ti-p'u" (括地譜) adlı eserinden alındığı belirtilen bir açıklama şöyledir:

"Hsia [hanedanının] zalim hükümdarı Chieh, [Shang hanedanının kurucusu] T'ang'ın açtığı Ming-t'iao [savaşından] üç yıl sonra öldü. Oğlu "Hsün-yü", Chieh'nin pek çok cariyesini eş olarak aldı, kaçıp kuzeydeki yaban [topraklara] yerleştiler [ve] hayvan yetiştirerek yer değiştirdiler, Çin'de [onlara] "Hsiung-nu" (Hun) denildi."

Chang Yen'in (張晏) notlandırmasına göre "Ch'un-wei", Yin (Shang) döneminde kuzeye kaçmıştır. Ying Shao'ya (應劭) göre Yin döneminin "Hsün-yü" deyişi, "Hsiung-nu" (Hun) sözcüğüne evrilmiştir ve Fu Ch'ien'e (服虔) göre de Hunlar; T'ang Yao zamanında "Hsün-yü", Chou döneminde "Hsien-yün" ve Ch'in döneminde "Hsiung-nu" adıyla anılmıştır.²⁰ Dolayısıyla tercümesi verilen rivayetteki "Hsün-yü", "Ch'un-wei" ile özdeşir.

¹⁸ Ch'un-wei, Çin'deki ilk hanedan olarak kabul edilen Hsia hanedanının kurucusu olan Yü'nün soyundan geldiğinden, Türklerin ataları "Hsia hükümdarları soyu/sülalesi" (夏后氏, Hsia-hou shih) olarak da anılmaktadır.

¹⁹ "Hunların atası, Hsia hükümdarları sülalesinin soyundandır [ve ona] Ch'un-wei denir." Bakınız, S.Ch'ien (司馬遷), **Shih Chi 史記 (Tarih Kayıtları)**, Pekin 1988, 110, s.2879.

²⁰ S.Ch'ien (司馬遷), **a.g.e.**, 110, s.2879.

Aşına soylu beyler için yazılan Çince mezar kitabelerinin pek çoğunda; Hunlar, Ch'un-wei ve Büyük Yü Türklerin ataları olarak zikredilmektedir. Hatta Aşına Chung'un mezar kitabesinde, Türklerin maden işlemeciliğini Büyük Yü'den miras aldıkları ve çoğalan torunlarının bu sayede büyük başarılar elde ettiği, edebi bir dille ifade edilmiştir. Ele aldığımız mezar kitabelerindeki ilgili ifadeler değerlendirildiğinde, Shiratori gibi alimlerin daha önce dikkat çektiği üzere, Köl Tigin Yazıtı'nın Çince yüzündeki aşınmaya uğramış bir cümlede de Hsia soyu, Büyük Yü veya Ch'un-wei'nin anılıyor olması muhtemel görünmektedir.²¹

²¹ T.Chung-mien 岑仲勉, **T'u-chüeh Chi Shih 突厥集史 (Kök Türk Tarihi Derlemesi)**, Pekin 1958, s.828. Aşına soylu beylerin mezar kitabelerinde “蓋大禹之后焉” (Büyük Yü'nün soyundan olmalıdır); “夏禹之苗” (Hsia Yü'nün soyundandır); “昔者大君有命 夏后之裔 實號 淳維 (Evvelce [Gök'ten] kut almış ulu hükümdarları, Hsia hükümdarlarının soyundan [olup], gerçek unvanı Ch'un-wei idi); 其先夏后氏之苗裔 (Ataları Hsia hükümdarlar sülalesinin torunlarıdır) ve 其先夏禹之苗裔 (Ataları Hsia Yü'nün torunlarıdır) gibi ifadelere yer verilmiştir. Köl Tigin Yazıtı'nda da “彼君長者, 本□□□裔也” yani “[Türklerin] hükümdarı aslen □□□ soyundandır” ifadesi kullanılmıştır. Dolayısıyla aşınmaya uğrayan bu üç Çince imin; “夏禹之” (Hsia Yü'nün), “大禹之” (Büyük Yü'nün), “夏后之” (Hsia hükümdarlarının), “淳維之” (Ch'un-wei'nin) veya Shiratori'nin önerdiği gibi “夏后氏” (Hsia hükümdarlar sülalesi) olarak telafi edilmesi mümkün görünmektedir.

Türeyiş efsanelerinden sonra Kök Türklerin siyasi tarihine ilişkin ilk kayıtlar, Çin sınırlarındaki ticari faaliyetler, Batı Wei hanedanıyla karşılıklı elçiler gönderilmesi ve Bumın Kagan'ın Jou-jan hakimiyetine son verip, Kök Türk Kaganlığını kurmasıyla başlamaktadır. Altıncı yüzyılın ilk yarısında, Bumın idaresindeki Türkler, Asya'da zamanın büyük güçlerinden olan Jou-janlara bağlı olarak, Altaylarda demircilikle uğraşmaktaydı. Teşkilatsız Türk toplulukları olan ve bu sırada Jou-janlara zorluk çıkaran Tölösleri kendisine bağlamayı başaran Bumın, Jou-jan reisi A-na-kuei'nin kızını istemiş, ancak bu teklifi hakaretle reddedilince, Tabgaç Batı Wei devletiyle evlilik ittifakı kurup, Prens Ch'ang-lo ile evlenmiştir. Ardından Jou-janlara saldırıp ağır bir yenilgiye uğratması üzerine A-na-kuei intihar etmiş, oğlu An-lo-ch'en da Kuzey Ch'ilere sığınmıştır. Bunun üzerine Bumın "İllig Kagan" unvanını almış ve Kök Türk Kaganlığı resmen kurulmuştur.²² Kardeşi İstemi Yabgu'yu da devletin batısını idare etmekle görevlendiren Bumın Kagan, kitabelerde dile getirildiği gibi ili tutup, töreyi düzenledikten sonra, 552 yılında vefat etmiştir.²³ Bilge Kagan ve Köl Tigin yazıtlarında belirtildiği üzere, Bumın Kagan'ın cenaze törenine Bük halkı, Çöllüg İlliler, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Romalılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kitanlar ve Tatabılardan elçiler katılmıştır.²⁴

²² CS, 50, s.908-909.

²³ S.Gömeç, **a.g.e.**, s.39.

²⁴ S.Gömeç, **a.g.e.**, s.39-41; T.Tekin, **Orhon Yazıtları**, 5. Baskı, Ankara 2014, s.24-25, 50-51.

1.2. Genel Hatlarıyla Kök Türk Siyasi Tarihi

Bumın Kagan'dan sonra oğullarından Kara Kagan tahta çıkmış ve A-na-kuei'nin intiharının ardından geride kalan Jou-janları idare etmeye başlayan Teng-shu-tse'yı mağlup edip, 553 yılında vefat etmiştir.²⁵

Kara Kagan'dan sonra, erkin unvanlı kardeşi tahta çıkmış ve Mu-kan Kagan²⁶ unvanını almıştır. Cesur ve bilge biri olarak tasvir edilen Mu-kan Kagan; Jou-janları ortadan kaldırmış, Kitanları sürmüştür, Kırgızları kendine bağlamış ve T'u-yü hun hükümdarı K'ua-lü'yü mağlup etmiştir.²⁷ 557 yılında Batı Wei hanedanına son veren Yü-

²⁵ CS, 50, s.909; Li Yen-shou (李延壽), **Pei Shih 北史 (Kuzey Tarihi)**, Pekin 1988, 99, s.3287. Sui Tarihi'nde Bumın Kagan'dan sonra kardeşi "I Kagan"ın (逸可汗) tahta çıktığı kaydedilmiş olmakla birlikte, İşbara Kagan Aşina She-t'u'nun babası ve Mu-kan Kagan'ın ağabeyi olarak anıldığından, söz konusu kişinin Bumın Kagan'ın oğlu Kara Kagan olduğu anlaşılmaktadır. Bakınız, W.Cheng (魏徵), **Sui Shu 隋書 (Sui Tarihi)**, Pekin 1988, 84, s.1864. Yalnızca bir yıl tahtta kalabildiğinden, Kara Kagan'a ilişkin kayıtlar birkaç cümleyle sınırlıdır, ancak İşbara Kagan'ın torunu olduğu anlaşılan Shih Shan-ying'in mezar kitabesi ile Aşina Chung'un mezar kitabesi, kaganın unvanlarına dair yeni veriler sağlamaktadır.

²⁶ Kaganın unvanı Chou Tarihi'nde Mu-han (木汗), Sui Tarihi'nde Mu-kan (木杆) şeklinde yazılmıştır. Bakınız, CS, 50, s.909; SS, 84, s.1864.

²⁷ CS, 50, s.909-910; PS, 99, s.3287,3289.

wen sülalesi Kuzey Chou hanedanını kurarak, Kuzey Ch'ilerin karşısına çıkmış ve ikisi de, son derece güçlenen Kök Türklerin desteğini kazanmak için evlilik bağı kurma isteğinde bulunmuşsa da, Mu-kan Kagan nihayetinde kızını Yü-wen Yung ile evlendirerek Chouları desteklemiştir. Bu sırada kaganlığın batısını idare eden İstemi Yabgu da kızını Anuşirvan'la evlendirmiş ve Kök Türk-Sasani ittifakıyla Ak Hunlar yıkılmıştır, ancak Anuşirvan'ın ticareti sekteye uğratma çabası üzerine Bizans ile bağlantı kurulup, Sasaniilere karşı işbirliği yapılmıştır.²⁸

Devleti yirmi yıl yöneten Mu-kan Kagan'ın isteği doğrultusunda, vefatından sonra oğlu Ta-lo-pien yerine, kardeşi Taspar tahta çıkmıştır. Yüz binlerce yay çeken askeri olduğu kaydedilen Taspar Kagan döneminde, Türkler artık son derece kuvvetlenmiş, iktidar için birbiriyle mücadele eden Chou ve Ch'i devletleri, korku içinde kaganı hoş tutmak için yarışır olmuştur.²⁹ Chouların, Ch'i devletini büyük bir yenilgiye uğratması sonucunda, Ch'i prenslerinden Kao Shao-i Taspar Kagan'a sığınmış, ancak kaganın desteğine rağmen olumlu bir netice elde edememiştir. Bunun üzerine Choulara yönelik Prenses Ch'ien-chin'le evlenen Taspar Kagan, himayesindeki Kao Shao-i'yi teslim etmek istemese de, düzenlenen bir av esnasında prensin Choularca yakalanmasına göz yumulmuştur.³⁰ Yaklaşık on yıl tahtta kalan Taspar Kagan Budizm'e de ilgi göstermiş ve

²⁸ S.Gömeç, **a.g.e.**, s.56-60.

²⁹ **SS**, s.1864-1865.

³⁰ **CS**, 50, s.912; L.Pai-yao (李百藥), **Pei Ch'i Shu** 北齊書 (**Kuzey Ch'i Tarihi**), Pekin 1988, 12, s.157; **PS**, 99, s.3290.

bu dönemde bazı keşifler Türkler arasında Budizm'i yaymak için faaliyetlerde bulunmuşlarsa da, başarılı olamadıkları anlaşılmaktadır.³¹ Bu hadiseler yaşanırken, 576 yılında İstemi Yabgu da vefat etmiş ve devletin batısını oğlu Tardu idare etmeye başlamıştır.³²

581 yılında Chou devleti yıkılmış ve yerini Çin'i yeniden birleştirecek olan Sui hanedanına bırakmıştır. Aynı yıl içinde Taspar Kagan da vefat etmiş ve vasiyeti doğrultusunda, ağabeyi Mu-kan Kagan'ın oğlu Ta-lo-pien'in tahta çıkması gündeme gelmişse de, annesinin soylu olmadığı gerekçesiyle kabul görmemiştir. Bunun üzerine, Kara Kagan'ın büyük oğlu Aşina She-t'u'nun da desteğiyle, Taspar Kagan'ın oğlu An-lo kagan ilan edilmiştir. Ancak Ta-lo-pien'in tacizleri karşısında, An-lo'nun hakimiyet sağlayamaması sonucunda, görüş birliğiyle Aşina She-t'u, "İllig Külüg Şad Baga İşbara Kagan" unvanıyla tahta çıkmıştır. "Küçük Kagan" unvanı verilen An-lo, Togla Nehri civarına yerleşmiş ve bir kagan oğlu olmasına rağmen yalnızca kendisinin bir unvanı

³¹ SS, 84, s.1865; PS, 99, s.3290. Aşina soylu beyler arasında, yalnızca İllig Kagan'ın oğlu olan bir kişinin "Brahman" (P'o-lo-men, 婆羅門) unvanıyla anılması da dikkat çekicidir. Türkler ve Budizm üzerine ayrıntılı bilgi için bakınız, S.Gömeç, **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, 2. Baskı, Ankara 2011, s.8-12.

³² İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 36. Baskı, İstanbul 2014, s.101; S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.64.

olmadığından yakınıp, İşbara'ya ricada bulunan Ta-lo-pien'e de "Apa Kagan" unvanı verilmiştir.³³

Türk töresi gereği amcası Taspar Kagan'ın dul kalan eşi Ch'ien-chin Konçuy'la evlenen İşbara Kagan, yıkılan Chou hanedanına mensup bu konçuyun kışkırtmalarıyla Sui hanedanına karşı saldırıya geçmiş, Suiler de Kök Türklere karşı önlemlerini arttırmıştır.³⁴ Bu sırada, Ch'ien-chin Konçuy'a eşlik ederek Türklerin yanına gelmiş olan Chang-sun Sheng adlı casus elçi de, okçuluktaki başarısından ötürü kagan ve diğer hanedan üyeleriyle yakınlık kurarak aralarındaki anlaşmazlıkları öğrenmiş, ülkesine döndüğünde hükümdarına ayrıntılı bir rapor sunmuştur.³⁵ Sui hükümdarı, Chang-sun Sheng'in tavsiyelerini kabul etmiş ve hanedan içindeki itilafların körüklenmesi suretiyle, Kök Türklerin içeriden parçalanmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda harekete geçen Çinliler, devletin batısını yöneten Tardu'ya kurt başlı sancak gönderip kendisini kagan olarak tanımış ve Tardu'nun yolladığı elçiye, İşbara Kagan'ın elçisinden daha çok saygı göstererek, kaganın tepkisini Tardu'ya yöneltmeye çalışmışlardır.³⁶ Buna rağmen, İşbara Kagan, Tardu ve Apa'yı da yanına alarak³⁷ Çin üzerine sefere çıkmış ve art arda Çin'in

³³ **SS**, 84, s.1865; **PS**, 99, s.3290-3291.

³⁴ **SS**, 84, s.1865-1866; **PS**, 99, s.3291.

³⁵ **SS**, 51, s.1329-1330; **PS**, 23, s.817-818.

³⁶ **SS**, 51, s.1331; **PS**, 23, s.818.

³⁷ Sui Tarihi'ndeki Türkler Monografisi'nde, "Apa [ve] T'an-han kaganlar gibi [kişilerin]" bu seferde İşbara Kagan'a katıldığı kaydedilmiştir ve Chang-sun Sheng'in

tüm savunma önlemlerini aşmıştır, ancak daha güneye ilerlemek isteyince Tardu kendisine sırt çevirip, askerleriyle geri dönmüştür. Chang-sun Sheng, ayrıca daha sonra Ch'i-min Kagan ilan edilecek olan Aşina Jan-kan'ı Tölöslerin isyan ettiğini söyleyerek İşbara'yı kandırmaya da ikna etmesi üzerine, sefere son verilmiştir.³⁸ Bundan sonra hanedan mensupları arasındaki gerginliğin arttığı görülmektedir, zira İşbara Kagan, Apa'nın boyuna saldırıp annesinin ölümüne sebep olmuştur. Bunun üzerine Apa, Tardu'ya sığınmış, T'an-han Kagan ile Tigin Şad unvanlı beylerin de Apa'nın tarafına geçmesi sonucunda, Çinlilerin planladığı gibi İşbara Kagan yalnızlaşmıştır.³⁹ Sonunda Sui hanedanının desteğini almak zorunda kalan İşbara Kagan, üzüntü içinde Çin'in üstünlüğünü tanımış ve 587 yılında vefat etmiştir.⁴⁰

İşbara Kagan, oğlu Yung-yü-lü'nün çekingen tabiatından ötürü, vefatından sonra T'u-li Şad unvanlı kardeşi Ch'u-lo-hou'nun kagan olmasını istemiştir. Yeğeni Yung-yü-lü'nün de desteğiyle tahta çıkan Ch'u-lo-hou da, yabguluğu Yung-yü-lü'ye devretmiştir.⁴¹

biyografisinden anlaşıldığı üzere, bu kişilere Tardu da dahildir. Bakınız, **SS**, 84, s.1867;51, s.1331.

³⁸ **SS**, 51, s.1331; **PS**, 23, s.818.

³⁹ **SS**, 84, s.1868; **PS**, 99, s.3293.

⁴⁰ **SS**, 84, s.1870; **PS**, 99, s.3295.

⁴¹ Sui Tarihi'ndeki Türkler Monografisi'ne göre, İşbara Kagan zamanında yabgu olan Ch'u-lo-hou, tahta çıkınca "Yabgu Kagan" unvanını almış ve yabguluk vazifesini yeğeni Yung-yü-lü'ye vermiştir. Ancak, Chang-sun Sheng'in biyografisinde, Ch'u-lo-hou'ya

Cesur ve kurnaz biri olduğu belirtilen Ch'u-lo-hou, Apa Kagan Ta-lo-pien'i yakalamış, ancak 588 yılındaki batı seferinde yaralanıp vefat etmiştir.⁴²

Ch'u-lo-hou'dan sonra yeğeni Yung-yü-lü tahta çıkıp "Hsieh-chia-shih To-na Tou-lan Kagan" unvanını almış ve töre gereği İşbara Kagan'ın dul eşiyle evlenmiştir. Suilerce son verilen Chou hanedanına mensup olduğundan, İşbara Kagan zamanından beri Sui hanedanı aleyhinde çalışan bu konçuy, nihayetinde siyasi faaliyetleri nedeniyle öldürülmüştür.⁴³ Bunun üzerine Tou-lan Kagan, Sui hanedanıyla yeni bir evlilik ittifakı kurmak istemiş, ancak Ch'u-lo-hou'nun kuzeyde ikamet eden T'u-li Kagan unvanlı oğlu

"Baga Kagan", Yung-yü-lü'ye de "Yabgu Kagan" unvanının verildiği kaydedilmiştir. Bakınız, **SS**, 51, s.1332; 84, s.1870-1871. Tzu-chih T'ung-chien, Ch'u-lo-hou'nun İşbara Kagan zamanında yabgu olduğunu ve tahta çıkınca bu makamı Yung-yü-lü'ye devrettiğini doğrulamaktadır, ancak kaganlık unvanı Chang-sun Sheng'in biyografisindeki gibi "Baga Kagan" olarak kaydedilmiştir. Bakınız, S.Kuang (司馬光), **Tzu-chih T'ung-chien**, Pekin 1956, 176, s.5489-5490. Kuzey Tarihi'ne eklenen açıklamaya göre, Ch'u-lo-hou tahta çıkınca, yabguluk vazifesini Yung-yü-lü'ye devretmiş ve Yung-yü-lü'ye yalnızca "yabgu" unvanı verilmiş olmalıdır. Ayrıca "Yabgu Kagan" ve "Baga Kagan" unvanları da muhtemelen Ch'u-lo-hou'nun kaganlık unvanının farklı kısaltmalarıdır. Bakınız, **PS**, 99, s.3295. Aşina Mo-mo ile Aşina Chung'un mezar kitabeleri, Ch'u-lo-hou'nun diğer unvanlarına ilişkin yeni bilgiler sağlamaktadır.

⁴² **SS**, 84, s.1871; **PS**, 99, s.3298.

⁴³ **SS**, 84, s.1871-1872; **PS**, 99, s.3295-3296.

Aşina Jan-kan⁴⁴ da Suilerle temasını arttırmış ve aynı tarihlerde evlilik talebinde bulunmuştur. Chang-sun Sheng, Tou-lan Kagan'la ittifak kurulması halinde, kaganın nüfuzuna güvenip Tardu ile Jan-kan'a saldıracağını, güçlendikçe daha da asileşeceğini ve bertaraf etmenin zorlaşacağını belirtmiş; öte yandan Jan-kan'ın askerî gücü yetersiz olduğundan kolaylıkla idare edilebileceği gerekçesiyle Jan-kan'ın desteklenmesini önermiştir.⁴⁵ Böylece Jan-kan, 597 yılında Sui hanedanından An-i Konçuy ile evlenmiş ve Chang-sun Sheng kendisini Ötüken yamaçlarına yerleşmek üzere güneye inmeye ikna etmiştir. Tou-lan Kagan bu gelişmeler üzerine büyük bir öfkeyle Çin'e karşı hücumla geçmiş, ancak Jan-kan, kaganın planlarını her seferinde önceden Suilere bildirmiştir.⁴⁶ Tou-lan Kagan ve Tardu daha önce birçok kez savaşmış olmalarına rağmen, 599 yılında Jan-kan'a karşı ittifak kurmuş ve onu büyük bir yenilgiye uğratmışlardır. Jan-kan, Tardu'yla şahsi bir husumeti olmadığından ona teslim olmayı düşünmüşse de, Chang-sun Sheng'in kendisini kandırması üzerine Çin'e sığınmış ve bu sıralarda kaganın kardeşlerinden Tou-su-lu da gelip Jan-kan'a katılmıştır.⁴⁷ Kagan ile Tardu'nun

⁴⁴ Aşina Jan-kan, Sui Tarihi'ndeki Türkler Monografisi'nde İşbara Kagan'ın oğlu olarak anılırken, Chang-sun Sheng'in biyografisinde Ch'u-lo-hou'nun oğlu olduğu kaydedilmiştir. Aşina Jan-kan'ın Ch'u-lo-hou'nun oğlu olması gerektiği, torunu Yü-she Şad Aşina Mo-mo'nun mezar kitabesindeki veriler ışığında ortaya koyulacaktır.

⁴⁵ **SS**, 51, s.1333; **PS**, 23, s.820.

⁴⁶ **SS**, 51, s.1333; **PS**, 23, s.820.

⁴⁷ **SS**, 51, s.1333-1334; **PS**, 23, s.820-821. Tou-lan Kagan, daha önce Ju-t'an Tigin'i Hoten yeşiminden bir asa sunmak üzere Sui sarayına yollamış ve aynı sene Ch'in-yü Şad

kuvvetlerinin Çin ordularınca püskürtülmesi sonucunda, Jan-kan Çin’de kagan ilan edilip kısaca Ch’i-min Kagan olarak anılmaya başlamış, gelip kendisine bağlananların sayısı on bine ulaşmıştır.⁴⁸ An-i Konçuy’un vefat etmesi üzerine de, İllig Kagan’ın saltanatının sonlarına dek katun makamında kalacak olan I-ch’eng Konçuy ile evlenmiştir. Bu sırada Tou-lan Kagan’a karşı isyanlar patlak vermiş ve kendi tebaası tarafından öldürölünce, Tardu kendini Bilge Kagan ilan etmiş ve ölkede büyük bir karışıklık yaşanmıştır.⁴⁹ Bu karışıklıkta Taspar Kagan’ın torunu olduğu anlaşılan Aşina Ssu-mo’nun da “Kölüg Kagan” unvanıyla; Hsüeh Yen-t’o, Uygur, Pu-ku ve Tongra gibi boyları idare ettiği görölmektedir, ancak nihayetinde Çin destekli Ch’i-min Kagan karşısında o da yenilgiye uğrayıp esir düşmüş ve hükümdar Yang tarafından serbest bırakıldıktan sonra yurduna dönebilmiştir.⁵⁰ Tüm çabalarına rağmen Çin entrikalarıyla baş edemeyen Tardu da, isyanlar neticesinde

unvanlı bir kardeşini de bertaraf etmiştir. Shih Shan-ying’in mezar kitabesinden anlaşıldığı üzere, Ju-t’an Tigin kaganın öz kardeşidir, ancak ölkedeki karışıklıklar nedeniyle ölkesine dönmeyip Sui sarayında kalmıştır.

⁴⁸ SS, 51, s.1334.

⁴⁹ SS, 84, s.1873, PS, 99, s.3297.

⁵⁰ Yeni T’ang Tarihi’nde, Ch’i-min Sui hanedanına kaçtığında, çölün kuzeyindeki çeşitli boyların Ssu-mo’yu kagan ilan ettiği ve Ch’i-min ölkesine dönünce Ssu-mo’nun kagan unvanını bıraktığı kaydedilmiş olmakla birlikte, hadisenin detayları yalnızca Aşina Ssu-mo’nun mezar kitabesinde anlatılmaktadır. Bakınız, O.Hsiu (歐陽修), **Hsin T’ang Shu** 新唐書 (Yeni T’ang Tarihi), Pekin 1975, 215A, s.6039.

603 yılında Tuyü hunlara kaçmak zorunda kalınca Ch'i-min Kagan'ın saltanatı başlamıştır.⁵¹ Bundan sonra Çin'e karşı saldırıya geçen Kitanların isyanı Türkler tarafından bastırılmış⁵² ve Çin tesirindeki kaganın vefatına dek Suilerle dostane ilişkiler içinde olunmuştur.

Ch'i-min Kagan'ın 609 yılında vefat etmesi üzerine, oğullarından To-chi-shih tahta çıkıp "Shih-pi Kagan" unvanını almış ve töre gereği Ch'i-min Kagan'ın dul eşi I-ch'eng Konçuy'la evlenmiştir.⁵³ Bu sırada, Kök Türklerin kontrol altında olduğunu düşünen Sui hükümdarı Yang'ın da gözünü Kore'deki Koguryo Krallığı'na çevirdiği görülmektedir. Hükümdar Yang, 612'deki ilk Koguryo seferinde yabancı iklim, coğrafi koşullar ve kısıtlı lojistik imkanları gibi olumsuzluklar neticesinde ağır kayıplar vermiş ve savaş hazırlıkları nedeniyle halihazırda güçlükler içerisinde bulunan halkın maruz kaldığı sel, kuraklık, kıtlık ve salgınlar gibi felaketlere rağmen, 613 ve 614 yıllarında yeniden Kore üzerine yürümüştür. Bu girişimlerin hiçbirinde başarılı olamamasının yanı sıra, olumsuzluklardan en kötü etkilenen bölgelerde patlak veren isyanlar nihayetinde tüm ülkeyi sarmıştır.⁵⁴ Henüz 613 yılında Pai Yü-wang, 615 yılında da her birinin 100.000

⁵¹ SS, 84, s.1874; PS, 99, s.3298.

⁵² TCTC, 180, s.5621-5622.

⁵³ SS, 84, s.1876; PS, 99, s.3299.

⁵⁴ D.A.Graff, **Medieval Chinese Warfare, 300-900**, Londra 2002, s.146-156; D.Twitchett-J.K.Fairbank ve diğerleri, **The Cambridge History of China**, C. 3, New York 2008, s.143-147.

küsur askeri bulunan Wang Hsü-pa ile Wei Tao-erh adlı asiler Sui hanedanına karşı Kök Türklerle ittifak kurmuş⁵⁵ ve Çinliler Shih-pi Kagan'ın gittikçe güçlenmesi üzerine, kaganın Ch'i-chi Şad unvanlı kardeşini bir Sui prensesiyle evlendirip güneyde kagan ilan ederek devleti yeniden içeriden zayıflatmak istemişlerse de, Ch'i-chi Şad ağabeyine ihanet etmemiştir. Bu plan tutmayınca, kaganı zeki danışmanlarından mahrum bırakmak için, hayli itibar gören Soğd asıllı danışman Shih-shu-hu-hsi hedef alınarak tuzağa düşürülüp öldürülmüş, entrikaların farkında olan Shih-pi Kagan da bu hadiseler sonucunda Sui hanedanıyla ilişkilerini kesmiştir.⁵⁶ Hükümdar Yang, 615 yılında kuzey sınırlarını teftişe çıktığında, Yen-men'da Shih-pi Kagan tarafından kuşatılmış ve ancak Sui hanedanına mensup Kök Türk katunu I-ch'eng Konçuy'un yardımıyla kurtulabilmiştir. I-ch'eng Konçuy kuzeyde ayaklanma çıktığını söyleyerek Shih-pi Kagan'ın kuşatmayı kaldırmasını sağlamışsa da,⁵⁷ Sui hükümdarı itibarını iyiden iyiye yitirmiş ve Kök Türkler Asya'ya yeniden egemen olmaya başlamıştır. Daha önce Kök Türklerden kopan Kitan, Shih-wei, Turfan ve Tuyü hun halklarının yanı sıra; Hsüeh Chü, Tou Chien-te, Wang Shih-ch'ung, Liu Wu-chou, Liang Shih-tu, Li Kuei, Kao K'ai-tao, Kuo Tzu-ho, Liu Li-chen ve Chang Ch'ang-hsün gibi Sui karşıtı isyancılar birer birer Kök Türklere tabi

⁵⁵ SS, 4, s.84,89.

⁵⁶ SS, 67, s.1582.

⁵⁷ TCTC, 182, s.5699.

olmuştur.⁵⁸ Shih-pi Kagan'ın okçularının sayısı bir milyonu aşmış,⁵⁹ isyancılardan bazılarını Türk unvanları da vererek açıkça desteklemiştir. Ordos'taki Liang Shih-tu "Tardu Bilge Kagan",⁶⁰ Shensi'nin kuzeyindeki Liu Wu-chou "Ting-yang Kagan",⁶¹ Yü-lin idari bölgesindeki Kuo Tzu-ho "Wu-li Şad",⁶² Li-shih idari bölgesindeki Liu Li-chen "T'u-li Kagan"⁶³ ve Wu-yüan valisi Chang Ch'ang-hsün de "Ko-li Tigin"⁶⁴ ilan edilmiştir. Bu gelişmeler üzerine, 616 yılında çaresizlik içinde güney başkenti Chiang-tu'ya çekilen Sui hükümdarı Yang, 618 yılında komutanlarından Yü-wen Hua-chi tarafından katledilmiş⁶⁵ ve hayatta kalan akrabalarından bazıları da, meşruiyetini güçlendirmek

⁵⁸ L.Hsü (劉昫), **Chiu T'ang Shu 舊唐書 (Eski T'ang Tarihi)**, Pekin 1988, 194A, s.5153.

⁵⁹ **SS**, 84, s.1876.

⁶⁰ **CTS**, 56, s. 2280; **HTS**, 87, s.3730.

⁶¹ **CTS**, 55, s.2253; **HTS**, 86, s.3712.

⁶² Shih-pi Kagan, Kuo Tzu-ho'ya "Ping-yang T'ien-tzu" (平楊天子) yani "Yanglara Son Veren Göğün Oğlu" unvanını vermiş olmasına rağmen, Tzu-ho bu unvanı taşımaya cesaret edemediğinden, "Wu-li Şad" ilan edilmiştir. Bakınız, **CTS**, 56, s.2282; **HTS**, 92, s.3804.

⁶³ **CTS**, 56, s.2282.

⁶⁴ **CTS**, 57, s.2301; **HTS**, 88, s.3745.

⁶⁵ İşbara Kagan'ın torunu Shih Shan-ying'in mezar kitabesinden anlaşıldığı üzere, Shih Shan-ying ile Ni-chüeh Ch'u-lo Kagan Aşina Ta-man, hükümdarın katline tanık olmuştur.

isteyen münferit güçlerce sözde hükümdar ilan edilmiştir.⁶⁶ Hükümdar Yang'ın torunlarından Yang Yu'yu tahta çıkarma bahanesiyle T'ai-yüan'de isyan eden T'ang Beyi Li Yüan de, Shih-pi Kagan'ın onayını alıp, askerî desteğiyle Ch'ang-an'ı ele geçirdikten sonra,⁶⁷ 618'de kendi hükümdarlığını ilan etmiştir. Ancak Li Yüan'in T'ang hanedanı bu sırada, Çin'e hakim olmak için mücadele eden pek çok devletçikten biridir ve Ch'ang-an'ı muhafaza edebilmek için de Kök Türklerin yardımına muhtaç kalmıştır. Dolayısıyla maddi imtiyazlara ek olarak, 618 yılında Ordos'un kuzeyindeki bereketli Wu-yüan

⁶⁶ Hükümdarın yeğeni Yang Hao (楊浩), Chiang-tu'daki Yü-wen Hua-chi tarafından; torunlarından Yang T'ung (楊侗), Lo-yang'daki Wang Shih-ch'ung tarafından ve Yang Yu (楊侑) da Suiler adına Ch'ang-an'ı ele geçiren Li Yüan tarafından tahta çıkarılmış olmalarına rağmen, kısa bir süre sonra bu liderlerin kendi hükümdarlıklarını ilan etmeleri üzerine, Sui prensleri bir şekilde ortadan kaldırılmıştır. Bakınız, **SS**, 85, s.1890-1891, 1896-1898; **CTS**, 1, s.4.

⁶⁷ T'ai-yüan'in hemen kuzeyinde Türklere bağlı olarak faaliyet gösteren Liu Wu-chou bulunduğundan, Li Yüan'in Ch'ang-an'a yürüyebilmesi için T'ai-yüan'i emniyete alması ve dolayısıyla Shih-pi Kagan'ın onayını alması zaruri olmuştur. Kaganın tarafsız kalması veya askeri yardımda bulunması karşılığında, ele geçirilecek tüm kıymetli eşyaları Kök Türklerle vermeyi vaat eden Li Yüan'in teklifi kabul edilmiş ve askerî yardımda bulunulmuştur. Bakınız, W.Zhenping, "Ideas Concerning Diplomacy and Foreign Policy Under the Tang Emperors Gaozu and Taizong", **Asia Major**, 22-1, Taipei 2009, s.240-241; **CHC**, C. 3, s.157-158.

topraklarındaki Çinli nüfusu Ling-chou'ya nakledip, burayı tamamen Türklere bırakmış ve Türkler de Ch'u-lo Kagan'ın büyük oğlu Yü-she Şad'ı 10.000 kûsur aileyle yerleşmek üzere Sarı Nehir'in güneyine yollamıştır.⁶⁸ Yü-she Şad'ın oğlu Aşina Wu-shih ve torunu Aşina Che'nın mezar kitabelerinden anlaşıldığı üzere, Yü-she Şad muhtemelen bu sıralarda Li sülalesinden bir konçuyla evlendirilmiş ve düğünleri T'ang sarayında yapılmıştır. Öte yandan, Türklerin yardımı sonucunda T'ang hanedanının güçlenip genişlemeye başlaması üzerine Shih-pi Kagan stratejisini değiştirip, Liang Shih-tu ve Liu Wu-chou ile T'ang topraklarına saldırmaya niyetlenmiş, ancak bu sırada vefat etmiştir.⁶⁹

Shih-pi Kagan'ın vefat ettiği 619 yılında, oğlu Aşina Shih-po-pi henüz küçük yaşta olduğundan, kaganın kardeşlerinden İlteber Şad tahta geçip "Ch'u-lo Kagan" unvanını almış ve Shih-po-pi de "Ni-pu Şad" ilan edilmiştir.⁷⁰ Ağabeyi gibi I-ch'eng Konçuy'la evlenen Ch'u-lo Kagan, güçlenen T'ang hanedanının Çin'deki diğer rejimlere son vermeye başlamasıyla değişen dengeler neticesinde Sui hanedanına destek vermiş ve Kök

⁶⁸ Yü-she Şad'ın Wu-yüan topraklarına yerleşmesine ilişkin kayıtlar son derece çelişkilidir. T'ang hanedanının kuruluş döneminde egemen güç olan Kök Türkler ile T'ang ve Çin'de kurulan diğer rejimler arasında cereyan eden hadiseler göz önüne alınmayıp, kaynaklardaki ilgili ifadeler sorgulanmaksızın benimsendiği takdirde, hatalı olarak Türklerin bu sırada toprak kaybettiği sonucuna ulaşılmaktadır. Yü-she Şad'ın oğlu Aşina Wu-shih'nın mezar kitabesinin değerlendirme bölümünde bu hadise tarihî arka plan gözetilerek ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

⁶⁹ CTS, 194A, s.5154; HTS, 215A, s.6028.

⁷⁰ CTS, 194A, s.5155; HTS, 215A, s.6029.

Türklere bağlı güçlerden Tou Chien-te da buna bağlı olarak Suilerin imparatoriçesi Hsiao ile prens Yang Cheng-tao'yu Türklere teslim etmiştir. Ch'u-lo Kagan, Yang Cheng-tao'yu Sui hükümdarı ilan ederek, 10.000 kadar destekçisiyle Ting-hsiang'a yerleştirdikten sonra, Sui usullerince bürokrasinin kurulmasını sağlamıştır. Bununla birlikte, Kök Türklere bağlı olarak faaliyet gösteren isyancılardan Liu Wu-chou, Shih-pi Kagan'ın vefat ettiği sıralarda gündeme gelen istila planını uygulamaya başladığından, Ch'u-lo Kagan'ın yardımıyla bertaraf edilmiş ve hakim olduğu toprakların idaresi doğrudan Kök Türklerin eline geçmiştir.⁷¹

İki yıl tahtta kalıp, sefer hazırlığındayken zehirlenerek öldürülen Ch'u-lo Kagan'ın ardından I-ch'eng Konçuy, kaganın 14 yaşlarındaki büyük oğlu Yü-she Şad'ın çirkin ve

⁷¹ W.Yü-kuei (吴玉贵), **T'u-chüeh Han-kuo yü Sui T'ang Kuan-hsi Shih Yen-chiu 突厥汗国与隋唐关系史研究 (Kök Türk Kaganlığı ve Sui-T'ang İlişkileri Tarihi Araştırmaları)**, Pekin 1988, s.166. Kaganın torunu Aşina Wu-shih'nin mezar kitabesinde de bu hadiseye değinilmiş olup, ayrıntıları kitabenin değerlendirme bölümünde mevcuttur.

zayıf olduğunu ileri sürerek tahta çıkmasına mani olmuş ⁷² ve kaganın kardeşlerinden Bagatur Şad Aşina To-pi, “İllig Kagan” unvanını alarak tahta çıkmıştır. ⁷³

İllig Kagan da töre gereği I-ch’eng Konçuy’la evlenmiş ve yeni bir idari düzen oluşturmuştur. Börü Şad’ı Hsi (霽) boyunu, T’ung Tigin’i Soğd boyunu, Hu Tigin’i Hsüeh (斛薛) boyunu idare etmekle görevlendirmiş; küçük kardeşini Yen-t’oları idare etmek üzere “Yen-t’o Şad” ilan etmiş ⁷⁴ ve Chia-pi Tigin Aşina Ssu-mo’nun unvanını “Lo-

⁷² Şahsi mezar kitabesindeki verilere göre, Yü-she Şad Aşina Mo-mo 607 yılı dolaylarında doğmuştur. Ch’u-lo Kagan’ın zehirlenme hadisesi ve Yü-she Şad’ın tahttan men edilmesinin muhtemel sebebi, Aşina Wu-shih’nin mezar kitabesindeki yeni veriler ışığında ayrıca ele alınacaktır.

⁷³ **CTS**, 194A, s.5154-5155; **HTS**, 215A, s.6029. Wu Yü-kuei’nin analizine göre, İllig Kagan güney taarruzlarında, Nehir Dönemeci bölgesinden emniyetli bir şekilde doğrudan Ch’ang-an’a çıkan, diğer geçitlere göre avantajlı T’ien-te-chün (天德軍) güzergahını neredeyse hiç kullanmamıştır ve burası Liang Shih-tu’yla birlikte Hsia-chou’ya (Ordos) hakim olan Yü-she Şad’ın kontrolündedir. Ayrıca 626 yılına dek kaganın hiçbir seferinde Yü-she Şad’ın isminin zikredilmediğine dikkat çeken araştırmacıya göre, Yü-she Şad tahttan men edildikten sonra, amcası İllig Kagan’la aralarının açılmış olması muhtemeldir. Bakınız, W.Yü-kuei, **a.g.e.**, s.202-207.

⁷⁴ **HTS**, 215A, s.6038.

shih Tigin” olarak değiştirmiştir.⁷⁵ Shih-pi Kagan’ın Ni-p’u şad unvanlı oğlu Aşina Shih-po-pi’yi de “T’u-li Kagan” ilan edip; Kitan ve Mo-ho (靺鞨) gibi boyları idare etmekle görevlendirmiřtir⁷⁶ ve ayrıca Aşina Kan-te’nın mezar kitabesine göre İllig Kagan’ın tigin unvanlı oğullarından biri de yabgu olmuştur.

Ağabeylerinden son derece zengin ve güçlü bir kaganlık miras alan İllig Kagan, tüm isteklerini yerine getirip kendisini hoş tutmaya alışan T’ang hükümdarının çabalarına rağmen, hızla Çin zerine akınlar düzenlemeye başlamış, 621-623 yılları arasında üç büyük ölçekli güney taarruzu gerçekleştirilmiştir.⁷⁷ 624 yılında yeğeni T’u-li ile birlikte Ping-chou’ya dek sokulmuş ve bu sırada prens Li Shih-min’in T’u-li’ye zor zamanlarda birbirlerine yardım edeceklerine dair ettikleri yemini hatırlatması üzerine yeğeninden şüphelenmeye başlamıştır.⁷⁸ Durmak bilmeyen Türk akınları neticesinde, hükümdar Kao-tsu danışmanlarının tavsiyesiyle başkenti taşımayı dahi düşünmüş, ancak

⁷⁵ Aşina Ssu-mo’nun mezar kitabesinden anlaşıldığı üzere, Shih-pi Kagan, Aşina Ssu-mo’yu “Chia-pi Tigin” ilan etmiş, ancak İllig Kagan tahta çıkınca Ssu-mo’nun unvanını “Lo-shih Tigin” olarak değiştirmiştir.

⁷⁶ Eski T’ang Tarihi’nde T’u-li’nin idaresinde Tatabılar (奚, Hsi) ve Hsiler (霫) gibi on ksur boy bulunduğu kaydedilirken, Yeni T’ang Tarihi’nde yalnızca Kitan ve Mo-ho boylarına değinilmiştir. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5160; **HTS**, 215A, s.6038.

⁷⁷ W.Y-kuei, **a.g.e.**, s.203.

⁷⁸ **CTS**, 194A, s.5156; **HTS**, 215A, s.6031.

resmî kayıtlara göre Li Shih-min'in itirazı sonucunda bu plandan vazgeçilmiştir.⁷⁹ Bu sıralarda, 618 yılından beri idaresindeki 10.000 kûsur aileyle Wu-yüan'de ikamet eden Yü-she Şad'ın, 622 yılında Li Tao-tsung'a mağlup olup buradan çıkarılması üzerine Ordos'taki en önemli desteğini yitiren Tardu Bilge Kagan unvanlı Liang Shih-tu, 626 yılında bir iftira sonucunda, Chi-huların kendisine bağlı başkomutanını öldürerek, pek çoğunun ayaklanıp T'ang hanedanına bağlanmasına yol açtığından iyice güç kaybetmiş ve taarruz planlarıyla İllig Kagan'ın huzuruna çıkıp,⁸⁰ Çin üzerine büyük bir sefer düzenlemeye ikna etmiştir. Böylece Yü-she Şad da Sarı Nehir'in güneyinde asker konuşlandırıp, Wu-ch'eng'ı kuşatmıştır.⁸¹ Bu sırada, Li Shih-min ile birisi de veliaht prens olan öz kardeşleri arasındaki taht odaklı gerilim iyice artmış, Yü-she Şad'ın Wu-ch'eng'ı kuşatmasından faydalanmak isteyen veliaht prens, kuzey taarruzunda orduya Li Shih-min yerine diğer kardeşleri Li Yüan-chi'nin komuta etmesini ve Li Shih-min'in en başarılı komutanlarıyla güçlü birliklerinin de bu taarruza katılmasını önererek,⁸² Li Shih-min'i savunmasız bırakmaya çalışmıştır. Bu önerinin kabul edilmesi üzerine Li Shih-min kanlı bir darbeye veliaht prens Li Chien-ch'eng ve diğer kardeşi Li Yüan-chi'yi bertaraf edip, babasını da tahttan çekilmek zorunda bırakarak hükümdar olmuş, ancak çok kısa bir süre sonra İllig Kagan önderliğindeki büyük Kök Türk taarruzuyla karşılaşmıştır. İllig Kagan

⁷⁹ **HTS**, 215A, s.6031-6032.

⁸⁰ Liang Shih-tu'nun biyografilerine göre, İllig Kagan'ın Wei Nehri seferi de Liang Shih-tu'nun planları sonucunda gerçekleşmiştir. Bakınız, **CTS**, 56, s.2281; **HTS**, 87, s.3731.

⁸¹ **CTS**, 64, s. 2421; **HTS**, 79, s.3547.

⁸² **CTS**, 64, s.2421-2422; **HTS**, 79, s.3547.

ile T'u-li Kagan batıdan, Yü-she Şad ile Liang Shih-tu doğudan hareket etmek üzere iki koldan hızla güneye inilmiş⁸³ ve İllig Kagan askerlerini Ch'ang-an'a 20 li uzaklıkta bulunan Wei Nehri'ndeki Pien-ch'iao Köprüsü'nde konuşlandırmıştır.⁸⁴ Çaresiz kalan Li Shih-min, bizzat Wei Nehri'ne gelerek kaganla müzakere etmiş ve kapsamını tam olarak bilemediğimiz imtiyazlar neticesinde, beyaz bir at kurban edilip saldırmazlık antlaşması yapılmıştır.⁸⁵ 627 yılında çok kar yağdığından hayvanlar telef olmuş ve büyük bir kıtlık yaşanmıştır. T'u-li'ye bağlı Tatabılar gibi boylar T'ang hanedanına bağlanmış;⁸⁶ Hsüeh Yen-t'o, Uygur ve Bayırku gibi boyların da ayaklanıp Yü-ku Şad'ı kovması üzerine İllig Kagan, T'u-li'yi bu isyanı bastırmakla görevlendirmiş, ancak başarısız olunca kızıp hapsedmiştir.⁸⁷ Bu hadiseden sonra İllig Kagan ve T'u-li'nin arasının iyice açıldığı görülmektedir, zira İllig Kagan destek istediğinde T'u-li asker yollamamış ve kaganın saldırısına uğrayınca T'ang hükümdarından yardım istemiştir.⁸⁸ 629 yılında Hsüeh Yen-t'oların reisi I-nan kendisini kagan ilan edince, İllig Kagan idaresindeki boyların çoğu ona

⁸³ W.Yü-kuei, **a.g.e.**, s.206-207; C.Chen-hung (朱振宏), "T'ang T'ai-tsung Wei-shui Shih-chien Lun Hsi 唐太宗渭水事件論析 (T'ang T'ai-tsung ve Wei Nehri Hadisesi Üzerine Analizler)", **Hsing-ta Li-shih Hsüeh-pao**, S. 20, T'ai-chung 1997, s.20-34.

⁸⁴ C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.21.

⁸⁵ **CTS**, 194A, s.5157-5158.

⁸⁶ **CTS**, 194A, s.5160.

⁸⁷ **CTS**, 194A, s.5158; **HTS**, 215A, s.6034.

⁸⁸ **CTS**, 194A, s.5160.

bağlanmış ve T'ai-tsung da sancak ve davul yollayarak onu "Yinçü Bilge Kagan" olarak tanımıştır.⁸⁹ Bu sıralarda Yü-she Şad'a bağlı Yü-ku-ni gibi dokuz erkin de, idarelerindeki kitleyle T'ang hanedanına bağlanmış⁹⁰ ve Liu Lan adlı bir memur sahte istihbarat yollayarak İllig Kagan'ın bir diğer yeğeni olan Yü-she Şad'dan şüphelenmeye başlamasına yol açmıştır.⁹¹ 629 yılının son ayında, Yü-she Şad da kuzeni T'u-li Kagan gibi beylerle birlikte Çin'e gidince,⁹² İllig Kagan'ın yanında yakınlarından yalnızca Aşina Ssu-mo kalmış ve T'ang kuvvetlerinin baskınına uğrayınca birlikte İşbara Şad Aşina Suni-shih'ya sığınmışlardır. Ancak bu beyin oğlu olan Aşina Chung, İllig Kagan'ı tuzağa çekip yakalanmasına sebep olmuş⁹³ ve İllig Kagan nihayetinde başkent Ch'ang-an'a götürülüp, 634 yılında üzüntü içinde vefat etmiştir.⁹⁴

İllig Kagan yakalandıktan sonra, halkının bir kısmı Hsüeh Yen-t'olara sığınmış, bir kısmı batıya gitmiş ve 100.000 civarı kişi de kaganın peşinden güneye inmiştir.⁹⁵ Bunun üzerine, İllig Kagan ve T'u-li'nin toprakları askerî valilikler şeklinde düzenlenmiş

⁸⁹ **CTS**, 199B, s.5344.

⁹⁰ **CTS**, 61, s.2369; **HTS**, 95, s.3848.

⁹¹ **CTS**, 69, s.2524. Liu Lan'ın Yeni T'ang Tarihi'ndeki biyografisine göre Yü-she Şad, İllig Kagan'ın üzerine ordu yollaması sebebiyle Çin'e gitmiştir. Bakınız, **HTS**, 64, s.3836.

⁹² **CTS**, 194A, s.5159; **HTS**, 215A, s.6035.

⁹³ Aşina Chung'un İllig Kagan'ı tuzağa çektiği bilgisi mezar kitabesinde mevcuttur.

⁹⁴ **HTS**, 215A, s.6035-6036.

⁹⁵ **HTS**, 215A, s.6037.

ve güneye inen 100.000 kadar kişi bu askerî valiliklere yerleştirilmiştir.⁹⁶ Ayrıca Çin'e gelen boy beylerine askerî makamlar verilmiş ve böylece Ch'ang-an'daki Türk nüfusunun birkaç bin aileye ulaştığı kaydedilmiştir.⁹⁷

Çin'e yerleşen Türkler burada büyük bir etki yapmıştır ve T'ai-tsung'un büyük oğlu, veliaht prens Li Ch'eng-ch'ien'in yanı sıra,⁹⁸ Çin halkının da buraya gelen Türklere büyük bir hayranlık duyduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki, Türkçe konuşabilmek, Türk usulü kıyafetler giymek ve bir Türk hanımıyla evlenebilmek, büyük bir statü göstergesi olmuştur.⁹⁹

Hsüeh Teng (薛登) adlı bir memurun İmparatoriçe Wu'ya sunduğu bir arzuhal de, daha ileri bir dönemde kaleme alınmış olmakla birlikte, Çin sarayındaki Türk asilzadelerinin faaliyetleri hakkında fikir vermektedir:

“Naçizane kanaatimce; Kök Türkler, Tibetliler [ve] Kitanlardan hizmet etmek üzere [saraya] gelenler daima övülmüş [ve] kıymet görmüşlerdir. Askerî

⁹⁶ HTS, 215A, s.6037-6038.

⁹⁷ HTS, 215A, s.6038.

⁹⁸ Türkçe konuşup, Türkler gibi giyinmeyi seven bu prensin ilgili faaliyetleri için bakınız, S.Gömeç, **a.g.e.**, s.107.

⁹⁹ C.Hsü (程旭), **T'ang Yün Hu Feng 唐韵胡风 (T'ang Döneminde Yabancı Rüzgarı)**, Pekin 2016, s.254.

makamlarda görev yapmış,¹⁰⁰ okula adım atmış, keçe [ve] yünden [yapılmış] kıyafetlerini değiştirmiş, Çince öğrenmişlerdir. Haritalar [ve] tarih [kitaplarında] başarılarla yenilgileri araştırıp, dağlarla nehirlerdeki tehlikeli [ve] zahmetsiz [yerleri] iyi bilir [hâle gelmişlerdir].”¹⁰¹

Aşina soylu beylerin mezar kitabelerinde de bu kaydı doğrulayan ifadeler görülmektedir. İllig Kagan’ın torununun oğlu olan Aşina Kan-te’nin da tarihi sevdiği ve bu alanda mahir olduğu kaydedilmiştir.

Çin’e yerleşen Aşina sülalesine mensup beylerin büyük bir kısmı Çin hükümdarları adına seferlere girerken, T’ang devletine isyan eden ve Kök Türkleri eski günlerine kavuşturmak isteyen Chieh-she-shuai (Kür Şad) gibi kahraman Türk beyleri de mevcuttur. T’u-li Kagan’ın kardeşi olan bu bey, 639 yılında T’ai-tsung’u bertaraf edip, T’u-li’nin oğlu olan yeğeni Ho-lo-hu’yu kagan ilan etmek için kırk kadar destekçisiyle birlikte harekete geçmiş, ancak planlarının istediği gibi gitmemesi sonucunda öldürülmüştür.¹⁰² Chieh-she-shuai’nin isyanının ardından tedirgin olduğu anlaşılan T’ai-tsung, Aşina Ssu-mo’ya “Li” hanedan soyadını verip kagan ilan etmiş ve Türkleri yeniden kuzeye götürmekle görevlendirmiştir.¹⁰³

¹⁰⁰ Bu ifade “askerleri idare etmiş” şeklinde de tercüme edilebilir.

¹⁰¹ HTS, 112, s.4170-4171.

¹⁰² Ayrıntılı bilgi için bakınız, G.Kapusuzoğlu, “Tarihi Bir Kişilik Olarak Kür Şad ve 639 Yılı”, yayın aşamasında.

¹⁰³ Hadisenin detayları Aşina Ssu-mo’nun mezar kitabesinde ele alınacaktır.

Aşina Fu-nien'in mağlubiyeti sonrasında dağılan Türkler 682 yılında, İllig Kagan'ın soyundan gelen ve Yün-chung askeri valisine bağlı bir boy beyiyken istiklal hareketine girişen Aşina Kutlug'un etrafında toplanmıştır. Hem Çin kaynaklarında hem de Türk kitabelerinde belirtildiği üzere, Çogay Kuzı ve Kara Kum bölgesinde Kutlug'a katılanların sayısı gittikçe artmış ve Kutlug "İlteriş Kagan" unvanını alarak, kardeşlerinden Kapgan'ı şad, To-hsi-fu'yu da yabgu atamıştır. Bu sırada A-shih-te sülalesinden Tunyukuk da kendisine katılmış ve Apa Tarkan ilan edilmiştir.¹⁰⁴

682-687 yılları arasında Çin'e pek çok akın düzenlenmiş ve T'ang kuvvetleri Kök Türklerin ilerleyişine mani olamamıştır.¹⁰⁵ Hatta 618 yılında olduğu gibi, doğrudan Ch'ang-an'a inen stratejik geçitlerin konumlandığı verimli Feng-chou (Wu-yüan) topraklarının lağvedilip, buradaki Çinli nüfusun taşınması gündeme gelmiştir.¹⁰⁶ Bu sırada, Türklerin yeniden yükselişinden tedirgin olan Baz Kagan idaresindeki Oguzların, Kitanlar ve Çinlilerle ittifak yapıp taarruza geçeceği istihbaratı ulaştınca, iki bin kişilik bir orduyla Ötüken'e hareket edilip, üç bin kişilik Oguz kuvvetleri mağlup edilmiş ve Baz

¹⁰⁴ CTS, 194A, s.5167; HTS, 215A, s.6044.

¹⁰⁵ İ.Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.111; S.Gömeç, **a.g.e.**, s.118-119; A.Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara 2014, s.336-339.

¹⁰⁶ CTS, 93, s.2978. Harbiye Nazırı T'ang Hsiu-ching'in bu hususta sunduğu dilekçenin tercümesi için bakınız, bölüm 2.3.6.

Kagan da öldürülmüştür. Bunun üzerine Oguzlarla birlikte, dört bir yandan gelen boylar da İltəriş Kagan'a katılmıştır.¹⁰⁷

691 yılında İltəriş Kagan'ın vefat etmesi üzerine, oğulları Bilge Tigin ile Köl Tigin henüz küçük olduklarından, kardeşi Kapgan tahta çıkmıştır.¹⁰⁸ Halkını kalkındırmak için Çin'i baskı altında tutmak, Çin'deki Türkleri vatanlarına çekerek insan gücünü arttırmak ve Türk topluluklarının yaşadığı yerleri kaganlığa bağlamak hedefiyle¹⁰⁹ harekete geçen Kapgan Kagan zamanında Kök Türkler yeniden Asya'ya hâkim olmuştur.

Kapgan Kagan ilk olarak 693 yılında Ling-chou'ya akın yapmış, ancak 696 yılında Çinliler beklenmedik bir Kitan ayaklanmasını bastıramayınca, Ordos'taki altı vilayette yaşayan Türklerin iade edilmesi karşılığında yardım edeceğini bildirmiştir.¹¹⁰ Teklifinin kabul edilmesi üzerine harekete geçip, Kitanları kendisine bağlayarak daha da güçlenmiş ve Ling-chou ile Sheng-chou vilayetlerini yağmalayıp, Çin'e anlaşmanın şartlarını yerine getirmeleri gerektiğini hatırlatmıştır. Altı vilayetteki Türklerin iade edilmesine ve Ch'an-yü Askerî Valiliği bölgesine ek olarak; 100.000 hu tohumluk darı, 3000 tarım aleti ve

¹⁰⁷ S.Gömeç, **a.g.e.**, s.121-125.

¹⁰⁸ **CTS**, 194A, s.5168; **HTS**, 215A, s.6044-6045.

¹⁰⁹ İ.Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.112; S.Gömeç, **a.g.e.**, s.130.

¹¹⁰ Yeni T'ang Tarihi'nde, Kapgan Kagan'ın öne sürdüğü şarta değinilmemiş ve ancak Kitanların mağlup edilmesinden sonra, altı vilayetteki Türklerin iade edilmesi de dahil olmak üzere, bazı taleplerde bulunduğu zikredilmiştir. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5168; **HTS**, 215A, s.6045.

15.000 kilo demir istemiş, ayrıca kızını T'ang prenslerinden biriyle evlendirebileceğini söylemiştir.¹¹¹ Kaganın gücünden korkan danışmanlarının da tavsiyesiyle sonunda bu talepleri yerine getirmek zorunda kalan İmparatoriçe Wu, kendi soyundan bir prensi kaganın damadı olması için yollamıştır, ancak Kapgan Kagan prensin Li soyundan olmadığını, Li soyundan yalnızca iki prens kaldığını ve meşru prensi Çin tahtına çıkaracağını ilan etmiştir. Hiç vakit kaybetmeden taarruza geçip pek çok vilayeti yerle bir etmiş ve ordularının kaganı durduramayacağı anlayan imparatoriçe, Li soyundan gelen Prens Chung-tsung'u yeniden görevlendirmiştir. Tüm istekleri yerine getirilen Kapgan Kagan, kardeşi To-hsi-fu'yu Sol Şad, yeğeni Bilge Tigin'i Sağ Şad ve oğlu Fu-chü'yü de Küçük Kagan tayin etmiştir.¹¹²

699'da itaatsiz Türgiş ve Kırgız kaganları üzerine yürünüp, ortadan kaldırılmalarıyla düzen yeniden tesis edilmiş, 700 yılında Tangutlar üzerine bir sefer düzenlenmiş ve 701'de "Ong Tutuk" Wei Yüan-chung komutasındaki 50.000 kişilik Çin ordusu mağlup edilmiştir.¹¹³ 702 yılında Çin'in bazı vilayetlerine akın yapılmış, ancak 703 yılında Kapgan Kagan, Baga Tarkan'ı elçi olarak yollayıp, kızını veliaht prensle evlendirmek istediğini bildirince, imparatoriçe bu talebini kabul etmiştir. 705 yılında Çin

¹¹¹ Eski T'ang Tarihi'ne göre, sonunda Kapgan Kagan'a 40.000 kûsur ölçek tohum ile 3000 tarım aleti verilmiş ve altı vilayetteki birkaç bin çadırlık ailelerin tamamı iade edilmiştir. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5168-5169.

¹¹² **CTS**,194A, s.5169; **HTS**, 215A, s.6045-6046.

¹¹³ S.Gömeç, **a.g.e.**, s.136-139.

tahtına yeniden Li Hsien (Chung-tsung) çıkarılmış ve çok geçmeden Ming-sha savaşında Çinliler büyük bir yenilgiye uğratılıp, yapılan akınlarda 10.000'in üzerinde at ele geçirilmiştir. Bunun üzerine evlilik anlaşmasını iptal eden Chung-tsung; kaganı öldüreni ödüllendireceğini ilan edip, memurlarını Kök Türklerin yıkılması için plan yapmakla görevlendirmişse de, saltanatı boyunca Kapgan Kagan'a karşı başarı gösterememiştir.¹¹⁴ Bu sıralarda Bayırkular üzerine de bir sefer düzenlenmiş, 709'da Çikler ve ardından Azlar mağlup edilmiştir. On Oklar ve Kırgızların Çinlilerle ittifak yapıp Kök Türklerle saldırıyı planladığı öğrenilince, Tunyukuk'un stratejisiyle önce Kırgızlar, ardından da Türgişler üzerine yürünüp kaganları öldürülmüş ve yeniden itaat altına alınmışlardır. 710 yılının sonlarına doğru Temir Kapı seferiyle Soğdlar düzene sokulmuş ve Köl Tigin yeniden ayaklanan Türgişleri büyük bir yenilgiye uğratmıştır.¹¹⁵ Aynı sene içinde Chung-tsung'un ölmesi üzerine tahta kardeşi Jui-tsung çıkmış ve Kapgan Kagan'ın Li soyundan bir prensesle evlenmeyi talep etmesi üzerine Chin-shan (Altay) Konçuy Kök Türklerle gönderilmiştir.¹¹⁶ 711 yılında Karluklar da ayaklanmış ve ancak 714 yılında bastırılabilmişlerdir.¹¹⁷ 714 yılında İni İl Kagan, Tonga Tigin ve Kapgan Kagan'ın ilteber unvanlı eniştesi komutasındaki Kök Türk ordusu Beş Balık üzerine sefere çıkmış ve kuşatma sırasında Tonga Tigin'in vefat etmesi üzerine, kaganın eniştesi geri dönmeye

¹¹⁴ CTS, 194A, s.5170.

¹¹⁵ S.Gömeç, **a.g.e.**, s.142-155.

¹¹⁶ CTS, 194A, s.5172; HTS, 215A, s.6047.

¹¹⁷ S.Gömeç, **a.g.e.**, s.155-156.

cesaret edemeyip ailesiyle birlikte Çin'e sığınmıştır.¹¹⁸ Bu sırada yeniden isyan eden Azlar da bastırılmış ve ilteberleri bizzat Köl Tigin tarafından yakalanmıştır.¹¹⁹

Çin kaynaklarının izahına göre kagan yaşlandıkça mantıksız ve daha sert davranmaya başladığından, tebaası kendisinden uzaklaşıp ayaklanmıştır. 715 yılı itibarıyla ülkedeki isyanlar artmış, Kapgan Kagan'a bağlı bazı boylar Çin'e bağlanmaya başlamış ve T'ang hükümdarı da kaganı zayıflatmak için bu boyların reislerini desteklemiştir. Hatta bu kişilerden Aşina Bilge Tigin, Tokuz Oguzları barışçıl yöntemlerle itaat altına almakla görevlendirilmiştir ve mezar kitabesinde Kapgan Kagan'ın katliyle ilişkilendirilmektedir. On Ok beyleri de Çin'le ittifak kurmuş ve ayaklanan Oguzlarla bir yıl içinde birçok kez savaşılmıştır. 716 yılında Kapgan Kagan Bayırkuları ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra, sefer dönüşünde yeterince tedbir almadığından Bayırkular tarafından pusuya düşürülüp öldürülmüş ve kesilen başı elçi olarak orada bulunan Ho Ling-ch'üan tarafından başkente götürülmüştür.¹²⁰

Daha önce değinildiği üzere, Kapgan Kagan oğlu Fu-chü'yü "İni İl Kagan" atamıştır, ancak hakimiyetini tanımayan kuzeni Köl Tigin, eski boyları birleştirdikten sonra Fu-chü'yü, yakınlarını ve yüksek rütbeli beylerini ortadan kaldırarak ağabeyi

¹¹⁸ HTS, 215A, s.6047-6048.

¹¹⁹ S.Gömeç, **a.g.e.**, s.158.

¹²⁰ Şahsi mezar kitabesinde Aşina Bilge Tigin de Kapgan Kagan'ın katliyle ilişkilendirilmiş ve kaganın başını başkente götürdüğü kaydedilmiştir. HTS, 215A, s.6048.

Bilge'yi tahta çıkarmıştır.¹²¹ Çin kaynaklarında yüce gönüllü ve iyi niyetli biri olarak tasvir edilen Bilge Kagan, gayretlerinden ötürü tahtı kardeşi Köl Tigin'e bırakmak istemişse de, kabul etmemesi üzerine Köl Tigin'i Sol Bilge Beg ilan edip, orduların yönetimini ona bırakmış¹²² ve İşbara Bilge Köl İç Çor'u da Tarduş Şad olarak görevlendirmiştir.¹²³

Tatabılar ile Kitanların T'ang hanedanına bağlanması ve Türgişlerden Su-lu'nun da kendisini kagan ilan etmesiyle bazı Türk boyları taraf değiştirince, Bilge Kagan devlet işlerindeki deneyiminden faydalanmak için herkesin saygı duyup çekindiği Tunyukuk'u geri çağırmıştır. Kısa bir süre sonra, (Sarı) Nehir Dönemeci bölgesinde Çin'e bağlı olarak yaşayan Türk boyları ayaklanıp yeniden Kök Türklere tabi olmuş ve güçlenen Bilge Kagan Çin üzerine yürümek istemiştir, ancak Tunyukuk şartların henüz müsait olmadığını izah ederek onu vazgeçirmiştir.¹²⁴

¹²¹ Bu sırada, Bilge Kagan'ın kayınpederi olan büyük devlet adamı Tunyukuk dahi bir süre için görevinden alınıp kendi boyuna geri gönderilmiş, Kapgan Kagan'ın çocuklarından Mo Tigin ve Hsien-li Bilge Konçuy gibi kişiler de Çin'e sığınmıştır. Bakınız, **HTS**, 215B, s.6051-6052.

¹²² **HTS**, 215B, s.6051.

¹²³ Şahsi yazıtından anlaşıldığı üzere Köl Tigin, "İnançu Apa Yargan Tarkan" unvanına da sahiptir. Bakınız, S.Gömeç, **a.g.e.**, s.164.

¹²⁴ **HTS**, 215B, s.6051-6052.

Bilge Kagan dönemindeki ilk savaş 716 yılının sonlarında Uygurlara karşı yapılmış ve Uygur ilteberi büyük bir yenilgiye uğratılmıştır. 717 yılında Oguzların Çin topraklarına yanaşması üzerine, birliği bozmaya teşebbüs eden Oguzlar bozguna uğratılmış, T'ang hükümdarına bağlanmış olan Tatabılar da elçi göndermeyince, yazın üzerlerine ordu sevk edilmiştir. Ardından Karluklar üzerine yürünüp ilteberleri mağlup edilmiş ve Karluklar yeniden Kök Türklere bağlanmıştır.¹²⁵ 720 yılında T'ang hükümdarı Hsüan-tsung'un emriyle Kök Türklere karşı büyük bir ittifak oluşturulmuş; Çinliler, Basmıllar, Kitanlar ve Tatabılar sonbaharda Bilge Kagan'ın otağını basmak üzere anlaşmıştır.¹²⁶ Tunyukuk'un bu husustaki analizine göre; Beşbalık'ta ikamet eden Basmıllar, doğudaki Tatabılar ve Kitanlardan çok uzakta oldukları için onlarla birleşemeyecek, dikkatsiz ve açgözlü oldukları için de ilk onlar gelecekti, dolayısıyla yalnız başlarına kolayca bertaraf edilebilirlerdi. Çinli general Wang Chün de şahsi husumetleriyle meşgul olduğundan kolay kolay harekete geçemeyecek durumdaydı. Ayrıca Çin ordusu gelse bile, erzakları bitince geri dönmek zorunda kalacaklarından, üç günlük bir mesafeye taşınıp beklemek yeterli olacaktı. Beklendiği üzere, ilk gelen Basmıllar olmuş ve müttefiklerini göremeyince geri dönmüşlerdir. Peşlerine düşen Kök Türk birlikleri, Tunyukuk'un stratejisiyle Beş Balık yakınlarında ikiye ayrılmış, bir grup ayrı bir yoldan ilerleyip Beş Balık'ı ele geçirirken, diğer grup da Basmıl ordusuna saldırıp,

¹²⁵ S.Gömeç, **a.g.e.**, s.168-169.

¹²⁶ Kapgan Kagan'ın oğullarından Mo Tigin ile şahsi mezar kitabesinde Kapgan Kagan'ın katliyle ilişkilendirilen Aşina Bilge Tigin gibi kişilerin de bu ittifaka destek vereceği kaydedilmiştir. Bakınız, **HTS**, 215B, s.6052.

askerleri esir almıştır. Bu seferden sonra Çin üzerine yürünüp, Liang-chou yağmalanmış ve buranın askerî valisi de büyük bir yenilgiye uğratılmıştır.¹²⁷

Çin kaynaklarına göre artık Kapgan Kagan'ın tüm halkına hükmeden Bilge Kagan'ın, Hsüan-tsung'a elçi göndermesi üzerine ülkeler arasında barış tesis edilmiş ve bir Çin prensesiyle evlenme talebinde bulunulmuştur.¹²⁸ Ayrıca Kitanlar ve Tatabılar da cezasız bırakılmamış, 721'de Kitanlar ve 722'de Tatabılar üzerine sefer düzenlenmiştir.¹²⁹

725 yılında doğuda bir inceleme gezisine çıkacak olan Hsüan-tsung, bu sırada Kök Türklerin saldırıya geçebileceği endişesiyle, yüksek rütbeli Kök Türk beylerinin kendilerine eşlik etmesini istemiştir. Bu vesileyle gelen elçiye evlilik talebi hatırlatılmış ve A-shih-te soylu bir ilteber gibi kişiler seyahatinde Çin hükümdarına eşlik etmiştir.¹³⁰ 727 yılında Tibetliler, Çin'e karşı ittifak kurmak için Kök Türklerle bağlantıya geçmiş, ancak Bilge Kagan barıştan yana kararlı olduğundan Çin hükümdarını haberdar etmiş ve ilişkiler daha da iyileşmiştir.¹³¹

731 yılında Köl Tigin'in de vefat etmesi üzerine, Bilge Kagan en büyük desteğinden mahrum kalmıştır ve hissettiği keder Köl Tigin adına diktirdiği yazıtta şairane

¹²⁷ HTS, 215B, s.6052-6053.

¹²⁸ HTS, 215B, s.6053.

¹²⁹ S.Gömeç, **a.g.e.**, s.172.

¹³⁰ Tunyukuk da muhtemelen bu sıralarda vefat etmiş olmalıdır, zira bu hadiseden sonra kaynaklarda kendisine değinilmemektedir. Bakınız, HTS, 215B, s.6053.

¹³¹ HTS, 215B, s.6053.

bir üslupla aktarılmaktadır. Aynı yıl içinde düzenlenen yoğ merasimine pek çok ülkeden elçiler katılmıştır.¹³² Köl Tigin'in 732 yılında tamamlanan anıt mezarının yapımında Çin'den gelen sanatkarlar da görev almış ve yazıtının batı yüzündeki Çince metin bizzat Hsüan-tsung tarafından kaleme alınmıştır.¹³³

733 yılında Kitanlardan ayrılan Tatabılar bastırılmış ve 30.000'den fazla askerleri öldürülmüştür.¹³⁴ 734 yılında ise Bilge Kagan, Çin'e birçok kez elçi olarak gönderilen Buyruk Çor tarafından zehirlenmiş, ancak vefat etmeden önce Buyruk Çor ve yakınlarını idam ettirmiştir.¹³⁵

Bilge Kagan'ın vefatının ardından oğlu I-jan Kagan tahta çıkmış, ancak hastalanıp ölünce tahtı kardeşi Tengri Kagan devralmıştır. Bu beyin fazlasıyla annesinin etkisinde kalıp sağ şadı öldürmesi üzerine, kendisi de sol şad tarafından öldürülmüş ve yerine kardeşi tahta çıkarılmıştır. Bununla birlikte, Bilge Kagan'ın bu oğlunun da saltanatı uzun sürmemiş ve nihayetinde Kutlug Yabgu yönetime el koymuştur. Basmıl, Uygur ve Karlukların Kutlug Yabgu'ya saldırıp öldürmeleri üzerine, sırasıyla Ozmış Kagan ve Begmen Kagan tahta çıkmışsa da, 748 yılında idare Uygurlara geçmiştir.¹³⁶

¹³² S.Gömeç, **a.g.e.**, s.178-181.

¹³³ **HTS**, 215B, s.6054.

¹³⁴ S.Gömeç, **a.g.e.**, s.182.

¹³⁵ **HTS**, 215B, s.6054.

¹³⁶ S.Gömeç, **a.g.e.**, s.187-193.

II. BÖLÜM

AŞİNA SOYLU BEYLERİN ÇİNCE MEZAR KİTABELERİ

2.1. Taspar Kagan Soyu Mensuplarının Çince Mezar Kitabeleri

Kara Kagan'dan sonra yaklaşık yirmi yıl boyunca devleti başarıyla yöneten Mukan Kagan'ın vasiyeti doğrultusunda, vefatından sonra oğlu Ta-lo-pien¹³⁷ yerine, kardeşi Taspar Kagan¹³⁸ tahta çıkmıştır.¹³⁹ Ağabeyinden son derece güçlü ve zengin bir kaganlık devralan Taspar Kagan'ın kudreti Sui Tarihi'nde şu ifadelerle ortaya koyulmuştur:

¹³⁷ Ta-lo-pien'in (大邏便) annesi [Türk] soylu olmadığından, daha sonra Taspar Kagan'ın vasiyetine rağmen idaresi meşru görülmemiş ve tahta çıkamamıştır. Bununla birlikte, hem Taspar Kagan'ın oğlu An-lo (菴羅), hem de kendisine merhamet edip “Apa Kagan” unvanını veren diğer kuzeni İşbara Kagan zamanında hak iddiasında bulunmayı sürdürerek, devletin idaresini zora sokmuştur. Bakınız, **SS**, 84, s.1865, 1868; **PS**, 99, s.3290-3291; **HTS**, 215B, s.6055-6056.

¹³⁸ Soğdça Bugut Yazıtı'ndaki sesletimiyle andığımız Taspar, Çin kaynaklarında “T'a-po” (他鉢) veya daha nadir olarak “T'o-po” (佗鉢) şeklinde kaydedilmiştir. Bakınız, S.Çağatay-S.Tezcan, “Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı”, **Belleten**, 1975-1976, Ankara 1976, s.245-252; **CS**, 50, s.911, 912; **PCS**, 12, s.157; 41, s.547; **SS**, 84, s.1864, 1865; **PS**, 52, s.1885; 53, s.1932; 99, s.3290, 3300; **HTS**, 215B, s.6055.

¹³⁹ **SS**, 84, s.1864; **PS**, 99, s.3290.

“Taspar’ın kontrolündeki yay [çeken asker] sayısı yüz binlerceydi. Çin ondan korkuyor, Chou [ile] Ch’i [rejimleri] evlilik bağıyla iyi [ilişkiler] kurmak için [birbiriyle] yarışlıyordu [ve] devletin kasasını bu mesele için boşaltmışlardı. Taspar gittikçe kibirleniyor, tebaasına hep ‘güneydeki iki oğlum [bu] büyüğüne hürmet ettikçe ne diye yokluktan endişeleneyim’ diyordu.”¹⁴⁰

Kuzey Chou ve Kuzey Ch’i devletlerinin mücadelesinde, bir süre mağlup durumdaki Ch’i prenslerinden Kao Shao-i’yi destekleyen Taspar Kagan, daha sonra ağabeyi Mu-kan Kagan zamanındaki gibi Choularla evlilik bağı kurarak, Prenses Ch’ien-chin’le evlenmiş ve Kao Shao-i’nin de bir av sırasında Choularca yakalanmasına göz yumulmuştur.¹⁴¹

Rivayete göre, Ch’i devletinden Huei Lin adlı bir keşiş Taspar Kagan’a, Ch’i devletinin güçlü ve zengin olmasının Buddha’nın öğretilerinden kaynaklandığını söyleyip, Budizm üzerine bilgi vermiş ve nihayetinde kagan Budizm’in tesirine girmiştir.¹⁴²

On yıl kadar tahtta kalan Taspar Kagan’ın bilinen tek oğlu An-lo’dur, ancak torunu Aşina Ssu-mo’nun mezar kitabesi sayesinde, kendisinin To-lu Şad unvanlı bir oğlu daha olduğu ve soyunun Ssu-mo vasıtasıyla da devam ettiği anlaşılmıştır. Bununla birlikte, Taspar Kagan soyu mensuplarının mezar kitabeleri şimdilik yalnızca Aşina Ssu-mo’nunkiyle sınırlıdır.

¹⁴⁰ SS, 84, s.1865.

¹⁴¹ CS, 50, s.912; PCS, 12, s.157; PS, 99, s.3290.

¹⁴² SS, 84, s.1865.

2.1.1. Aşına Ssu-mo'nun Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler

Aşına Ssu-mo'nun mezar kitabesi, adına dikilen yazıt¹⁴³ ve yanına defnedilen Yen-t'o soylu eşi Tonga Bilge Katun'un¹⁴⁴ mezar kitabesiyle birlikte, 1992 yılının ekim

¹⁴³ Yazıtlar, mezar kitabelerinden farklı olarak vefat eden kişiyle birlikte gömülmediğinden, günümüze ulaşabilmeleri halinde aşınma oranlarının çok daha yüksek olduğu görülmektedir. T'ang Yü-lin'deki (唐語林) kayıtları kaynak gösteren Jessey Jiun-chyi Choo'nun tespitine göre, T'ang dönemi ortalarında görülen bir akım doğrultusunda, mezarların içine yerleştirilen mezar kitabelerine ek olarak, içerik bakımından mezar kitabelerine benzeyen taş yazıtların da mezarların önüne dikildiği anlaşılmaktadır. Ancak, aynı kişi adına yazılmış mezar kitabesi- yazıt çiftlerinden günümüze ulaşabilen örneklerin çok nadir olması, detaylı bir karşılaştırmayı olanaksız kılmaktadır. Bakınız, J.J.Choo, **a.g.t.**, s.176. Aşına Ssu-mo'nun oldukça tahrip olduğu belirtilen yazıtı, günümüzde hâlâ Chao-ling'deki mezarının önünde muhafaza edilmektedir ve Yüeh Shao-hui gibi araştırmacıların daha önce dikkat çektiği üzere, yazıtın Hua-chou'ya dikildiğini kaydeden T'ang tarihlerinin bu hususta hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5165; **HTS**, 215A, s.6040; C.P'ei (张沛), **Chao-ling Pei-shih** 昭陵卑石 (**Chao-ling Yazıtları**), Hsi-an 1993, s.13; Y.Shao-hui (岳绍辉), "T'ang Li Ssu-mo Mu-chih K'ao Hsi 唐李思摩墓志考析 (T'ang Li Ssu-mo Mezar Kitabesi İncelemesi)", **Pei-lin Chi-k'an**, Hsi-an 1995, s.58.

¹⁴⁴ Diğer kaynaklarda ismi zikredilmeyen ve hakkındaki bilgiler şahsi mezar kitabesiyle sınırlı olan Yen-t'o soylu Tonga Bilge Katun'un (統毗伽可賀敦, T'ung P'i-chia K'o-ho-

ayında, Chao-ling kazasına bağlı Chuang-ho köyünün (莊河村) kuzeybatı kanadında bulunmuştur ve günümüzde Chao-ling Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.¹⁴⁵ 64x64 cm ebatlı, 8 cm kalınlığındaki koruyucu kitabe kapağına, kaligrafik mühür yazısıyla “T’ang [Hanedanından] Müteveffa Sağ Muharip Muhafızlar Komutanı [Rütbeli], Harbiye Nazırı [Ahiret] Makamlı Li Bey’in Kitabesi” ifadesi nakşedilmiş ve yan kısımlarına bitkisel motiflerle birlikte, dört yönün sembolleri işlenmiştir.¹⁴⁶ Koruyucu kitabe kapağı gibi 64x64 cm ebatlı, 13 cm kalınlığındaki mezar kitabesinde toplam 1130 Çince im

tun); babası “Külüg Tarkan” (區利支達官, Ch’ü-li-chih Ta-kuan), dedesi “Mo-han Tarkan” (莫汗達官, Mo-han Ta-kuan) ve büyük dedesi de “Baga Çor Erkin” (莫賀啜頡筋, Mo-ho Ch’o Hsieh-chin) olarak kaydedilmiştir. Mezar kitabesine göre, Tonga Bilge Katun da, 647 yılında, eşi Aşina Ssu-mo’dan birkaç ay sonra vefat etmiş ve onun yanına defnedilmiştir. Bununla birlikte, Aşina Ssu-mo’nun mezar kitabesinde, bu beyin evliliğine ve Tonga Bilge Katun’a değinilmediği görülmektedir. Bakınız, W.Kang (吳鋼); W.Ching-yang (王京陽), **Ch’üan T’ang Wen Pu-yi 全唐文補遺 (T’ang Metinleri Derlemesine İlaveler)**, C. 3, Hsi-an 1996, s.339-340.

¹⁴⁵ Chuang-ho köyünün bağlı olduğu Chao-ling kazası (昭陵乡), Shensi’nin Li-ch’üan ilçesinde (礼泉县) yer almaktadır. Bakınız, **CP**, s.13, 14. Bilindiği üzere; Shensi, Shansi, Ordos ve Kansu önceki çağlarda Türklerin yoğun bulunduğu yerlerdir.

¹⁴⁶ Çinlilerin yön sembolleri; Mavi Ejderha (doğu), Ak Kaplan (batı), Kızıl Kuş (güney) ve Kara Kaplumbağa (kuzey) olup, kitabenin koruyucu kapağındaki motifler aşınmadan dolayı net bir şekilde seçilememektedir. Bakınız, **CP**, s.13.

bulunmaktadır ¹⁴⁷ ve süslemede bitkisel motiflerle birlikte on iki hayvana yer verilmiştir.¹⁴⁸ “Büyük T’ang [Hanedanından] Müteveffa Sağ Muharip Muhafızlar Büyük Generali, Harbiye Nazırı [Ahiretlik Makamı ile] Shun [Ahiretlik Adı]¹⁴⁹ Tevcih Edilen Li Ssu-mo’nun Mezar Kitabesi ve Önsözü” başlıklı kitabe, standart mezar kitabelerinin tüm özelliklerini taşımaktadır.

¹⁴⁷ Y.Shao-hui (岳绍辉), **a.g.m.**, s.51.

¹⁴⁸ Pek çoğu rahatlıkla seçilebilen bu hayvan motiflerinin; dağlar, bulutlar ve bitkilerden oluşan benzer zeminler üzerine, hareket halinde resmedildiği görülmektedir. Bilindiği üzere Türkler on iki hayvanlı bir takvim kullanmış ve yılları bu hayvanların adlarıyla anmışlardır. Bakınız, İ.Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.328-329; S.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 2. Baskı, Ankara 2012, s.144. On iki hayvanlı takvim Çinlilerce de kullanılmış olmakla birlikte, Kök Türk yazıtlarında yıl adları bu hayvanların isimleriyle belirtilirken, Çinlilerin resmî tarih kayıtlarında ve tezimiz kapsamında incelediğimiz Çince mezar kitabelerinde, yılların tahttaki hükümdarın saltanat dönemi adıyla anıldığı görülmektedir. Ch’u-lo Kagan’ın büyük oğlu olan Yü-she Şad Aşına Mo-mo adına yazılan mezar kitabesinin süslemesinde de on iki hayvan motiflerine yer verilmiştir. Mezar kitabesi ve koruyucu kapağının görselleri için bakınız, (Ek. 1)

¹⁴⁹ Aşına Ssu-mo’nun ahiretlik adına yalnızca mezar kitabesinin başlığında yer verilmiş olup, Tarih Kayıtları’nda anlamı şöyle açıklanmıştır: “İçtenlikle hizmet edenlere ‘Shun’ (順) denir: Herkesi içtenliğine ikna edebilen [kişi].” Bakınız, **SC**, Shih-chi Cheng-i (史記正義), s.18.

2.1.2. Aşina Ssu-mo'nun Mezar Kitabesi Tercümesi¹⁵⁰

Bey'in [mahrem] adı¹⁵¹ Ssu-mo, asıl soyadı Aşina'dır [ve] Karanlık Dağlar¹⁵² [bölgesindendir]. Ulu [ataları] Ch'un-wei'den¹⁵³ [neşet edip] yükselmiş, uzun süre Tanrı

¹⁵⁰ Mezar kitabesinin tercümesinde, Ch'üan T'ang Wen Pu-i üçüncü cilt neşri esas alınmıştır. Bakınız, **CTWP**, C. 3, s.338-339. Kitabenin Çince metni için bakınız, (Ek. 9)

¹⁵¹ “Mahrem adı” (諱, hui) kişinin gerçek adına işaret etmekte olup, kendisine bir erişkinlik adı (字, tzu) verildikten sonra, kıyasla daha yüksek konumdakiler ve aile büyükleri dışında herkes için, hitaplarda kaçınılması gereken bir sözcüğe dönüştüğünden “mahrem” olarak anılmaktadır.

¹⁵² Nehir Dönemeci bölgesinin kuzeybatısından başlayan Karanlık Dağlar (陰山, Yin-shan), Kunlun Dağlarının kuzey kolunu oluşturmaktadır. Bakınız, T.Li-ho (臧勵穌) ve diğerleri, **Chung-kuo Ku-chin Ti-ming Ta Tzu'tien 中國古今地名大詞典 (Çin'in Eski ve Yeni Yer Adları Sözlüğü)**, Hong Kong 1982, s.862.

¹⁵³ Çin'deki ilk hanedan olarak kaydedilen Hsia hanedanının kurucusu Yü (禹) ve onun soyuna bağlanan Ch'un-wei (淳維), Aşina sülalesi mensuplarının mezar kitabelerinde sıklıkla Türklerin ataları olarak anılmaktadır. Tezimizin birinci bölümünde değindiğimiz ilgili kayıtlardan Hunlar Monografisi de, Hsia hükümdarları soyu ve Ch'un-wei'nin Hunların ataları olarak zikredilmesiyle başlamaktadır. Bakınız, **SC**, 110, s.2879.

Dağlarında kalıp¹⁵⁴ devlet kurmuşlardı. Mo-tun[’un] membasından çağlamış, [Kuzey] Denizi’ne¹⁵⁵ yayılıp [bu] mülkü miras almışlardı. Ağaca çentik atar [ve] düğüm bağlarlardı,¹⁵⁶ ceza kanunları eski zamanlardan kalmaydı; çiğ [et] yer, süt (kımız)

¹⁵⁴ Burada, temel anlamı “örtmek”, “gizlemek”, “kaplamak” olan “奄” (yen) fiili kullanılmıştır; bu Çince im eski dilde “uzun süre kalmak” veya “geçici olarak kalmak”, “duraklamak” gibi manaları olan “淹” (yen) fiili yerine de kullanıldığından, metnin içeriğine uygun olarak yan anlamıyla, “uzun süre kalmak” şeklinde tercüme edilmiştir.

¹⁵⁵ Temel anlamı “deniz” veya “[kuzeydeki] büyük göl”, yani “Baykal Gölü” olan “Han Hai” (瀚海/瀚海) sözcüğü, dönemlere göre farklılık gösteren manalarda kullanılmıştır. Mezar kitabesinin yazıldığı T’ang hanedanı döneminde genel bir terim olarak, Gobi Çölü’nün kuzeyi ile batıda günümüz Cıngar Havzası’na uzanan geniş sahaya işaret etmektedir. Bakınız, **CKTTT**, s.1345-1346; www.baike.baidu.com.

¹⁵⁶ Üç ayrı resmî kaynakta görülen “ağaca çentik atmak [ve] düğüm bağlamak” (刻木結繩) ifadesi; Sui Tarihi’nde (Japon) Wo (倭國) Kavmi için, Kuzey Tarihi’nde Tabgaçlar ve Wo Kavmi için, Yeni T’ang Tarihi’nde ise Tibetliler için aynı bağlamda kullanılmıştır. İlgili kayıtlara göre bu halkların; “Yazıları yoktur, yalnızca ağaca çentik atar [ve] düğüm bağlarlar.” Bakınız, **SS**, 81, s.1827; **PS**, 1A, s.1; 94, s.3137; **HTS**, 196A, s.5219. Bu kayıtlarda “yazı” sözcüğü yazılı dilden ziyade, “yazılı olarak hesap tutma” anlamında kullanılmıştır. Hunların da aynı şekilde yazılı değil, sözlü olarak antlaşma yaptıkları ve Türklerin yazısının Hularinkine (胡), yani genel bir terim olarak kuzeyli yabancıların yazısına benzediği kaydedilmiştir. Dolayısıyla mezar kitabesinde kastedilen yazılarının

içerlerdi,¹⁵⁷ kutsal [varlıklara veya kutsallığa dair] kültürleri eski zamanlardan [beri] tatbik edilirdi. Kuzeyin yaban topraklarına hakim olup nam salmışlardı, dolunayı bekleyip

olmadığı değil, hesap tutarken ağaca çentik atıp, düğüm bağlamalarıdır. Bakınız, P.Ku (班固), **Han Shu (Han Tarihi)**, Pekin 1988, 94A, s.3743; CS, 50, s.910.

¹⁵⁷ “Süt (kımız)” şeklinde karşıladığımız sözcük, CTWP neşrinde “bulanık” ve “karışık” anlamına gelen “渾” (hun) imiyle, Yüeh Shao-hui’nin ilgili çalışmasında ise, “tohum”, “tür” ve “çeşit” gibi manaları olan “種” (chung) imiyle gösterilmiştir. Mezar kitabesi hayli aşınmış durumda olmasına rağmen, ilgili imin başındaki “𠂔” anahtarı seçilebilmektedir, dolayısıyla tarafımızca “süt” manasında “渾” (tung) olarak okunmuş ve “kımız” şeklinde yorumlanmıştır. Bakınız, **CTWP**, C. 3, s.338; Y.Shao-hui, **a.g.m.**, s.51. Kitabede zikredilen “çiğ [et]”ten kasıt, bir tür kurutulmuş et olmalıdır.

ıslık çalan oklarla [saldırırlardı]. Tai Ormanı’nda toplanıp ¹⁵⁸ aralıksız dörtnala [kalkarlardı], ¹⁵⁹ tutkalın esnemesini¹⁶⁰ bekleyip yaylarını gererlerdi.

¹⁵⁸ Han Tarihi’ne göre Hunların yıllık üç büyük toplantısından biri Tai Ormanı’nda (蹄林, Tai-lin) gerçekleşmektedir: “Yılın ilk ayında, büyük-küçük hepsi Ch’an-yü’nün otağında toplanıp kurban sunarlar. Beşinci ayda, Lung-ch’eng’da (龍城) büyük bir toplantı [tertiple] atalarına, gök ile yere, kutsal varlıklara kurban sunarlar. Sonbaharda, atlar serpilince, Tai Ormanı’nda büyük bir toplantı [düzenleyip], insan [gücü] ve hayvanların sayısını denetlerler.” ‘Tai’ sözcüğü, Fu Ch’ien’in (服虔) açıklamasına göre: “‘Tai’ (帶) [şeklinde] okunur. Tüm Hunların sonbahar kurbanı için sekizinci ayda toplandıkları kurban sunma yeridir.” T’ang döneminde Han Tarihi’ni notlandıran Yen Shih-ku’nun (顏師古) açıklamasına göre ise: “‘Tai’, ormanın etrafında dönerek kurban sunmaktır.” Bakınız, **HS**, 94A, s.3752. “Tai-lin” ifadesi üzerine ayrıntılı bir incelemede bulunan Kürşat Yıldırım, bu yerin Tamir Irmağı kıyılarında olduğu görüşündedir. Bakınız, K.Yıldırım, “Asya Hunlarının Kurultay Yerleri Hakkında”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, 16/2, İzmir 2016, s.207-208.

¹⁵⁹ Burada kullanılan “t’eng shih” (騰實) ifadesi esasen “başarıların [kulaktan kulağa] yayılması” anlamına gelmektedir, dolayısıyla ilgili cümleyi “Tai Ormanı’nda toplanırlardı ve başarıları [kulaktan kulağa] yayılmıştı” şeklinde çevirmek de mümkündür ki bir önceki cümlenin yapısı göz önüne alındığında doğru çeviri bu şekilde olmalıdır. Biz içeriği gözeterek, art arda gelen bu iki cümlenin yapısını göz ardı edip, bu imleri ayrı ayrı değerlendirdik ve “aralıksız dörtnala [kalkmak]” şeklinde Türkçeleştirdik.

[Aşina Ssu-mo'nun] büyük dedesi İllig¹⁶¹ (Bumın) Kagan'dır, kudretiyle Lung-hsiang'ı¹⁶² sindirmiş, hükmü Lang-wang'da¹⁶³ yükselmiştir; kuzeyde Ch'ü-sheları¹⁶⁴ tabi kılmış,

¹⁶⁰ Tutkalın esnemesi, ordunun harekete geçmesi için elverişli sonbahar mevsimine işaret etmektedir. Su Lin'in (蘇林), Han Tarihi'ndeki ilgili açıklamasına göre: "Sonbahar geldiğinde tutkal esneyebilir, yaylar ve arbaletler kullanılabilir [hale gelir], Hunlar genellikle [bu mevsimi] bekleyip ordu sevk etmişlerdir." Bakınız, **HS**, 49, s.2289.

¹⁶¹ Resmî Çin kaynaklarında "I-li (伊利) Kagan" olarak kaydedilen Bumın Kagan'ın unvanı, mezar kitabesinde "伊力 (I-li)" şeklinde yazılmıştır. Bakınız, **CS**, 50, s.909; **PS**, 99, s.3287; **HTS**, 215B, s.6055.

¹⁶² Sınır bölgesine işaret eden Lung-hsiang (龍鄉) sözcüğü, aynı zamanda bir yer adı olarak Shan-tung'un Ta'i-an ilçesine (泰安縣) tekabül etmektedir. Bakınız, **CKTTT**, s.1271.

¹⁶³ Çince "狼" (lang: kurt) ve "望" (wang: bakmak, bakış, gözlemek) imlerinden oluşan, esas itibarıyla "kurt bakışı" manasındaki "Lang-wang" sözcüğü, düşman kuvvetlerini bildiren duman işaretinin gözlendiği yere, yani "kargu"ya işaret etmektedir. Yen Shih-ku'nun Han Tarihi notlandırmasına göre "Lang-wang" Hunlar arasında bir yer adı olduğundan, metinde aynen verilmiştir. Bakınız, **HS**, 94B, s.3814. Kapsamlı çevrimiçi etimoloji sözlüğü zdic'e göre, "lang" sözcüğü eski dilde "ra.ŋ" olarak, "wang" ise "maŋ" veya "maŋs" olarak okunmaktadır.

¹⁶⁴ Resmî kaynaklardan yalnızca Tarih Kayıtları ve Han Tarihi'nde değinilen "Ch'ü-she" (屈射) kavmi hakkındaki tek malumat, Hunların kuzeyindeki beş ülkeden biri oldukları

doğuda sınır bölgelerinde mücadele etmiştir. Dedesi Taspar¹⁶⁵ Kagan’dır, defalarca Hsiao Geçidi’ne saldırıda bulunmuş, sık sık Hsi-liu’ya korku salmıştır;¹⁶⁶ sırtını K’ung-t’ung

ve daha sonra Hunlara tabi olduklarıdır. Tarih Kayıtları’ndaki notlandırmaya göre, adlarındaki “射” (-she) imi, [günümüz sesletimiyle] “-i” (亦) veya “-shih” (石) olarak okunmaktadır. Mezar kitabesinde kastedilen, genel olarak kuzeydeki Tölös boyları olmalıdır. Bakınız, **SC**, 110, s.2893; **HS**, 94A, s.3753.

¹⁶⁵ Mezar kitabesinde “Ta-pa (達拔) Kagan” olarak anılan kişi, resmî tarihlerde “T’a-po” (他鉢) veya “T’o-po (佗鉢) Kagan” olarak kaydedilen Taspar olmalıdır. Ta-pa Kagan’ın kimliği üzerine farklı görüşler kitabenin değerlendirme bölümünde ele alınacaktır.

¹⁶⁶ Kansu’daki Ku-yüan (固原) ilçesinin güneydoğusunda yer alan Hsiao Geçidi (蕭關, Hsiao-kuan), Kuan-chung bölgesindeki dört geçitten biridir. Hsi-liu (細柳) ise Shensi’deki Hsian-yang (咸陽) ilçesinin güneybatısında yer almaktadır. Bakınız, **CKTTT**, s.846, 1320. Yu Li’nin dikkat çektiği üzere, “Hsiao Geçidi” ve “Hsi-liu” ifadeleriyle Hunlara atıf yapılmaktadır. Tarih Kayıtlarına göre, M.Ö. 162’de Lao-shang Ch’an-yü 140.000 atlısıyla Ch’ao-na (朝那) [ve] Hsiao Geçidi’ne girmiş, Han hanedanının görevlendirdiği üç komutan; Ch’ang-an’ın batısındaki Hsi-liu, Wei [Nehri’nin] kuzeyindeki Chi-men [ve] Pa-shang’da önlem almak için ordu [konuşlandırmıştır]. Bakınız, Y.Li (尤李), A-shih-na Ssu-mo Chia-tsu K’ao-p’ian 阿史那思摩家族考辨 (Aşina Ssu-mo’nun Ailesi Üzerine Bir İnceleme), **Chung-kuo Pien-chiang Min-tsu Yen-chiu**, Pekin 2011, s.14; **SC**, 110, s.2901, 2904. Yu Li, mezar kitabesindeki ilgili

ifadeleri Sui hanedanı dönemi için değerlendirerek Tardu ile ilişkilendirmiş olsa da, bize göre Taspar Kagan üzerinden, bölgedeki daimi Türk fütuhâtı dile getirilmektedir.

(Dağı'na)¹⁶⁷ verip, Mağrur Oğul¹⁶⁸ [sanıyla] anılmış, [toprakları] Ch'ang-hai'a¹⁶⁹ ulaşmış [ve] tüm orduyu başarıyla yönetmiştir. Babası To-lu Şad'dır,¹⁷⁰ cesareti Ta-lileri¹⁷¹ aşmış,

¹⁶⁷ Tarih Kayıtlarındaki açıklamaya göre K'ung-t'ung Dağı (崆峒山), [Kansu] Su-chou'daki (肅州) Fu-lu (福祿) ilçesinin 60 *li* güneydoğusunda yer almaktadır, ancak Yüan-chou'daki (原州) P'ing-kao (平高) ilçesinin 100 *li* batısında bir K'ung-t'ung Dağı daha bulunmaktadır ve ikisi de Batı Yabancılarının (西戎, Hsi Jung) toprakları olarak zikredilmiştir. Bakınız, **SC**, 43, s.1796.

¹⁶⁸ Aşina soylu beylerin mezar kitabelerinde sıklıkla atıf yapılan “Mağrur Oğul” (驕子, chiao-tzu) ifadesi, İllig Kagan soyundan gelen Aşina Kan-te'nin mezar kitabesinde şöyle açıklanmaktadır: “Çin'in anlaşılmak [durumunda kaldığı] ataları Lao-shang [Ch'an-yü'ye], Mağrur Oğul denirdi.”

¹⁶⁹ Ch'ang-hai (昌海), muhtemelen Batı Bölgelerindeki “P'u-ch'ang-hai”ye (蒲昌海) işaret etmektedir. Han Tarihi'ne göre P'u-ch'ang-hai'nin bir diğer adı Yen-tse'dır (鹽澤, Tuz Gölü) ve Yeşim Kapı Geçidi (玉門, Yü-men) ile Yang Geçidi'ne 300 kûsur *li* uzaklıktadır. Bakınız, **HS**, 96A, s.3871. P'u-ch'ang-hai'nin günümüzdeki adı Lop Nor'dur ve Uygur Özerk Bölgesi'nin güneydoğusunda yer almaktadır.

¹⁷⁰ Resmî kaynaklarda To-lu (咄陸) Şad'a dair kayıt bulunmamaktadır, ancak Yeni T'ang Tarihi'nde Aşina Ssu-mo'nun babasının adı To-liu (咄六) Şad olarak zikredilmiştir. Bakınız, **HTS**, 215A, s.6039.

kudreti Hsiao-yüeh'leri ¹⁷² geçmiştir, başarıları [kıyafetini] soldan ilikleyenlerin topraklarında yayılmış, keçe [ve] kürk [giyenlerin] liderlerince iyi bilinmiştir. Bey, ¹⁷³ Ülker [yıldızı gibi] ¹⁷⁴ ışık saçtığı [için, Sarı İmparator] Hsüan[-yüan'ın defnedildiği] höyük [gibi yüce hükümdarlık makamının] takdisine [mazhar olmuştu], zekası [kıymetli

¹⁷¹ Ta-li (大荔) kavmi, Batı Yabancıları (西戎, Hsi Jung) arasında anılmaktadır. Sonraki Han Tarihi'ndeki açıklamaya göre, mağlup oldukları Ch'in (秦) Devleti, Ta-li adlı eski topraklarının adını Lin-chin (臨晉) [ilçesi] olarak değiştirmiştir. Bakınız, SC, 110, s.2883; HS, 94A, s.747; F.Yeh (范曄), **Hou Han Shu 後漢書 (Sonraki Han Tarihi)**, Pekin 1988, 87 s.2872.

¹⁷² “Hsiao-yüeh” (小月, Küçük Yüeh) ifadesi “Küçük Yüeh-chihlara” (小月氏) işaret etmektedir. Tarih Kayıtlarına göre, Hunlarca mağlup edilip batıya sürülen Yüeh-chihlarla gidemeyen azınlık Nan-shan'da (南山, Güney Dağları) Ch'iang halkıyla kalmış ve “Küçük Yüeh-chih” adını almıştır. Bakınız, SC, 123, s.3162.

¹⁷³ Aşina Ssu-mo mezar kitabesi boyunca “Bey” (Kung, 公) veya “Prens” (Wang, 王) olarak anılmaktadır.

¹⁷⁴ Aşina soylu beylerin Çince mezar kitabelerinde sıklıkla değinilen Ülker (昴, mao) takımyıldızı, Çinliler tarafından kuzeyli yabancılarla (Hu, 胡), yani Türklerin ataları olan Hunlarla özdeşleştirilmiştir. Ülker takımyıldızı parladığında kuzey güçlenmektedir ve bu kuzeyli savaşçıların harekete geçeceğini göstermektedir. Bakınız, G.Kırilen, **a.g.e.**, s.85; E.Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, İstanbul 2001, s.71-72.

yeşimlerin] rengi [gibi] dışa yansırđı, [ancak] içinde nazik [bir tabiatı vardı]. Geniş ufku ve kalender [tutumuyla, her durumu] su [ve] ayna [berraklığında değerdendirebilirdi, böylece] güzel namı uzaklara [ulaşmıştı; zengin ve güçlü] meskeninde [hizmetkarları çağırarak üzere] ziller asılı [olmasına rağmen]¹⁷⁵ itibarı günden [güne] artmıştı. [Hunların] Hsü-pu [sülalesi,¹⁷⁶ onun] stratejileri [karşısında saygıyla] eğilmiş [ve] toz zerreleri gibi [havalanıp, Kutsal] Sung Dağı'na konmuşlardı; Hu-yen [sülalesi] güzel namına hürmet etmiş [ve böylece] sanki cılız dereler vadideki [nehirde] bir araya gelmişti. Prens,¹⁷⁷

¹⁷⁵ Bu ifade, “[gönöl] meskeninde ziller asılı olması” şeklinde, “kişinin daima vicdanını sorgulaması” anlamında da yorumlanabilir.

¹⁷⁶ Tarih Kayıtları ve Han Tarihi'ne göre Hsü-pular (須卜) Hunların soylu ailelerindendir: “Hu-yen (呼衍) soyu, Lan (蘭) soyu [ve] ardından Hsü-pu soyu vardı, bu üç sülale onların soylularındandı.” Sonraki Han Tarihi'nde bu soylu ailelere Ch'iu-lin (丘林) soyu da dahil edilmiş ve bazı ek bilgilere yer verilmiştir: “Akrabalık [kurulan]; Hu-yen soyu, Hsü-pu soyu, Ch'iu-lin soyu ve Lan soyu [olmak üzere] dört sülale, ülkenin namlı aileleriydi [ve] genellikle Ch'an-yülerle evlilik [bağı kurarlardı]. Hu-yen soyu solda, Lan soyu [ve] Hsü-pu soyu sağda [ikamet eder], davalara bakıp hüküm verir, [durumun] ciddiyetine göre Ch'an-yü'ye söyler, belge [ve] tutanakları bulunmazdı. Bakınız, **SC**, 110, s.2890-2891; **HS**, 94A, s.3751; **HHS**, 89, s.2944-2945.

¹⁷⁷ Aşına Ssu-mo, mezar kitabesine göre ilk olarak 624 yılında “Ho-shun Prensi”, daha sonra da “Huai-hua Vilayeti Prensi” ilan edildiğinden, burada bu sıfatla anılmıştır.

kaganın torunu olduğundan Po-ssu Tigin¹⁷⁸ [unvanı] bahşedilmiş, çok geçmeden Külüg Kagan¹⁷⁹ makamına yükseltilerek Hsüeh Yen-t'o, Uygur, Pu-ku [ve] Tongra gibi boyları yönetmiştir. Daha sonra Ch'i-min tarafından mağlup edilip Sui hanesinde alıkoyulmuş, [Sui] hükümdarı Yang iplerini bizzat çözerek, [kendisine] beş yüz parça eşya lutfetmiş [ve] ayrıca yabancıların [yanına] dönmek [üzere] serbest bırakmıştır. Shih-pi Kagan, Bey'den Chia-pi Tigin¹⁸⁰ olarak istifade etmiş, Shih-pi ölüp İllig Kagan tahta çıkınca,

¹⁷⁸ “Po-ssu” (波斯), Çince “Pers” anlamına geldiğinden Yu Li, Aşina Ssu-mo'nun Sasanilere karşı akınlara katılmış olabileceğini öne sürmüştür. Bakınız, Y.Li, **a.g.m.**, s.18. Öte yandan, anlamından bağımsız değerlendirildiğinde bu sözcük belki “Bars”ın Çince sesletimlerinden biri olabilir, zira “po” (波) hecesinin eski okunuşu Pulleyblank'e göre “pwa”, Karlgren ve Wang Li'ye göre de “pua”dır.

¹⁷⁹ “Külüg” unvanı mezar kitabesinde “Chü-lu” (俱陸) şeklinde yazılmıştır.

¹⁸⁰ Ts'en Chung-mien'in, “T'u-chüeh Chi Shih” eserinin sonundaki tablolarda “Chia-pi” (夾畢) sözcüğünün karşılığı “kapı” manasında “Qapıg” olarak verilmiştir. Bakınız, T.Chung-mien (岑仲勉), **a.g.e.**, s.1128. Yu Li ise, “Chia-pi” (伽苾, 夾畢) unvanının, “Hsieh-li-pi”nin (頡利苾) kısaltılmış bir okunuşu olduğu ve aynı şekilde “İlbeg” anlamına geldiği görüşündedir. Ayrıca, Chieh-she-shuai'nin (Kür Şad) isyanı sonrasında kagan ilan edilen Ssu-mo'nun “I-mi Ni-shu Ch'i-li-pi” unvanında yer alan “Ch'i-li-pi” (俟利苾) sözcüğüne de dikkat çeken Yu Li, bunun Kitan Liao Hanedanı zamanındaki “I-li-pi” (夷離畢) unvanı olduğunu belirtmiş ve Kuzey Sung Devleti'nden Kitanlara elçi olarak

[Ssu-mo'nun unvanını] değiştirerek Lo-shih Tigin¹⁸¹ atamıştır. Böylece ordunun taktik [ve] gizli emirlerinin hepsi [bu] beyin [elinden] çıkmış, gidip geldiği sınır havalisi

gönderilen Yü Ching'in (余靖) şu açıklamasına yer vermiştir: “Yabancıların devlet idaresinde görev alan memurlarına ‘I-li-pi’ (İlbeg)” denir.” Bakınız, Y.Li, **a.g.m.**, s.19-20.

¹⁸¹ Eski T'ang Tarihi'ne göre: “Shih-pi [ve] Ch'u-lo, [Ssu-mo] yabancılar gibi görünüp Türk'e benzemediğinden, Aşina soyundan olmadığından şüphelenmiş, bu nedenle Ch'u-lo [ve] İllig [kaganlar] zamanında genellikle Chia-pi Tigin olarak [görevlendirilmiş], hiçbir zaman [bir] şad olarak askerlerin başına geçememiştir.” Yeni T'ang Tarihi'nde de benzer ifadelere yer verilmiştir ve mezar kitabesi Aşina Ssu-mo'nun asla bir şad olmadığını doğrulasa da, İllig Kagan dönemindeki unvanının “Lo-shih (羅失) Tigin” olduğu açıkça kaydedilmiştir, dolayısıyla T'ang tarihlerindeki ilgili kayıtlarda eksiklik bulunduğu görülmektedir. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5163; **HTS**, 215A, s.6039. Çevrimiçi etimoloji sözlüğü zdic'te; “ağ”, “yakalamak” ve “bir araya getirmek” gibi anlamları olan “lo” (羅) hecesinin eski okunuşu yalnızca “la” olarak verilmiştir. Temel anlamı “kaybetmek” olan “shih” (失) hecesi ise; Karlgren tarafından “eiēt”, Wang Li tarafından “eiēt”, Pulleyblank tarafından da “eit” şeklinde okunmuştur. “La- eiēt”, “La- eiēt” veya “La- eit” sesletimleri, “Laçın” sözcüğünü çağrıştırmakta olup, Ottuktaş III Yazıtı'nda da “Laçın Apa” unvanlı bir kişiye rastlanmaktadır. Bakınız, S.Gömeç, “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, **Erdem**, 12/36, Ankara 2002. Dîvânu Lugâtî't Türk'e göre “laçın”, “şahin” anlamına gelmektedir ve kişiye yiğitliğinden dolayı Laçın adının verildiği belirtilmiştir. Mezar kitabesindeki “Böylece ordunun taktik [ve] gizli emirlerinin

defalarca [Türkler] tarafından istila edilmiştir. Wu-te yedinci yılında (624), elçilik [görevi] sebebiyle saraya geldiğinde, Ho-shun Prensi¹⁸² unvanı tevcih edilmiş [ve] on bin parça eşya lutfedilmiştir. [Daha sonra] hükümdar hazretleri (T’ang T’ai-tsung) diyarı yönetirken, sekiz [ordunun bulunduğu] geniş [saha] nizama kavuşmuş, Lung-mo’ya¹⁸³ huzur [hakim olmuş ve merkezden] uzak topraklar sükunete [ermiştir]. Bey [Çin’e] gitmek [gerektiğini] anlamıştı, [zira] emniyet ile tehlikeyi tanıyordu, [dolayısıyla] sık sık Ch’an-yü (İllic Kagan’a) sarayın kapısında diz çökmeyi tavsiye etmişti.¹⁸⁴ Chen-kuan üçüncü yılında

hepsi [bu] beyin [elinden] çıkmış, gidip geldiği sınır havalisi defalarca [onlar] tarafından istila edilmiştir” kaydı her ne kadar abartılı olsa da, bu açıklamayla uyum gösterdiği ileri sürülebilir. Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânü Lugâti’t Türk**, (haz. A.B.Ercilasun, Z.Akkoyunlu), Ankara 2014, s.176.

¹⁸² Bu unvan T’ang tarihlerinde “Ho-shun Vilayeti Prensi” (和順郡王) olarak kaydedilmiştir. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5163; **HTS**, 215A, s.6039.

¹⁸³ Pai-lung-tui Çölü’nün kısaltılmış adıdır. Pai-lung-tui (白龍堆, Ak Ejder Yığını), Tanrı Dağlarının güney yolunda yer almaktadır. Bakınız, **CKTTT**, s.259, 1263.

¹⁸⁴ Yu Li burada, İllic Kagan’ın teslim olacağını söylemesine rağmen, asıl niyetinin bu olmadığına dair kayıtlara atıf yapıldığı görüşündedir. Bakınız, Y.Li, **a.g.m.**, s.22. Öte yandan bu ifade tamamen Ssu-mo’yu methetmek amacıyla da yazılmış olabilir, zira Ssu-mo’nun Yen-t’o soylu eşi Tonga Bilge Katun’un mezar kitabesinde de, bu kararda “belki de hanımefendinin yardımının dokunduğu” şeklinde bir kayıt mevcuttur ki büyük ihtimalle bu da kendisini övmek için yazılmıştır. Bakınız, **CTWP**, C. 3, s.340.

(629) Hunlar tamamen yok olduğundan dolayı bey [de] saraya gelmişti.¹⁸⁵ Hükümdar hazretleri sadakatini övmüş, Li [hanedan] soyadını bahşetmiş,¹⁸⁶ Huai-hua Vilayeti Prensi¹⁸⁷ [asalet unvanıyla], Sağ Muharip Muhafızlar Büyük Generali¹⁸⁸ [rütbesini] tevcih

¹⁸⁵ Burada mezar kitabelerinin dilinden kaynaklanan bir mübalağa görülmektedir. T'ang tarihlerinde açıkça belirtildiği üzere Ssu-mo, İllig Kagan'la birlikte yakalanmış ve kitabenin hemen bir sonraki cümlesinde de dile getirildiği gibi, T'ai-tsung bu sadakatini övmüştür. "Hunların", yani Türklerin "yok olması" gibi, Chen-kuan üçüncü yılı (629) kaydı da abartılı ve gerçek dışıdır, zira İllig Kagan ancak 630'da ele geçirilebilmiştir. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5163; **HTS**, 215A, s.6039.

¹⁸⁶ T'ang tarihlerine göre, "Li" soyadı Ssu-mo'ya, Chieh-she-shuai'nin isyanından sonra, kagan ilan edildiğinde verilmiştir. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5163; **HTS**, 215A, s.6039.

¹⁸⁷ T'ang döneminde vilayet prensliğinin derecesi 1b'dir. Bakınız, **CTS**, 43, s.1821.

¹⁸⁸ Sol ve sağ olarak ayrılmak üzere, Sui hanedanının "On İki Muhafız Alayı"ndan ikisini teşkil eden Muharip Muhafızlar (武衛, wu-wei), T'ang hanedanı döneminde "On Altı Muhafız Alayı"na dahil edilmiştir. Muharip Muhafızlar Komutanı'nın memuriyet derecesi genellikle 3a olarak belirtilmekle birlikte, büyük generalin derecesine değinilmemiştir. Bakınız, C.Hucker, **A Dictionary of Official Titles in Imperial China**, T'ai-pei 1984, s.574; S.Ch'i-wei (沈起炜)-H.Kuang-lieh (徐光烈), **Chung-kuo Li-tai Chih-kuan Tz'u-tien 中国历代职官辞典 (Çin Hanedanları Memurları Sözlüğü)**, Shanghai 2014, s.99. Öte yandan T'ang tarihleri ve Tzu-chih T'ung-chien gibi kaynaklarda Ssu-mo'nun bu sıradaki rütbesi "Sağ Wu-hou Büyük Generali" (右武侯大

etmişti. [Nasıl ki] Lou Ching, başkenti Ch'in [devleti topraklarında kurma] planıyla Liu soyadını [taşıma] onuruna mazhar olmuş;¹⁸⁹ [Fu-]lu Chih, Han [hanedanına] bağlandıktan sonraki başarılarıyla Yin-ch'un [Prensi] unvanına nail olmuştu.¹⁹⁰ Duyulmadık bir sadakatle itaat edip, [hükümdara] yardımcı olmuşlardı. [Ssu-mo] çok geçmeden Hsia-

將軍) olarak kaydedilmiştir. Bakınız, **CTS**, 3, s.50; 194A, s.5163; **HTS**, 215A, s.6039; **TCTC**, 193, s.6077.

¹⁸⁹ Aslen Ch'i Beyliği'nden olan Lou Ching (婁敬), Han Kao-tsu Liu Pang'ın huzuruna çıkıp, stratejik konumu ve elverişli koşullarından ötürü, başkenti Chou yerine Ch'in topraklarında, yani Lo-yang yerine Kuan-chung'da (Ch'ang-an) kurmasını önermiştir. Kararsız kalan Kao-tsu, Chang Liang'ın (張良) desteğiyle, Lou Ching'in önerisini kabul etmiş ve kendisine Liu (劉) soyadını vermiştir. Bakınız, **SC**, 99 , s.2715-2717.

¹⁹⁰ Aslen Hun kökenli olan Fu-lu Chih (復陸支), Han Tarihi'nde "Yin-shu Prensi" (因孰王) olarak da anılmaktadır. Bakınız, **SC**, 111, s.2937; **HS**, 55, s.2847; 17, s.651.

chou Askerî Valisi¹⁹¹ atanmıştı. On üçüncü yılda (639), unvanı I-mi Ni-shu Kagan¹⁹² olarak değiştirilip, kavmine Sarı Nehir'in kuzeyine dönerken önderlik etmişti. Muazzam bir unvanı miras almasının yanı sıra, [kagan olduğu için] güneşi selamlama şerefine de mazhar olmuştu. Başını çevirip baktığında Sağ Bilge [Beg]¹⁹³ izahat verir, [başını] yukarı

¹⁹¹ Ordos bölgesinde yer alan Hsia-chou (夏州) veya Sui dönemindeki adıyla Shuo-fang idari bölgesi (朔方郡), 628 yılına dek, Shih-pi Kagan'ın "Tardu Bilge Kagan" unvanını verdiği Liang Shih-tu'nun idaresinde olmakla birlikte, mağlubiyetinden sonra T'ang rejimi burada bir askeri valilik (都督府, tu-tu-fu) kurmuştur. Mezar kitabesinden farklı olarak, Ssu-mo, T'ang tarihlerinde "Hua-chou (化州) Askeri Valisi" olarak kaydedilmiştir. Bakınız, **CTS**, 3, s.50; 194A, s.5163; 38, s.1413; 58, s.2280; **HTS**, 215A, s.6039.

¹⁹² Bu unvan T'ang tarihlerinde "I-mi Ni-shu Ch'i-li-pi Kagan" (乙彌泥孰俟利苾可汗) olarak kaydedilmiştir. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5163; **HTS**, 215A, s.6039. Yu Li, Ssu-mo'nun tiginlik unvanlarından "Chia-pi"yi (伽苾), kaganlık unvanındaki "Ch'i-li-pi" (俟利苾) sözcüğüyle bağdaştırmış ve ikisinin de "İlbeg" unvanına işaret ettiği kanaatine varmıştır. Bakınız, Y.Li, **a.g.m.**, s.19-20.

¹⁹³ T'ang tarihlerine göre, Ssu-mo kagan olduğunda; Sağ Bilge Beg "Aşina Ni-shu", Sol Bilge Beg de "Aşina Chung" olmuştur. Bununla birlikte, Yeni T'ang Tarihi'ndeki bir diğer kayıttaki, "Sağ Bilge Beg Aşina Ni-shu", Su-ni-shih'nin oğlu olarak anılmış ve devamında Aşina Chung'un hayatı kendisine atfedilmiştir. Anlaşıldığı üzere "Ni-shu", Aşina Chung'un asıl Türkçe adıdır ve Çince "sadık" anlamına gelen "Chung" adının da kendisine Çin'de verildiği kaydedilmiştir. Aşina Chung'un mezar kitabesinde Bilge Beg

aşağı [salladığında] ise Sol Komutanlar toplanırdı. On sekizinci yılda (644), boyları [kendisinden] ayrılmış, akabinde kendi [başlarına Sarı] Nehir'in güneyindeki Sheng-chou gibi sınır [bölgelerine] dönmüşlerdi. Bey [de bunun üzerine] geri dönüp Lo-yang Sarayı'nda ¹⁹⁴ af dilemişti. Doğu Seferi'nde ¹⁹⁵ hükümdara eşlik etmiş, yolda Sağ

olarak görev yapmasına değinilmemiştir, ancak Ssu-mo'nun mezar kitabesinde yalnızca “Sağ Bilge [Beg]” ve “Sol Komutanlar” zikredildiğinden, Chung'un asıl unvanının, başka biriymişçesine Aşina Ni-shu'ya atfedilen “Sağ Bilge Beg” olması gerektiği ve kitabede kendisinden söz edildiği ileri sürülebilir. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5164; **HTS**, 215A, s.6040, 6041. Öte yandan, kitabedeki ifadenin, belirli kişilere işaret etmekten ziyade, “kagan” makamının kudretine dikkat çekmek için yazılmış olması da mümkündür.

¹⁹⁴ T'ai-tsung 644 yılı itibarıyla, Kore'deki Koguryo Krallığı üzerine sefer hazırlıklarına başladığından Lo-yang'a gelmiştir. Bakınız, **CHC**, C. 3, s.233.

¹⁹⁵ Kuzeydeki büyük Türk tehdidini bir süre için bertaraf eden T'ai-tsung da, Sui hükümdarı Yang gibi, Koguryo Krallığı üzerine yürümüş, ancak başarılı olamamıştır. T'ai-tsung'un Koguryo seferleri üzerine ayrıntılı bilgi için bakınız, **CHC**, C. 3, s.231-235. Bu seferlere Ssu-mo'dan başka, Aşina She-erh ve Ch'i-pi Ho-li gibi soylu Türkler de katılmış ve bu durum, Çin hükümdarı için “Gün doğusundaki Bök İli”ne dek ordu sevk edildiği şeklinde Türk yazıtlarına da yansımıştır. Bakınız, **CTS**, 109, s.3289, 3293; S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.101.

Muhafızlar Komutanı¹⁹⁶ [unvanı] lutfedilmiş [ve] ayrıca Liao [Nehri’ni] geçerken yabancı askerlere önderlik etmişti.¹⁹⁷ Pai-ya-ch’eng¹⁹⁸ saldırısı [sırasında] serseri bir okla vurulduğunda, hükümdar hazretleri bizzat ilgilenip ilaç göndermişti,¹⁹⁹ [hükümdardan gördüğü] iltifat diğer yabancıları [böyle] aşıyordu. Zaferle dönüp Ping-chou’ya²⁰⁰ varmış

¹⁹⁶ Sol ve Sağ Muhafızlarda (左右衛) birer büyük generale bağlı ikişer komutan görev yapmış olup; büyük generallerin memuriyet derecesi 3a, komutanlarıinki de 3b olarak kaydedilmiştir. Bakınız, **CTS**, 44, s.1898.

¹⁹⁷ Liao Nehri (遼河), Çin’in kuzeydoğusundaki Liao-ning (遼寧) eyaletinin batısında yer almaktadır. Bakınız, **CKTTT**, s.1246. Aşina Ssu-mo, Koguryo Seferi sırasında Liao Nehri geçilirken, büyük bir olasılıkla Türklerin de dahil olduğu, yabancı halklardan askerlere önderlik etmiştir.

¹⁹⁸ Pai-ya-ch’eng (白崖城), Yün-nan’ın (雲南) Feng-i (鳳儀) ilçesinin 90 *li* güneydoğusunda yer almaktaydı. Bakınız, **CKTTT**, s.255.

¹⁹⁹ T’ang tarihlerinde, Ssu-mo yaralandığında, T’ai-tsung’un bizzat Ssu-mo’nun kanını emdiği kaydedilmiştir. Yüeh Shao-hui, bu bilginin gerçek olması halinde, Ssu-mo’nun bu denli övüldüğü mezar kitabesinde mutlaka bu hadiseye değinileceği kanaatindedir, ancak kitabenin yazarı basitçe bu bilgiye yer vermemeyi tercih etmiş de olabilir. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5165; **HTS**, 215A, s.6040; Y.Shao-hui, **a.g.m.**, s.57.

²⁰⁰ Sui hanedanı dönemindeki adıyla “T’ai-yüan idari bölgesi” (太原郡), T’ang hanedanının hemen başlarında (618), “Ping-chou Askerî Valiliği” (并州總管) olarak düzenlenmiştir. Bakınız, **CTS**, 39, s.1480.

[ve] Han-hai (Gobi) Bölgesi Sefer Ordusu Komutanı²⁰¹ atanmıştı. Yirminci yılda (646) [ise] Sağ Muharip Muhafızlar Büyük Generali²⁰² [rütbesi] lutfedilmiş [ve ayrıca] karargahları denetlemişti. [İdaresi altında] sekiz komutanlık dürüst [ve] ciddi [bir şekilde çalışmış], beş birlik [de] disiplin [içerisinde olmuştu].²⁰³ Komutasındaki birliklerle tek yürek olmuş, muhafızların ağır sorumluluğu [kendisine] emanet edilmişti. Kim derdi ki sular [akıp] Lung-men'a²⁰⁴ karışacak [ve] ruhu birdenbire [her şeyin başladığı] yere

²⁰¹ Sefer orduları (行軍, hsing-chün), muhafız alaylarından seçilen komutanların idaresine verilen ve yalnızca ihtiyaç halinde tesis edilen geçici kuvvetlerdir. David Graff, bu orduların görevleri doğrultusunda 3000 ila 100.000 askerden oluştuğunu ve büyük ordularda, ayrı kollara komuta eden birden fazla sefer ordusu komutanının (行軍總管, hsing-chün tsung-kuan) görev yapabildiğini belirtmektedir. Bakınız, D.A.Graff, **a.g.e.**, s.191-192.

²⁰² Bu bilgiye göre, Ssu-mo'ya 630 dolaylarında aynı unvanının verildiğini kaydeden mezar kitabesi bu hususta hatalı olmalıdır.

²⁰³ “Sekiz komutanlık” (八校), Han döneminde kurulan sekiz ayrı komutanlığa işaret etmektedir. “Beş birlik” (五營) ifadesiyle de, ordu içerisinde farklı görevleri bulunan birliklerden her biri kastedilmekte ve “sekiz komutanlık” ifadesindeki gibi, eğretilmeye başvurularak muhafız alaylarından söz edilmektedir.

²⁰⁴ Lung-men (龍門) adında birçok su kaynağı bulunduğundan, kastedilen yer kesin olarak tespit edilememiştir.

[doğru] yolculuğa koyulacak; gün ışıkları Niao-tz'u [Dağı'na] vurduğunda,²⁰⁵ ruhu Ch'ih Dağı'na yol alacak.²⁰⁶ Chen-kuan yirmi birinci yılında (647), üçüncü ayın on altısında, aniden hastalanıp, ikamet ettiği Chü-te sokağındaki²⁰⁷ konağında vefat ettiğinde 65 yaşındaydı. Aynı yıl, dördüncü ayın yirmi sekizinde [T'ang T'ai-tsung'un] Chao-ling

²⁰⁵ Niao-tz'u (鳥次), M.Ö. 139 dolaylarında tamamlanan Huai-nan-tzu (淮南子) adlı eserin astronomi bölümünde adı geçen efsanevi bir dağdır. İlgili metne göre, “[Güneş] Niao-tz'u [Dağı'na] vardığında, [günün bu saatine] ‘küçük dönüş’ denir.” Metnin devamı göz önüne alındığında, bu vakit gün batımına işaret ediyor olmalıdır. Bakınız, L.An (劉安), **Huai-nan-tzu** 淮南子, E-kitap, Shih-tai Wen-i Ch'u-pan-she, s.29-30.

²⁰⁶ Yu Li'nin tespitine göre, ruhun Chih Dağı'na (赤山) dönmesi bir Wu-huan inanışıdır. Araştırmacının kaynak gösterdiği Sonraki Han Tarihi'nde bu husus şöyle kaydedilmiştir: “[Wu-huan] adetlerine [göre] kıymetli [bir] asker öldüğünde, cesedini tabuta koyup, ağlayarak ağıt yakar, defin [zamanı] geldiğinde ise dans edip şarkılar söyleyerek uğurlarlar. Besleyip semirttikleri bir köpeği, [bağladıkları] renkli iplerinden çekip [getirirler], ayrıca ölen kişinin bindiği atı [ve] kıyafetlerini [de] getirerek, hepsini yakıp [ruhuna] yollarlar. Müteveffanın ruhunu Ch'ih Dağı'na dönerken koruması için köpeğe emanet ettiklerini söylerler. Ch'ih Dağı, Liao-tung'un (遼東) binlerce *li* kuzeybatısındadır [ve bu inanış] ölen Çinlilerin ruhlarının Tai Dağı'na (岱山) dönmesine benzer.” Bakınız, Y.Li, **a.g.m.**, s.33; **HHS**, 90, s.2980.

²⁰⁷ Yüeh Shao-hui, buranın başkentteki yüksek rütbeli memurların ikamet ettiği bir muhit olduğunu belirtmiştir. Bakınız, Y.Shao-hui, **a.g.m.**, s.57.

(Mezarlığı'na)²⁰⁸ defnedildi. Hükümdarı matem sarmış, soylular [ve] halk kedere boğulmuştu. Saltanat fermanıyla, müteveffanın [eski] makamlarına ilaveten, Harbiye Nazırı²⁰⁹; Hsia, Yin [ve] Sui Vilayetleri Orduları Tam Yetkili Askerî Valisi,²¹⁰ Hsia

²⁰⁸ T'ai-tsung'un bizzat seçtiği ve eşi İmparatoriçe Chang-sun'un da mezarının bulunduğu Chiu-tsung Dağı (九峻山) çevresinde kurulan Chao-ling Mezarlığı'na defnedilenlerin sayısının 200'ü geçtiği belirtilmektedir. Ssu-mo'nun yanı sıra, Aşina She-erh, Aşina Chung, Aşina Su-ni-shih, Shih Ta-nai, Ch'i-pi Ho-li ve Chih-shih Shan-kuang gibi Türk soyluları da burada medfundur. Bakınız, L.Hsiang-yang (刘向阳), **T'ang-tai Ti-wang Ling-mu 唐代帝王陵墓 (Tang Dynasty's King Mausoleum)**, Hsi-an 2012, s.58.

²⁰⁹ T'ang döneminde Harbiye Nazırı (兵部尚書, Ping-pu Shang-shu) unvanının derecesi 3a olarak kaydedilmiştir. Bakınız, **OTC**, s.385; **CLCT**, s.207.

²¹⁰ “Tam yetkili” ifadesiyle karşıladığımız “shih-ch'ih-chieh” (使持節) unvanı esas itibarıyla, “görevlendirildiğine [dair] kanıt taşıyan” anlamına gelmektedir, fakat Chin hanedanı itibarıyla bir makam adı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Üç kademeli yetki sahibi (ch'ih-chieh, 持節) makamlardan en yükseği “shih-ch'ih-chieh” olup, eski zamanlarda valiler (太守, t'ai-shou) ile daha aşağı rütbeli memurları ölüme mahkum edebilme yetkisine sahip olmuştur. Bu unvan daha sonra “askerî vali” (tu-tu, 都督) gibi unvanların da başına eklenmiş ve zamanla yerini “chieh-tu-shih”ya (節度使) bırakmıştır. Bakınız, **OCT**, s.422-423; **CLCT**, s.225-226.

Vilayeti Valisi²¹¹ [ahiretlik makamları] tevcih edildi.²¹² [Konumuna] uygun olarak unvan verilmesi [ve] Chao-ling (Mezarlığı'na) defnedilmesi emredildi. [Yalnızca hanedan mensuplarına ve yüksek rütbeli memurlara mahsus] tabutlardan bahşedildi, Ssu-ma Yüan²¹³ dışındaki yüce [ve] görkemli [bir] yere defnedildi [ve mezarının] höyüğü Pai-tao Dağı şeklinde [yapıldı].²¹⁴ Defin işlemlerinde gerekli her şey, makamına uygun olarak

²¹¹ Vilayet (州, chou) yöneticisi olan valiler (tz'u-shih, 刺史), vilayetlerin farklı isimler altında idari bölgeler (郡, chün) olarak düzenlendiği dönemlerde "t'ai-shou" (太守) olarak da anılmıştır. Charles Hucker, valilerin T'ang dönemindeki memuriyet derecelerinin, idarelerindeki vilayetin büyüklüğüne göre 3b ile 4a arasında değiştiğini kaydetmiştir. Bakınız, **OCT**, s.558-559; **CLCT**, s.202-203.

²¹² Ssu-mo'nun ahiretlik makamları T'ang tarihlerinde "Harbiye Nazırı [ve] Hsia-chou Askerî Valisi" olarak kaydedilmiştir. Eski T'ang Tarihi'ne göre, kitabede zikredilen Hsia, Yin ve Sui vilayetleri esasen Hsia-chou Askerî Valiliği'ne (夏州都督府, Hsia-chou Tu-tu-fu) bağlı olduğundan, kayıtların örtüştüğü görülmektedir. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5165; 38, s.1413; **HTS**, 215A, s.6040.

²¹³ Ssu-ma Yüan (司馬院), T'ai-tsung'un defnedildiği Chiu-tsung Dağı'nın kuzeyindedir, Ssu-mo'nun mezarı ise bu dağın güneybatısında yer almaktadır. Bakınız, L.Hsiang-yang, **a.g.e.**, s.24, 57.

²¹⁴ Chao-ling Mezarlığı'nda, höyüğü belirli dağlar şeklinde yapılmış, anıtsal nitelikli yalnızca beş mezar bulunmakta olup, bunlardan ikisi Aşina Ssu-mo ve Aşina She-erh'a aittir. Bu höyüklerden yalnızca dördü formunu koruyabildiğinden, bu mezarların sayısı

[saray tarafından] karşılandı. Ayrıca yabancıların usulleri uyarınca [naaşı] yakıldıktan sonra gömüldü. Başkentte [görevli] memurlardan dört [veya] beş dereceli bir kişi [cenazenin] gözetiminde Devlet Törenleri Başkan Yardımcısı'na²¹⁵ yardımcı oldu, [müteveffanın] tören silahları bandolar eşliğinde mezarına getirildi ve [ardından] hanesine iade edildi. Ayrıca adına [bir de] yazıt dikildi.²¹⁶ Bey'in tavırları son derece azametli olduğundan, çok derin bir sureti [vardı]. Olgunluk [dönemindeki] feraseti aşıkardı [ve] gençliğinde yiğitliğini göstermişti. Tan Dağı'ndan gelmişçesine, Zümrüdüanka'nın

bazen dört olarak da zikredilmektedir. Yüeh Shao-hui, günümüz Hohhot şehrinin kuzeybatısında ve eski Ting-hsiang şehrinin kuzeyinde yer alan Pai-tao Dağı'nın (白道山), Ssu-mo'nun kaganlık yaptığı dönemi simgelediği görüşündedir. Bakınız, L.Hsiang-yang, **a.g.e.**, s.58; Y.Shao-hui, **a.g.m.**, s.58.

²¹⁵ Devlet Törenleri Başkan Yardımcısı (鴻臚少卿, hung-lu shao-ch'ing), ağırlama ve cenaze merasimlerinde başkandan (鴻臚卿, hung-lu ch'ing) sonra gelen yetkilidir ve iki dereceli devlet adamlarının cenazelerini gözetmekle yükümlü olmuştur. Ssu-mo vefat ettiğinde derecesi 3a olduğundan, kendisine ayrıcalık gösterildiği anlaşılmaktadır. Bakınız, **OCT**, s.264; **CLCT**, s.343; W.P'u (王溥), **T'ang Hui Yao**, Pekin 1955, 38, s.691.

²¹⁶ T'ang döneminde, beş derece ve üzeri memurlar için, üst kısmı ejderha süslemeli, kaplumbağa kaideli yazıtlar dikilmiştir. Bakınız, **THY**, 38, s.691. Ssu-mo'nun bu özellikleri taşıdığı belirtilen yazıtı, mezar kitabesiyle birlikte Chao-ling'deki mezarında bulunduğundan, yazıtın Hua-chou'da yer aldığını kaydeden T'ang tarihlerinin bu hususta hatalı olduğu görülmektedir. Bakınız, **CP**, s.13; **CTS**, 194A s.5165; **HTS**, 215A, s.6040.

renkleri [gibi çeşitli güzel meziyetlere] sahipti;²¹⁷ Ni Suyu'nda²¹⁸ doğmuşçasına, bin *li* dörtnala koşan [kıymetli] Lung-wen²¹⁹ [atları gibi üstün yetenekliydi]. Yay germede mükemmeldi [ve] üstün bir kılıç [ustasıydı]. Sadakati gün gibi aşıkardı ve [aile] büyüklerine hürmeti çam ağaçları [gibi her dem yeşildi. Sahip olduğu şeyler] yetersiz [olsa bile] sonuna kadar tadını çıkarmanın yolunu [bulurdu ve] mantıklı muhakeme sanatına [vakıftı]. Göğün dokuzuncu [katının dahi] sırrını [bilirdi ve yerde birliklerin] sekiz [savaş] nizamına birden [hakimdi].²²⁰ Zengin hanesinde] yeşimden [ve] altından [ziller] çarpışıp

²¹⁷ Shan-hai-ching'de (山海經, Dağlar [ve] Denizler Klasığı), Zümrüdüanka kuşlarının güneydeki Tan Dağı'nda (丹山) yaşadığı ve beş renkli bedenlerinde, beş Çince imi andıran desenler bulunduğu kayıtlıdır. Buna göre; bu kuşların başı “erdem”, kanatları “hakkaniyeti”, sırtı “adabı”, göğsü “iyiliği” ve karnı da “güvenilirliği” simgelemektedir. Bakınız, Y.K'o (袁珂), **Shan-hai-ching Chiao Chu 山海經校注 (Shan-hai-ching Üzerine Karşılaştırmalı Notlandırmalar)**, Shanghai 1980, s.16.

²¹⁸ Ni Suyu (泥水), Kansu'nun Ning ilçesi (寧縣) sınırında yer almakta olup, kaynağı Han Tarihi'nde kuzey yabancılarının toprakları olarak gösterilmektedir. Bakınız, **CKTTT**, s.523; **HS**, 28B, s.1616.

²¹⁹ Meng K'ang'a (孟康) göre; “Lung-wen” (龍文), dört iyi at cinsinden birinin adıdır. Han Tarihi'ndeki ilgili cümlede, diğer üç cins “P'u-shao” (蒲梢), “Yü-mu” (魚目) ve “Kan Terleyen Atlar” (汗血之馬) olarak kaydedilmiştir. Bakınız, **HS**, 96B, s.3928.

²²⁰ Eski Türk inancına göre gök dokuz katlıdır. Bakınız, B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. 2, Ankara 2014, s.204. Bu ifadeyle, Ssu-mo'nun üstün bilgi birikimi övülmektedir.

[hoşça] çınıyor [olsa da, tercih yapması gerektiğinde] hakkaniyet yolunu [seçmiş], ayı pençesi [gibi en kıymetli yemeklerden dahi vazgeçmişti; mühürlerinde] al [ve] mor [sicimler] bağlı [en yüksek makamlı memurlardan biri olsa da, tüm bunları ardında bırakmaktan korkmadan] kuş tüyü [gibi] hafif can vermişti. Yün [ve] T'ing [dağlarında kutsal tören düzenleneceği zaman]²²¹ saltanat arabasına eşlik edip, hükümdara refakat edeceği sırada, [bir] dağ aniden göçüp [gitmiş, bu] canım insan vefat etmişti. Oğlu Sol Karargah Muhafızları Kumandanı Li Che-fu'nun²²² acısı derin yarası büyüktü, [nasıl ki] ağaçlar [hep sükunet diler, ancak] rüzgarların [ardı arkası kesilmez, o da beyhude hep yanında kalmasını dilediği babasının vefatıyla] yasa boğulmuştu. [Biz de] meziyetlerini kaydetmek üzere, mezar taşını özenle yonttuk.

²²¹ Kısaca Yün-t'ing (云亭) olarak anılan Yün-yün (云云) ve T'ing-t'ing (亭亭) Dağları, Çin hükümdarlarının geleneksel tören yerlerindendir. Yün-yün Dağı, Shan-tung'daki T'ai-an (泰安) ilçesinin 120 *li* güneydoğusunda; T'ing-t'ing Dağı ise, T'ai-an ilçesinin 50 *li* güneyinde yer almaktadır. Bakınız, **CKTTT**, s.109, 575.

²²² Karargah Muhafızlarının (屯衛, t'un-wei) adı, T'ang döneminde “Muazzam Muhafızlar” (威衛, wei-wei) olarak değiştirilmiştir. Bu alaydaki kumandan (中郎將, chung-lang-chiang) sayısı ve dereceleri belirtilmemiştir, ancak “kumandan” genel olarak bir kişiye verilen, 4b dereceli bir rütbedir. Bakınız, **OTC**, s.191; **CKTTT**, s.66; **CTS**, 44, s.1900. Aşina Ssu-mo'nun oğlu olduğu anlaşılan Li Che-fu (李遮匐) hakkındaki kayıtlara değerlendirme bölümünde yer verilecektir.

2.1.3. Aşina Ssu-mo'nun Mezar Kitabesi Değerlendirmesi

Aşina Ssu-mo'nun mezar kitabesi, öncelikle Hsia-Hun-Türk bağlantısına en sık değinilen metinlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Kitabenin tamamı boyunca karşılaşılan atıfların yanı sıra, Türkler açıkça “Hunlar” ifadesiyle anılmış ve önsözde kitabenin sahibi belirtildikten hemen sonra, Ch'un-wei ile Mo-tun Türklerin ataları olarak sıralanmıştır.

Hunlar hakkında bazı bilgilere de yer verilen kitabede, Hunların ceza kanunlarının çok eskiye dayandığı; [öncelikle] et ve kımızla beslendikleri; dolunayı bekleyip ıslık çalan oklarla saldırıya geçtikleri; ordu sevki için, tutkalın rahatça esneyip yayların kullanılabilir hale geldiği sonbaharı bekledikleri dile getirilmiş ve Tai-lin'deki toplantılarına değinilmiştir. Aşina Ssu-mo ile ataları To-lu Şad, Taspar Kagan ve Bumın Kagan'ın başarıları zikredilirken de, Hunlarla ilişkili yer ve boy adları kullanılarak, Hun-Türk bağlantısına vurgu yapıldığı görülmektedir. Ayrıca, “soldan iliklenen kıyafetler” ile “keçeden ve kürklü giysiler” gibi Türk kültürüne özgü öğeler de anılmıştır.

Aşina Ssu-mo'nun T'ang tarihlerindeki biyografilerinde yalnızca, İllig Kagan (Aşina To-pi) ile aynı soydan olduğu²²³ ve babasının To-liu Şad unvanını taşıdığı²²⁴ belirtilmiş, diğer atalarının kimliğine değinilmemiştir. Mezar kitabesinde ise; büyük dedesi İllig (Bumın) Kagan, dedesi Ta-pa (Taspar) Kagan, babası da To-lu Şad olmak üzere, soy ağacı eksiksiz ve net bir şekilde kaydedilmiştir. Ssu-mo vefat ettiği sırada, birçok Türk soylusunun yanı sıra, oğlu Li Che-fu da “Sol Karargah Muhafızları

²²³ CTS, 194A, s.5163; HTS, 215A, s.6039.

²²⁴ HTS, 215A, s.6039.

Kumandanı” rütbesiyle Çin’de ikamet ettiğinden bu veriler oldukça güvenilir olmakla birlikte, To-lu Şad odaklı birtakım soru işaretlerini de beraberinde getirmiştir.

Daha önce değinildiği üzere, Ssu-mo’nun babası Yeni T’ang Tarihi’nde To-liu (咄六) Şad olarak anılmaktadır. “To-liu” (咄六) ve mezar kitabesindeki “To-lu” (咄陸) esasen aynı Türkçe sözcüğe işaret ettiğinden,²²⁵ Ssu-mo’nun babasına dair kayıtların örtüştüğü görülmektedir. Bununla birlikte, resmi tarihlerde To-lu Şad veya To-liu Şad hakkında başka hiçbir bilgi verilmemiştir ve aynı jenerasyondan benzer bir adla anılan tek kişi Tardu’nun oğlu Tou-liu (都六) olduğundan,²²⁶ bazı araştırmacılar mezar kitabesinde Ssu-mo’nun dedesi olarak zikredilen “Ta-pa (達拔) Kagan”ın, Tardu (達頭, Ta-t’ou) olduğuna kanaat getirmiştir.²²⁷ Ai Ch’ung, “Ta-pa” (達拔) ve “Ta-t’ou”nun (達頭) aynı

²²⁵ “Liu” (六) ve “lu” (陸) imlerinin eski telaffuzları aynıdır ve Wang Li’ye göre “liuk”, Pulleyblank’e göre ise “luwk” olarak okunurlar. Hem “To-liu”, hem de “To-lu” On Okların “Tou-lu” (都陸) boyu ve yöneticilerinden bahisle kullanılan ses çevrimleridir.

²²⁶ Tou-liu (都六) ile ilgili tek kayıt şöyledir: “She-kuei, Tou-liu’nun oğlu, Tardu’nun torunudur.” Bakınız, **SS**, 84, s.1878; **PS**, 99, s.3301.

²²⁷ Bakınız, A.Ch’ung (艾冲), “T’ang T’ai-tsung Ch’ao T’u-chüeh Tsu Kuan-yüan A-shih-na Ssu-mo Sheng-p’ing Ch’u T’an - I Li Ssu-mo Mu-chih-ming Wei Chung-hsin 唐太宗朝突厥族官员阿史那思摩生平初探-以李思摩墓志铭为中心 (Li Ssu-mo Mezar Kitabesi Merkezinde – T’ang T’ai-tsung Döneminde Türk Memur Aşina Ssu-mo’nun

sözcüğün farklı sesletimleri olduğunu öne sürmüş ve “Dört kaganın oğulları arasında en bilge She-t’u’dur”²²⁸ kaydından hareketle, Tardu’nun aslında Bumın Kagan’ın dördüncü oğlu olduğu ve bu sırada batı idaresinde görevlendirilmiş olması gerektiği görüşüne varmıştır. Kitabedeki, “*Dedesi Ta-pa Kagan’dır, defalarca Hsiao Geçidi’ne saldırıda bulunmuş, sık sık Hsi-liu’ya korku salmıştır; sırtını K’ung-t’ung (Dağı’na) verip, Mağrur Oğul [sanıyla] anılmış, [toprakları] Ch’ang-hai’a ulaşmış [ve] tüm orduyu başarıyla yönetmiştir*” ifadesini de, mezar kitabelerinde sıklıkla başvurulana teşbih ve mübalağadan

Hayatı Üzerine Bir Ön Araştırma)”, **Shan-hsi Shih-fan Ta-hsüeh Chi-hsü Chiao-yü Hsüeh-pao**, Hsi-an 2007, s.60; Y.Li, **a.g.m.**, s.14.

²²⁸ Bu ifade Kuzey Tarihi’nde “dört kagan oğlu”, Sui Tarihi’nde “dört kaganın oğlu” şeklinde kaydedilmiştir ve her ikisi de, ““dört kagan’ın oğulları” veya “kagan oğlu dört kuzen” manasında yorumlanabilir. Bakınız, **SS**, 84, s.1865; **PS**, 99, s.3291. Ayrıca bu kaynaklarda, Taspar Kagan’ın “Ju-tan Kagan” unvanlı bir kardeşi daha bulunduğu kayıtlıdır. Sui Tarihi’ne göre Taspar Kagan, Ju-tan Kagan’ın oğlunu Börü Kagan ilan etmiş ve bu kişi batıda ikamet etmiştir. Bakınız, **SS**, 84, s.1865; **PS**, 99, s.3290. Dolayısıyla bu ifade ““dört kagan’ın oğulları” şeklinde değerlendirilecekse, bahsedilen dördüncü kagan Tardu değil, Ju-tan Kagan olmalıdır. Bilindiği üzere Bugut Yazıtı da Kara, Mukan ve Taspar Kaganların kardeşi olan Mahan Tigin adına dikilmiştir, dolayısıyla “Ju-tan” belki de kendisinin kaganlık unvanlarından. Ayrıntılı bilgi için bakınız, S.Gömeç, **a.g.e.**, s.44-45; S.Çağatay-S,Tezcan, **a.g.m.**, s.245-252; C.Alyılmaz, “Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 13 (2003), s.11-21.

bağımsız, salt gerçekler olarak değerlendirdiği görülen Ai Ch’ung, 581-582 yıllarında İşbara Kagan’ın güney seferine katılan Tardu’nun, bu vesileyle tarihi Hsiao Geçidi ve Hsi-liu’da bulunmasını da savına dayanak kabul etmiştir.²²⁹ Oysa mezar kitabesinin tercümesinde de değindiğimiz üzere, “Hsiao Geçidi” ve “Hsi-liu” ifadeleriyle Hunların Han hanedanına karşı akınlarına atıf yapılarak Hun-Türk bağlantısı vurgulanmakta ve “Ta-pa Kagan” üzerinden, genel anlamda bölgedeki daimi Türk fütuhatı dile getirilmektedir. Ayrıca Wang I-k’ang’ın da dikkat çektiği üzere bu ifadeler Taspar Kagan’ın Chou ve Ch’i hanedanları karşısındaki konumuyla da uyum göstermektedir.²³⁰

Tarih Kayıtları ve T’ung-tien gibi kaynaklarda Hsiao Geçidi, Hsi-liu ve Hunlarla ilgili kayıtları tespit etmiş olmasına rağmen, Yu Li de bu hususta yalnızca Sui dönemi için değerlendirmede bulunarak, mevzuyu Tardu ile Sui hanedanı arasındaki savaflara bağlamıştır. Tardu’nun İstemi Yabgu’nun oğlu ve Ssu-mo’nun dedesi olduğu görüşüne varan Yu Li’nin diğer dayanakları da çoğunlukla, Tou-liu’nun Tardu’nun oğlu olduğu kaydı ile mezar kitabesindeki “Ta-pa” sözcüğünün, “Ta-t’ou” yani Tardu’nun farklı bir sesletimi olması gerektiği görüşü üzerine kuruludur.²³¹ Bu hususta, Ssu-mo’nun babası “To-lu Şad”ın On Ok boylarıyla ilişkili görünen unvanı ve Ssu-mo’nun oğlu Li Che-

²²⁹ A.Ch’ung, **a.g.m.**, s.60.

²³⁰ W.I-k’ang (王义康), **T’ang-tai Pien-chiang Min-tsu yü Tui-wai Chiao-liu 唐代边疆民族与对外交流 (T’ang Döneminde Sınır Bölgesi Halklarının Harici Etkileşimleri)**, Harbin 2012, s.6.

²³¹ Bakınız, Y.Li, **a.g.m.**, s.14-15.

fu'nun, babasının vefatından sonra On Okların Kaganı Aşina Tou-chih'ya bağlı olarak faaliyet göstermiş olması hayli dikkat çekici olmakla birlikte, yine de kitabeldeki soyağacı kaydında hata bulunduğunu kanıtlayabilmek için yeterli değildir.

Bumın Kagan'ın oğulları içerisinde “Ta-pa” adına en yakın olan Taspar (T'a-po) Kagan'dır. Dolayısıyla yeni veriler keşfedilinceye dek bu hususta en güvenilir kaynak olan bu mezar kitabesinden hareketle, Ssu-mo'nun babası To-lu Şad, Taspar Kagan'ın oğlu ve An-lo'nun kardeşi olmalıdır.²³² Ayrıca bu bağlantının, Ts'e-fu Yüan-kuei²³³ ve Tzu-chih T'ung-chien'deki,²³⁴ Ssu-mo'nun İllig Kagan'ın uzaktan [küçük] amcası

²³² Wang I-kang, Yüeh Shao-hui ve Chu Chen-hung da bu görüştedir. Bakınız, W.I-k'ang, **a.g.e.**, s.7; Y.Shao-hui, **a.g.m.**, s.53; C.Chen-hung (朱振宏), “Sui T'ang Shih-ch'i T'u-chüeh-jen Han-wen Mu-chih de Ch'u-pu Cheng-li 隋唐時期突厥人漢文墓誌的初步整理 (Sui T'ang Dönemlerinde Kök Türklerin Çince Mezar Kitabelerine Dair Bir Ön Derleme, **Chung-kuo T'ang-tai Hsüeh-hui Hui-k'an**, 2012, S. 19, s.5.

²³³ “Yedinci yılın (624) sekizinci ayında, İllig Kagan uzaktan [küçük] amcası [Chia]-pi Tigin Aşina Ssu-mo'yu saraya gönderdi.” Bakınız, W.Ch'in-jo (王欽若), **Ts'e-fu Yüan-kuei**, Pekin 1989, 980, s.12912. Ahmet Taşağıl bu ifadeyi “Hsieh-li Kagan amcası (babasının küçük kardeşi) Pi Tegin ile Aşina Ssu-mo'yu Çin sarayına gönderdi” şeklinde tercüme etmiştir, ancak “Pi Tigin”in, Ssu-mo'nun “Chia-pi Tigin” unvanının eksik yazılmış hali olduğu anlaşılmaktadır ve bahsedilen kişi “Chia-pi Tigin Aşina Ssu-mo”dur. Bakınız, A.Taşağıl, **a.g.e.**, s.153.

²³⁴ “Ssu-mo, İllig'in uzaktan [küçük] amcasıydı.” Bakınız, **TCTC**, 191, s.5993.

olduğuna dair kayıtlarla da örtüştüğü görölmektedir. Ch'i-min Kagan ile Ssu-mo aynı jenerasyondan kuzen çocukları olduğundan,²³⁵ Ssu-mo, İllig Kagan'ın uzaktan amcası olarak anılmış olmalıdır.²³⁶

Mezar kitabesinde 647 yılında, 65 yaşında vefat ettiği kaydedilen Aşina Ssu-mo, 583 yılı dolaylarında,²³⁷ İşbara Kagan döneminde doğmuştur. Baga Kagan (Ch'u-lo-hou), Tou-lan Kagan ve Ch'i-min Kagan ile oğulları Shih-pi Kagan, Ch'u-lo Kagan ve İllig Kagan'ın saltanat yıllarının yanı sıra, Çin'deki Sui ve T'ang rejimlerine de tanıklık etmiştir.

Mezar kitabesine göre, Aşina Ssu-mo kagan torunu olduğu için “Po-ssu (Bars?) Tigin” atanmış ve ardından “Kölüg Kagan” unvanıyla Hsüeh Yen-t'o, Uygur, Pu-ku ve Tongra gibi boyları idare etmiştir. Yeni Tang Tarihi'nde de, Aşina Jan-kan Sui hanedanına sığındığında, çölün kuzeyindeki boyların Ssu-mo'yu kagan ilan ettiği bilgisi yer

²³⁵ “Ch'i-min Kagan Aşina Jan-kan”, Kara Kagan'ın torunu ve Yü-she Şad Aşina Mo-mo'ya ait mezar kitabesinin değerlendirme bölümünde ortaya koyulacağı üzere, “Baga Kagan Ch'u-lo-hou'nun oğludur. Aşina Ssu-mo ise, şahsi mezar kitabesine göre, Taspar Kagan'ın torunu ve To-lu Şad'ın oğludur. Taspar Kagan, Kara Kagan'ın kardeşı olduğundan, Ch'u-lo-hou ve To-lu Şad kuzen olmaktadır. Dolayısıyla Ch'i-min Kagan ile Aşina Ssu-mo aynı jenerasyondan kuzen çocuklarıdır.

²³⁶ Bilindiği üzere İllig Kagan, Ch'i-min Kagan'ın oğludur. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5155; **HTS**, 215A, s.6029.

²³⁷ Mezar kitabesi sahiplerinin hangi ayda doğdukları bilinmediğinden ancak yaklaşık bir hesaplama yapılabilmektedir.

almaktadır.²³⁸ Önceden kuzeyde ikamet eden, ancak 599'da Tardu ile Tou-lan Kagan'ın ittifakı karşısında yenilgiye uğrayan Aşina Jan-kan, Tardu'ya teslim olmayı düşünmüşse de, Chang-sun Sheng'in da kendisini kandırması üzerine Çin sarayına gitmiştir.²³⁹ Tou-lan Kagan aynı yıl içerisinde tebaası tarafından öldürülünce, burada Ch'i-min Kagan ilan edilmiş ve ancak 603'te Tardu mağlup olup T'u-yü-hunlara kaçtıktan sonra geri dönmüştür.²⁴⁰ Dolayısıyla Ssu-mo muhtemelen, Tardu ve ardından Jan-kan'la mücadele etmek durumunda kalan Tou-lan Kagan'ın görevlendirmesiyle ya da Tou-lan Kagan'ın ölümünden sonra Tardu'nun kendini Bilge Kagan ilan etmesiyle oluşan kargaşa ortamında bu görevi ifa etmiş olmalıdır.²⁴¹ Mezar kitabesinden anlaşıldığı üzere, Ssu-mo da C'hi-min Kagan'ın kuvvetleri karşısında yenilgiye uğrayarak esir düşmüş ve Sui hükümdarı Yang tarafından serbest bırakılarak Türk topraklarına dönmüştür.

T'ang tarihlerine göre, Ssu-mo görünüş itibarıyla yabancılara benzediğinden, Aşina soyundan olmadığı şüphesiyle şad olamamış ve Chia-pi (İlbeğ?) Tigin olarak görev

²³⁸ “Evvelce, Ch'i-min (Aşina Jan-kan) Sui [hanedanına] kaçtığında, çölün kuzeyindeki çeşitli boylar Ssu-mo'yu kagan ilan etmişti, Ch'i-min ülkesine dönünce, [Ssu-mo] kagan unvanını bıraktı.” Bakınız, **HTS**, 215A, s.6039.

²³⁹ **SS**, 84, s.1872; 51, s.1333-1334.

²⁴⁰ **SS**, 84, s.1873-1874.

²⁴¹ 599-603 yılları arasındaki dönem, Aşina Ssu-mo'nun 17-21 yaşlarına tekabül etmektedir. Dolayısıyla bu beyin henüz genç yaşta “Külüg Kagan” unvanını aldığı anlaşılmaktadır.

yapmıştır.²⁴² Mezar kitabesine göre, Ssu-mo'nun Shih-pi Kagan dönemindeki unvanı “Chia-pi Tigin” olmakla birlikte, İllig Kagan kendisini “Lo-shih (Laçın?) Tigin” atamış ve bu değişiklik: “*Böylece ordunun taktik [ve] gizli emirlerinin hepsi [bu] beyin [elinden] çıkmış, gidip geldiği sınır havalisi defalarca [onlar] tarafından istila edilmiştir*” sözleriyle vurgulanmıştır. Mezar kitabeleri tarih kayıtlarından farklı olarak edebi gayelerle kaleme alındığından, kullanılan üslup hayli süslü ve abartılıdır, ancak yine de İllig Kagan'ın Ssu-mo'ya belki de ağabeylerinden daha fazla itimat ettiği ileri sürülebilir.

T'ang tarihlerinde, Ssu-mo'nun Wu-te saltanat dönemi (618-626) başlarında defalarca elçi olarak gönderildiği ve Kao-tsu Li Yüan'in kendisine “Ho-shun Vilayeti Prensi” asalet unvanını tevdi ettiği kayıtlıdır.²⁴³ Mezar kitabesine göre, Ssu-mo'ya 624

²⁴² “Shih-pi [ve] Ch'u-lo, [Ssu-mo] yabancılar gibi görünüp Türk'e benzemediğinden, Aşina soyundan olmadığından şüphelenmiş, bu nedenle Ch'u-lo [ve] İllig [kaganlar] zamanında genellikle Chia-pi Tigin olarak [görevlendirilmiş], hiçbir zaman [bir] şad olarak askerlerin başına geçememiştir.” Bakınız, **CTS**, 194A, s.5163. “Shih-pi de, Ch'u-lo da onu seviyordu, ancak yabancılar gibi görüldüğünden, Aşina soyundan olmadığından şüpheleniyorlardı, bu nedenle [Ssu-mo] yalnızca Chia-pi Tigin olarak [görev yaptı] ve şad olamadı.” Bakınız, **HTS**, 215A, s.6039.

²⁴³ “Wu-te [saltanat dönemi] başlarında defalarca hediye sunmaya gelmiş, Kao-tsu [ona] Ho-shun Vilayeti Prensi [asalet unvanını] bahşetmiştir.” Bakınız, **CTS**, 194A, s.5163. “Wu-te [saltanat dönemi] başlarında defalarca elçi olarak gelmiş, Kao-tsu açık

yılında “Ho-shun Prensi” unvanı verilmiştir, ancak Yu Li’nin daha önce dikkat çektiği üzere, vilayet prensliğinin derecesi (1b), prensliğin (1a) bir kademe aşağısındadır ve yine kitabedeki bilgilere göre Ssu-mo’ya 630 dolaylarında “1b” dereceli “Huai-hua Vilayeti Prensi” unvanı verilmiştir. T’ang hanedanından daima takdir gören Ssu-mo’nun derecesinin zamanla artması bekleneceğinden, unvanı T’ang tarihlerindeki gibi, 1b dereceli “Ho-shun Vilayeti Prensi” olmalıdır, ²⁴⁴ fakat bu unvanın Wu-te saltanat döneminin sonlarında (624) verildiği görülmektedir.

Kitabede Ssu-mo’nun, İllig Kagan’a teslim olmasını tavsiye ettiği ve Türklerin yenilgisinden dolayı kendisinin de saraya geldiği kaydedilmiştir. Tercüme bölümünde de değindiğimiz gibi, bu “teslim olma tavsiyesinin”, tamamen Ssu-mo’yu methetme gayesiyle kaleme alınmış bir ifade olması mümkündür. Zira, Ssu-mo’nun eşi olduğu anlaşılan Tonga Bilge Katun’un mezar kitabesinde de, [Ssu-mo’nun] teslim olmaya kani olmasında, belki de [bu] hanımefendinin yardımının dokunduğu dile getirilerek, Tonga Bilge Katun öne çıkarılmıştır.²⁴⁵ Ayrıca, T’ang tarihlerinde belirtildiği üzere, Ssu-mo sonuna kadar İllig Kagan’ın yanında kalmış, onunla birlikte yakalanarak saraya

yürekliğini övüp [ona] Ho-shun Vilayeti Prensi [asalet unvanını] bahşetmiştir.” Bakınız, HTS, 215A, s.6039.

²⁴⁴ Y.Li, **a.g.m.**, s.21.

²⁴⁵ **CTWP**, C. 3, s.340.

getirilmiş²⁴⁶ ve kitabede de belirtildiği gibi sadakati T'ai-tsung tarafından övülmüştür. Hadisenin cereyan ettiği 629 yılı kaydı da hatalı olmalıdır. Mezar kitabesinde, Ssu-mo'ya bu sırada Huai-hua Vilayeti Prensi asalet unvanı ve Sağ Muharip Muhafızlar Büyük Generali rütbesinin yanı sıra, "Li" hanedan soyadının da verildiği kayıtlıdır, ancak Li soyadı muhtemelen T'ang tarihlerinde kaydedildiği gibi, Chieh-she-shuai'nin isyanından sonra, Ssu-mo kagan ilan edildiği zaman verilmiş olmalıdır.

Ssu-mo; mezar kitabesinde "Hsia-chou Askerî Valisi", T'ang tarihlerinde "Hua-chou Askerî Valisi", Tzu-chih T'ung-chien'de ise "Kuzey K'ai-chou Askerî Valisi"²⁴⁷ olarak anılmaktadır ve T'ang tarihlerine göre bu makam, 639 yılına dek Sarı Nehir'in güneyinde İllig Kagan'ın eski kitlesini idare ettiği döneme işaret etmektedir.²⁴⁸ Ai Ch'ung'un dikkat çektiği üzere, Kuzey K'ai-chou Askerî Valiliği'nin adı 634 yılında Hua-chou Askerî Valiliği olarak değiştirilmiştir.²⁴⁹ Ayrıca Yu Li'nin tespitiye göre, Ssu-mo 638 tarihli fermanlarda da Hua-chou Askerî Valisi unvanıyla anılmıştır.²⁵⁰ Dolayısıyla bu

²⁴⁶ "Ülkesi karışıklığa [düştüğünde], boyların çoğu Çin'e teslim olmuştu, yalnızca Ssu-mo İllig'in peşinden gitmiş [ve] sonunda onunla birlikte yakalanmıştı." Bakınız, **CTS**, 194A, s.5163. "Boylar teslim olmuşken, geride bir tek Ssu-mo kalmış [ve] İllig Kagan'la birlikte yakalanmıştı." Bakınız, **HTS**, 215A, s.6039.

²⁴⁷ **TCTC**, 193, s.6077.

²⁴⁸ **CTS**, 194A, s.5163; **HTS**, 115A, s.6039.

²⁴⁹ A.Ch'ung, **a.g.m.**, s.62.

²⁵⁰ Y.Li, **a.g.m.**, s.23.

araştırmacılar Ssu-mo'nun ilk unvanının “Kuzey Kai-chou Askerî Valisi” olup, 634 yılı itibarıyla “Hua-chou Askerî Valisi” olarak değiştirildiği kanaatine varmıştır. Kitabenin yazarı, muhtemelen Ssu-mo'nun ahiretlik makamlarından dolayı hata yapmış olmalıdır.

639 yılında Chieh-she-shuai'nin isyanından sonra Türklerin bu kadar yakınında bulunmasından ve Hsüeh Yen-t'oların da kuzeyde gittikçe güçlenmesinden²⁵¹ huzursuz olan T'ai-tsung, yaklaşık dokuz yıldır İllig Kagan'ın eski kitlesini yönetmekte olan Ssu-mo'yu “I-mi Ni-shu Ch'i-li-pi (İlbeg?) Kagan” ilan ederek, yeniden Sarı Nehir'in kuzeyine dönmelerini istemiştir.²⁵² Mezar kitabesinde bu unvanın kısaca “I-mi Ni-shu Kagan” olarak kaydedildiği görülmektedir. Tai-tsung'un Ssu-mo'yu tercih etmesinde, muhtemelen kendisinin bir şad olmayışı ve dolayısıyla meşruiyetinin zayıf olması da etkili olmuştur. T'ang tarihlerinde, Ssu-mo'nun idaresinde, eli silah tutan 40.000 kişi olmak üzere, toplam 100.000 kişinin kuzeye döneceği kaydedilmiş olmakla birlikte,²⁵³ ne kadarının Türk olduğuna değinilmemiştir, ancak sayılarının kuzeydeki Hsüeh Yen-t'oları rahatsız etmek için yeterli olduğu aşıkardır ve Ssu-mo'nun kitlesiyle karşılıklı olarak birbirlerine saldırmışlardır.²⁵⁴ Bunun üzerine, mezar kitabesinin de doğruladığı gibi, boyları Ssu-mo'dan ayrılarak yeniden Sarı Nehir'in güneyine inmiştir. T'ang tarihlerinde

²⁵¹ CTS, 199B, s.5344.

²⁵² CTS, 194A, s.5163.

²⁵³ CTS, 194A, s.5164; HTS, 215A, s.6040.

²⁵⁴ CTS, 199B, s.5345, 5346.

boyların Ssu-mo'ya karşı ayaklanma tarihi 643 ve 644 olarak verilirken,²⁵⁵ mezar kitabesinde 644'te Ssu-mo'dan ayrıldıkları kaydedilmiştir. Akabinde Ssu-mo da, Lo-yang'da sefer hazırlığı yapan T'ai-tsung'un yanına gidip, onunla birlikte Koguryo Seferi'ne katılmıştır. T'ang tarihlerinde, Ssu-mo saraya geldiğinde kendisine Sağ Muharip Muhafızlar Komutanı rütbesi verildiği kayıtlıyken,²⁵⁶ mezar kitabesine göre, [sefer] yolunda Sağ Muhafızlar Komutanı rütbesi verilmiştir. Liao Nehri'ni geçerken yabancı askerlere önderlik eden ve bu sefer esnasında yaralanan Ssu-mo, 644 yılı itibarıyla 62 yaşlarındadır. Koguryo Seferi dönüşünde, Gobi Bölgesi Sefer Ordusu Komutanı atanmış, 646'da Sağ Muharip Muhafızlar Büyük Generali rütbesini almış ve ayrıca karargahları denetlemiştir.

647 yılında, 65 yaşında vefat eden Ssu-mo, yaklaşık bir ay sonra T'ai-tsung'un Chao-ling Mezarlığı'na defnedilmiştir. Kitabede cenaze ve defin prosedürleri oldukça detaylı anlatılmıştır ve Ssu-mo'nun naaşının da, İllig Kagan'ınki gibi, defnedilmeden önce

²⁵⁵ Eski T'ang Tarihi'ndeki Türkler Monografisi'nde, 643'te boyların Ssu-mo'ya karşı ayaklanıp, nehrin güneyine geçerek, Sheng ile Hsia vilayetlerinin arasına yerleşmeyi rica ettikleri ve kendilerine izin verildiği kayıtlıdır. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5164. Yeni T'ang Tarihi'ndeki Li Shih-min'in Saltanat Kayıtlarında ise, Ssu-mo'nun boylarının ayaklanma tarihi, 644 yılının son ayı olarak kaydedilmiş, ancak kime karşı ayaklandıkları belirtilmemiştir. Bakınız, **HTS**, 2, s.43.

²⁵⁶ **CTS**, 194A, s.5165; **HTS**, 215A, s.6040.

yakıldığı anlaşılmaktadır. Ssu-mo’ya verilen ahiretlik makamların ve ahiretlik adının da T’ang tarihlerindeki kayıtlarla örtüştüğü görülmektedir.

Vefatından sonra eşi Ssu-mo’nun yanına defnedilmesine rağmen, kitabede Yen-t’o soylu Tonga Bilge Katun’a veya Ssu-mo’nun evliliğine değinilmemiştir ve T’ang tarihlerinde de bu hususta kayıt bulunmamaktadır. Tonga Bilge Katun’un şahsi mezar kitabesinde de Ssu-mo’yla ne zaman evlendiği belirtilmemiştir, ancak Ssu-mo’nun [İllic Kagan’a] teslim olmayı tavsiye etmesinde belki de bu hanımın yardımının dokunduğu ve “Tonga Bilge Katun” unvanını 638 yılının on birinci ayında aldığı kaydedilmiştir.²⁵⁷

T’ang tarihlerinde, I-feng saltanat dönemi (676-679) ortalarında kendisini On Okların kaganı ilan eden Aşina Tou-chih’ya bağlı olarak hareket ettiği kaydedilen Komutan Li Che-fu’nun (李遮匐) kimliği de bu mezar kitabesi sayesinde ortaya çıkmış ve bu beyin, Aşina Ssu-mo’nun oğlu olduğu anlaşılmıştır. Aşina Ssu-mo’ya “Li” hanedan soyadı verildiğinden, oğlu Che-fu da “Li” soyadıyla anılmıştır ve Ssu-mo’nun vefat ettiği 647 yılında henüz “Sol Karargah Muhafızları Kumandanı” rütbesiyle Çin’de ikamet ettiği görülmektedir. Daha sonra, Aşina Tou-chih’nın kendisini ele geçirmek isteyen Çinlilerin niyetini fark edemeyip yakalanması üzerine, Che-fu da teslim olmuş ve 679’da onunla birlikte Çin’e götürülmüştür.²⁵⁸ Dolayısıyla, büyük ihtimalle Li Che-fu adına mezar kitabesi yazılmamıştır.

²⁵⁷ CTWP, C. 3, s.340.

²⁵⁸ CTS, 84, s.2802-2803; HTS, 108, s.4086-4087; 215B, s.6064.

2.2. İşbara Kagan Soyu Mensuplarının Çince Mezar Kitabeleri

En kudretli Türk kaganlarından Taspar, tahtı kendisine vasiyet eden ağabeyi Mukan Kagan'ın oğlu Ta-lo-pien'i varis göstermiş olmasına rağmen,²⁵⁹ annesi [Türk] soylu olmadığı için halk razı gelmemiştir. Bunun üzerine, daha sonra İşbara Kagan olarak anılacak Aşina She-t'u'nun²⁶⁰ desteğiyle, tahta Taspar Kagan'ın oğlu An-lo geçmişse de, Ta-lo-pien'in tacizleri karşısında kontrolü sağlayamamış ve Kara Kagan'ın oğlu Aşina She-t'u, "İllig Külüg Şad Baga İşbara Kagan" olarak görüş birliğiyle tahta çıkmıştır.²⁶¹

Türkler arasında, kagan oğullarının en bilgisi olarak değerlendirildiği kaydedilen²⁶² ve böylelikle halkın sevgisini kazanan İşbara Kagan devrinde, yaşanan tabii felaketlerden ziyade, en büyük talihsizlik Ch'ang-sun Sheng adlı elçinin, ülkenin fiziki şartlarıyla birlikte, Aşina sülalesi içindeki anlaşmazlıklara da vakıf olmasıdır. İstemi Yabgu'nun vefatından sonra, kaganlığın batısını idare etmeye başlayan oğlu Tardu'nun

²⁵⁹ Bununla birlikte Taspar Kagan'ın, oğlunu Ta-lo-pien'e karşı uyardığı görülmektedir: "Baba oğul [arasındaki] yakınlığın eşi benzeri olmadığını duymuştum, [ancak] benim ağabeyim oğlu [ile] yakın değildi [ve] yeri bana emanet etti. Ben ölünce Ta-lo-pien'den sakınasın." Bakınız, **SS**, 84, s.1865.

²⁶⁰ Kara Kagan'ın oğlu olan Aşina She-t'u, daha önce Taspar Kagan tarafından "Erh-fu (爾伏, 尔伏) Kagan" ilan edilip, devletin doğusunda görevlendirilmiştir. Bakınız, **SS**, 84, s.1864-1865; **PS**, 99, s.3290.

²⁶¹ **SS**, 84, s.1865; **PS**, 99, s.3291.

²⁶² **SS**, 84, s.1865; **PS**, 99, s.3291.

iktidar hırsı ve Apa Kagan unvanıyla yetinmek istemeyen Ta-lo-pien'in beyhude emelleri gibi birçok iç mesele Çin'e rapor edilmiş ve bunlardan istifade edilerek İşbara Kagan'ın hakimiyeti içeriden parçalanmıştır. Sonuç olarak Sui hanedanından yardım istemek zorunda kalan kagan, 587 yılında vefat etmiştir.²⁶³

Çin kaynaklarında İşbara Kagan'ın; Yung-yü-lü (Tou-lan Kagan), Ch'in-yü Şad, ve Tou-su-liu gibi birçok oğlu olduğu kaydedilmiş, Kuzey Tarihi'nde K'u-ho-chen [Tigin] yedinci oğlu olarak anılmıştır.²⁶⁴ Ayrıca Ch'i-min Kagan da bazı kayıtlarda İşbara Kagan'ın oğlu olarak anılmasına rağmen, sonraki nesillerine ait mezar kitabeleri sayesinde bunun doğru olmadığı anlaşılmıştır.²⁶⁵ Bununla birlikte, Ju-t'an Tigin yalnızca Tou-lan Kagan'ın anne bir kardeşi (veya kelimenin bir diğer anlamı itibarıyla annesinin kardeşi) olarak zikredilmiş olmasına rağmen, İşbara Kagan'ın öz oğlu olduğu görülmektedir ve İşbara Kagan soyuna ait mezar kitabeleri şimdilik yalnızca Ju-t'an Tigin vasıtasıyla torunu olan Shih Shan-ying ve onun oğlu Shih Ch'ung-li'nin kitabeleriyle sınırlıdır.

²⁶³ **SS**, 84, s.1870; 51, s.1332.

²⁶⁴ **SS**, 1, s.23; 84, s.1871, 1872; **PS**, 99, s.3294, 3295, 3297.

²⁶⁵ Ch'u-lo Kagan'ın büyük oğlu Yü-she Şad Aşina Mo-mo'nun mezar kitabesinde, dedesi "Apa Şad" olarak zikredilmiştir. İşbara Kagan'ın tam unvanı "İllic Külüg Şad Baga İşbara Kagan" olduğundan, Ch'i-min Kagan'ın babası olarak değerlendirilemeyeceği anlaşılmaktadır. Bu husus, Aşina Mo-mo'ya ait mezar kitabesinin değerlendirme bölümünde ilgili kayıtlar karşılaştırılarak ayrıntılı olarak ortaya koyulacaktır.

2.2.1. Shih Shan-ying'in Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler

Kaynaklarda biyografisi bulunmayan ve kendisine değinilen kayıtlarda da Türk olduğu belirtilmeyen Shih Shan-ying'e²⁶⁶ ait mezar kitabesi, Hsi-an'da bulunmuş²⁶⁷ ve içeriğinden Işbara Kagan'ın torunu olduğu anlaşılmıştır. Lo-yang Mezar Kitabeleri ve Yazıtlar Müzesi'nde muhafaza edilen,²⁶⁸ “Büyük T'ang [Hanedanından] Müteveffa Sol Muhafızlar Komutanı, K'ung-kao Beyi [Asalet Unvanlı] Shih Bey'in Mezar Kitabesi” başlıklı kitabe, düz yazı kaligrafı stilinde yazılmıştır ve 73x73 cm ebatlıdır.²⁶⁹

²⁶⁶ Shih Shan-ying'in (史善應) soyadındaki “Shih” (史) imi, “tarih” veya “tarihçi” anlamına gelmekle birlikte, Aşina (A-shih-na, 阿史那) soyadında da görülmektedir. Bu husustaki detaylar kitabenin değerlendirme bölümünde ele alınacaktır.

²⁶⁷ T.Yen (湯燕), “Hsin Ch'u T'ang Shih Shan-ying, Shih Ch'ung-li Fu-tzu Mu-chih chi T'u-chüeh Tsao-ch'i Shih-hsi 新出唐史善應、史崇禮父子墓誌及突厥早期世系 (T'ang Hanedanı'ndan Baba Oğul Shih Shan-ying ile Shih Ch'ung-li'nin Yeni Bulunan Mezar Kitabeleri ve Erken Dönem Türk Soy Ağacı)”, **T'ang Yen-chiu**, C. 19, Pekin 2013, s.569; W.Ch'ing-wei (王庆卫), “Hsin Chien T'ang Tai T'u-chüeh Wang-tsu Shih Shan-ying Mu-chih 新见唐代突厥王族史善应墓志 (T'ang Dönemi Türk Soylularından Shih Shan-ying'in Yeni Bulunan Mezar Kitabesi)”, **Chung-kuo Kuo-chia Po-wu-kuan Kuan K'an**, C. 4, Pekin 2014, s.50.

²⁶⁸ C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.11.

²⁶⁹ Bakınız, W.Ch'ing-wei, **a.g.m.**, s.50.

2.2.2. Shih Shan-ying'in Mezar Kitabesi Tercümesi²⁷⁰

Bey'in [mahrem] adı Shan-ying, [Çince] erişkinlik adı²⁷¹ Chih-yüan'dir. [Sarı] Nehir'in güneyinden Lo-yang'lıdır. Ataları Hsia [hanedanının kurucusu] Yü'nün²⁷² soyundan [olup]; geçmişteki Yin (Shang), Chou, Ch'in [ve] Han [hanedanları

²⁷⁰ Metnin tercümesinde, T'ang Yen ve Wang Ch'ing-wei'nin ilgili çalışmalarında yer verdikleri mezar kitabesi görselinden istifade edilmiştir. Bakınız, T.Yen, **a.g.m.**, s.570; W.Ch'ing-wei, **a.g.m.**, s.50. Mezar kitabesinin görseli için bakınız, (Ek. 2)

²⁷¹ Çin adetleri gereği, erişkinliğe ulaştığı kabul edilen bireylere törenle yeni bir ad verilir ve bundan sonra hürmeten, kendilerine bu “erişkinlik adıyla” (tzu, 字) hitap edilmesi gerekirdi. Shan-ying'in Çince erişkinlik adı olan “Chih-yüan” (智遠); “bilge” veya “bilgelik” anlamına gelen “chih” (智) imi ile “uzak”, “derin” ve “engin” gibi manaları olan “yüan” (遠) iminden oluşmaktadır.

²⁷² Çin'in ilk hanedanı olarak kaydedilen Hsia hanedanının (yaklaşık M.Ö. 2070–M.Ö.1600) kurucusu olarak anılan bu kişi, Çin kaynaklarına göre Hunların neşet ettiği Ch'un-wei'nin atasıdır. Kitabe metninde, daha sık rastlanan “Hsia hükümdarlar soyu” (夏后氏, Hsia-hou-shih) ifadesi yerine, doğrudan “Hsia Yü” (夏禹) kullanılmıştır. Bakınız, **SC**, 110, s.2879; **HS**, 94, s.3743.

boyunca] ²⁷³ kuzeyin derinliklerine güçlü [bir şekilde] hâkim olmuşlardır. ²⁷⁴ Chin [hanedanının] ²⁷⁵ sonlarında, Tabgaç soyu güneye gitmiş, [daha sonra Türkler de] Jui-jui ²⁷⁶ boyundan ayrılıp, baskın yaparak topraklarını ele geçirmiş [ve] Çin’e rakip olmuşlardır. Aslen Türk Dağı’ndan ²⁷⁷ geldiklerinden [onu] ad olarak almışlardır. [Shan-ying’in] büyük

²⁷³ Geleneksel kronolojide bu hanedanlar şöyle tarihlendirilmektedir: Shang hanedanı (yaklaşık M.Ö. 1600-M.Ö. 1046), Chou hanedanı (yaklaşık M.Ö. 1050-M.Ö. 256), Ch’in hanedanı (M.Ö. 221- M.Ö. 206), Han hanedanı (M.Ö. 206-220).

²⁷⁴ Mezar kitabesinin sağ alt köşesi aşınmaya uğradığından, “güçlü” (雄) kelimesinden sonra gelen im tam olarak seçilememektedir. Bununla birlikte, T’ang Yen ve Wang Ch’ing-wei bu imi “hakim olmak” (據) olarak okumuştur. Bakınız, T.Yen, **a.g.m.**, s.570; W.Ch’ing-wei, **a.g.m.**, s.50.

²⁷⁵ Kurucusu Ssu-ma Yen (司馬炎) olan Chin hanedanı, geleneksel olarak 265-420 yılları arasına tarihlendirilmektedir.

²⁷⁶ Kök Türklerce egemenliğine son verilen Jou-jan (柔然) kavmi, ayrıca; Juan-juan, Ju-ju (蠕蠕、茹茹) ve Jui-jui (芮芮) adlarıyla da anılmaktadır. Jou-janlar üzerine ayrıntılı bilgi için bakınız, S.Gömeç, **a.g.e.**, s.31-39; G.Kırilen, **Göktürklerden Önce Türkler**, Ankara 2016, s.103-188.

²⁷⁷ Tezimizde ele alınan mezar kitabeleri arasında, “Türk Dağı” (T’u-chüeh shan, 突厥山) ifadesi yalnızca bu metinde görülmektedir. Bununla birlikte, Shih Shan-ying’in oğlu olan Shih Ch’ung-li’nin mezar kitabesinde de “Adlarını dağdan [dolayı] almışlardır” ifadesine yer verilmiştir.

dedesi Hsieh-chieh-so-na Kagan²⁷⁸ [ile] dedesi İşbara Kagan'ın²⁷⁹ kudretleriyle Lung-hsiang'ı²⁸⁰ titretmesi [ve] güçlerinin K'un'un [yaşadığı Kuzey] Denizi'ni²⁸¹ kaplayışı

²⁷⁸ “Hsieh-chieh-so-na” (顯傑娑那) sözcüğünün, bu mezar kitabesinden önce yalnızca “I-hsi-chi” (乙息記) unvanından haberdar olduğumuz Kara Kagan'ın unvanlarından olduğu anlaşılmaktadır ve kitabenin değerlendirme bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

²⁷⁹ Çin kaynaklarında “Sha-po-lüeh” (沙鉢略) veya “Shih-po-lo” (始波羅) sesletimleriyle anılan “İşbara” unvanı, ilk defa İşbara Kagan Aşina She-t'u'nun torununa ait bu mezar kitabesinde, kelimenin başındaki “i” sesli harfine yer verilerek, aslına en yakın hâliyle, “I-shih-po-lo” (乙史波羅) olarak Çince'ye çevrilmiştir.

²⁸⁰ Sınır bölgesine işaret eden Lung-hsiang (龍鄉) sözcüğü, bir yer adı olarak Shantung'daki T'ai-an (泰安) ilçesinin güneybatısı için de kullanılmaktadır. Bakınız, **CKTTT**, s.1271.

²⁸¹ İlk olarak Taocu klasiklerden Chuang-tzu'da (莊子) görülen efsaneye göre “K'un” (鯀), Kuzey Denizi'nde yaşayan ve P'eng (鵬) adlı devasa bir kuşa dönüşebilen, eşsiz büyüklükte bir balıktır. Kuş formunu alıp, güneydeki Gökçe Göl'e (天池, Tien-ch'ih) göçmek üzere kanatlarını çırpıtığında oluşan kasırga koç boynuzuna benzetilmiş, büyüklüğü gökle mukayese edilmiştir: “Göğün mavisi acaba [aslında] onun rengi midir? ...Aşağı baktığında [onun da tek gördüğü] aynı şekilde [mavidir].” Mezar kitabesinin yazarı, Chuang-tzu'da esasen metafor olarak kullanılan K'un ve P'eng'a dair özellikleri Kök Türklerle bağdaştırarak eğretilmeye başvurmuştur. Shih Shan-ying'in

çeşitli ulusal tarihlerde ayrıntılı [olarak anlatıldığından, burada sözden] tasarruf edilebilir. Babası Ju-t'an Tigin,²⁸² Sui [hanedanının] K'ai-huang [saltanat dönemi] (581-600) ortalarında²⁸³ elçi olarak saraya gelmiş, ülkesi karışıklığa [düştüğünden], sonrasında geri dönmemiştir. Sui [hanedanından] Hükümdar Wen, [ona] Ülkenin Ulu Direği²⁸⁴ [unvanını]

oğlu olan Shih Ch'ung-li'nin mezar kitabesinde de P'eng kuşuna atıf yapılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bakınız, R.E.Allinson, **Chuang-tzu for Spiritual Transformation: An Analysis of the Inner Chapters**, Albany 1989, s.41-47.

²⁸² Sui Tarihi ve Kuzey Tarihi'nde kısaca değinilen bu beyin adı, kitabede "Ju-t'an" (褥檀), zikredilen kaynaklarda ise "Ju-tan" (褥但) şeklinde yazılmıştır. Bakınız, **SS**, 84, s.1871; **PS**, 99, s.3296. Ayrıca, Sui Tarihi'ndeki bir diğer kayıta "Ju-tan Tigin Aşına Chih-yü (職御)" olarak; oğlu Shih Ch'ung-li'nin mezar kitabesinde ise, kısaca "Shih" (實) olarak anılmaktadır. Bakınız, **SS**, 12, s.279. İlgili kayıtlar kitabenin değerlendirme bölümünde ele alınacaktır.

²⁸³ Ju-t'an Tigin; Wang Ch'ing-wei'ye göre K'ai-huang on birinci yılında (591), Liu Mau-tsai'ye göre ise 593 yılında elçi olarak gönderilmiştir. Bakınız, W.Ch'ing-wei, **a.g.m.**, s.53; L.Mau-tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, (çev. E.Kayaoğlu-D.Banoğlu), İstanbul 2006, s.537.

²⁸⁴ Sui Tarihi ve Kuzey Tarihi'ne göre, Ju-t'an Tigin'e verilen unvan "Ülkenin Ulu Direği" (上柱國) değil, "Ülkenin Direği"dir (柱國). Bakınız, **SS**, 84, s.1871; **PS**, 99, s.3296. Onursal mahiyetli her iki unvan da, Sui hanedanı zamanında memurları ödüllendirmek

vermiş [ve] K'ang-kuo Beyi²⁸⁵ ilan etmiştir. İşte [bu] bey [Ju-t'an Tigin'in] dördüncü oğludur. [Henüz] gençliğinde [dahi] kıvrak zekalı [ve] hoşgörülüydü, [hükümdarına karşı] sadık [ve ailesine karşı] saygılı [bir] tabiatı [vardı], hem sivil hem de askerî [alandan] yetenekliydi. Jen-shou [saltanat döneminin] (601-604) başlarında saltanat muhafızlarına katılmış, Ta-yeh [saltanat döneminin] beşinci yılında (609) Ch'ao-san Ta-fu²⁸⁶ ilan

üzere kullanılmış olup, “Ülkenin Ulu Direği” unvanının memuriyet derecesi 1b, “Ülkenin Direği” unvanının ise 2a olarak kaydedilmiştir. Bakınız, **CLCT**, s.29, 258.

²⁸⁵ “Bey” sözcüğüyle karşıladığımız “kung” (公) asalet unvanı, Çin aristokrasisinde beş kademenin en yükseğine tekabül etmekte olup, batı literatüründe “dük” olarak çevrilmektedir. Hükümdar Wen'ın, Ju-t'an Tigin'i “K'ang-kuo Beyi” (康國公) ilan ettiği bilgisi, Sui Tarihi ve Kuzey Tarihi'ndeki kayıtlarla da örtüşmektedir. Bakınız, **SS**, 84, s.1871; **PS**, 99, s.3296.

²⁸⁶ Charles Hucker'ın “Grand Master for Closing Court” şeklinde çevirdiği Ch'ao-san Ta-fu (朝散大夫) unvanı, Sui hanedanı zamanında kullanılmaya başlanan sivil bir onursal unvandır ve memuriyet derecesi önce 4a, ardından 5b olmuştur. Bakınız, **OTC**, s.119; **CLCT**, s.351.

edilmişti. Liao-tung²⁸⁷ seferlerinde²⁸⁸ Hükümdar Yang’a defaatle eşlik etmiş, adım adım terfi ederek [sonunda] Sağ Kuang-lu Ta-fu²⁸⁹ [onursal unvanını almış ve] Sağ Muharip Muhafızlar Wu-ya Kumandan Yardımcısı²⁹⁰ [atanmıştı]. Chiang-tu²⁹¹ ziyaretlerinde

²⁸⁷ Liao-tung (遼東), Liao Nehri’nin doğusuna işaret etmektedir. Bakınız, **CKTTT**, s.1245. “Bu dönemde, Liao Nehri’nin doğusundaki günümüz Mançurya sahası ile Kore yarımadasının kuzey bölümü, Koguryo Krallığı’na aittir.” Bakınız, **CHC**, C. 3, s.143.

²⁸⁸ Daha önce değinildiği üzere, Hükümdar Yang, 612’deki ilk Koguryo seferinde ağır kayıplar vermiş olmasına rağmen, halkının karşılaştığı tabii felaketleri de göz ardı ederek, 613 ve 614 yıllarında tekrar Kore üzerine yürümüştür. Bu seferlerin hiçbirinde başarı elde edememesinin yanı sıra, ülkesinde art arda isyanlar çıkmaya başlamış, 615’te Shih-pi Kagan’ın Yen-men’daki kuşatmasından da ancak I-ch’eng Konçuy’un yardımıyla kurtulabilmiş ve nüfuzunu iyice yitirmiştir. Dolayısıyla, hükümdarın Koguryo’yu dize getirme arzusunun, Sui hanedanının sonunu hazırladığı söylenebilir.

²⁸⁹ Charles Hucker’ın “Grand Master for Splendid Happiness” şeklinde çevirdiği Kuang-lu Ta-fu (光祿大夫) unvanı, Sui ve T’ang hanedanları döneminde sivil bir onursal unvan olarak kullanılmış olup, memuriyet dereceleri farklılık gösteren çeşitli kademeleri bulunmaktadır. Sui hanedanı döneminde, Sağ Kuang-lu Ta-fu’nun memuriyet derecesi 2b olarak kaydedilmiştir. Bakınız, **OTC**, s.288; **CLCT**, s.102, 147.

²⁹⁰ Wu-ya Kumandan Yardımcılığı (武牙郎將, wu-ya lang-chiang), 4a dereceli bir askeri memurluk makamıdır. Bakınız, T.Yen, **a.g.m.**, s.577.

²⁹¹ Chiang-tu (江都), Sui hükümdarı Yang’ın, Yangtze vadisindeki güney başkentidir.

[hükümdara] refakat ederken, Yü-wen Hua-chi'nin²⁹² hükümdarı katletmesine rast gelmişti. Büyük T'ang [hanedanının] Wu-te [saltanat döneminin] ilk yılında (618), ağabeyi Ta-man²⁹³ gibi [kişiler] ile [birlikte] Shan-tung'da²⁹⁴ hak yoluna biat etmiş,²⁹⁵ [kendisine] Ülkenin Direği²⁹⁶ [onursal] unvanı tevcih edilmiştir. Üçüncü yılda (620) [ise] Sol Destek Muhafızları Süvari Komutanı²⁹⁷ [makamı] bahşedilmiştir. Daha sonra Doğu

²⁹² Sui generallerinden Yü-wen Shu'nun (宇文述) oğlu olan Yü-wen Hua-chi (宇文文化及), 618 yılının başlarında hükümdar Yang'ı Chiang-tu'da öldürtüp, Sui prenslerinden Yang Hao'yu (楊浩) sözde hükümdar olarak tahta çıkarmıştır. Daha sonra pek çok isyancı gibi kendi hükümdarlığını ilan edip, bir süre belirli bölgelere egemen olmuşsa da, sonunda Tou Chien-te (竇建德) tarafından öldürülmüş ve kesilen başı, Sui hanedanına mensup Kök Türk katunu I-ch'eng Konçuy'a teslim edilmiştir. Bakınız, **SS**, 85, s.1888-1892.

²⁹³ Kitabede Shan-ying'in ağabeyi olarak anılan bu beyin, Ni-chüeh Ch'u-lo Kagan Aşına Taman olması mümkün görüldüğünden, değerlendirme bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

²⁹⁴ Shan-tung (山東), Taihang Dağlarının (太行山) doğusunda kalan bölgeye işaret etmektedir. Bakınız, **CKTTT**, s.95.

²⁹⁵ “Hak yoluna biat etmek” ifadesi, metinde “T'ang hanedanına bağlılığını sunmak” anlamında kullanılmıştır.

²⁹⁶ T'ang hanedanı döneminde bu unvanın derecesi 2b olmuştur. Bakınız, **CLCT**, s.258.

²⁹⁷ Destek Muhafızları (翊衛, i-wei), hükümdarı yakından korumakla yükümlü üç muhafız alayından biridir. Bakınız, **OTC**, s.403; **CLCT**, s.341. T'ang dönemi için süvari

Hsia seferinde²⁹⁸ hükümdar hazretlerine²⁹⁹ eşlik ettiğinde, üstün askerî başarılarıyla öne çıkmış, övgüye değer hizmetleri bambu risalelere ilk sıradan kaydedilmiştir. İlaveten Ülkenin Ulu Direği³⁰⁰ [onursal unvanı] verilmiş, Kung-kao Beyi³⁰¹ [asalet] unvanı tevcih edilmiş [ve] rütbesi kumandan³⁰² olarak değiştirilmiştir. Baştan sona (toplamda) elli küsur

komutanı (驃騎將軍, p'iao-chi chiang-chün) unvanının derecesi belirtilmemiştir. Bakınız,

OTC, s.379; **CLCT**, s.382.

²⁹⁸ “Doğu Hsia” (東夏, Tung Hsia), Türklere bağlılığını sunan kuvvetli isyancılardan biri olan Tou Chien-te’nın (竇建德) Ho-pei’deki rejimine işaret etmektedir. 621 yılında, Lo-yang’da Li Shih-min’in kuşatması altında kalan eski Sui generallerinden Wang Shih-ch’ung (王世充), Tou Chien-te’dan yardım istemiştir. T’ang hanedanının Lo-yang’ı ele geçirmesini göze alamayan Tou Chien-te, kuşatmayı kaldırmak üzere geldiğinde Li Shih-min karşısında mağlup olup idam edilmiştir. Bakınız, **CHC**, C. 3, s.166-167.

²⁹⁹ Tou Chien-te ile savaştığı sırada henüz Ch’in Prensi olan Li Shih-min, mezar kitabesi yazılırken tahtta bulunduğundan, metinde “hükümdar” olarak anılmıştır.

³⁰⁰ “Ülkenin Ulu Direği”, T’ang dönemindeki en yüksek onursal unvan olmuştur ve derecesi 2a olarak kaydedilmiştir. Bakınız, **CLCT**, s.29.

³⁰¹ Buradaki “Bey” unvanı, Çin aristokrasisinde “kung”dan (公) sonra, ikinci sırada yer alan “hou” (侯) yerine kullanılmıştır ve batı literatüründe “marki” sözcüğüyle karşılanmaktadır.

³⁰² Charles Hucker’ın “kumandan” (commandent) sözcüğüyle karşıladığı Chung-lang-chiang (中郎將), 4b dereceli bir rütbedir. Bakınız, **OTC**, s.191.

köle, iki bin küsur çeşitli renklerde ipekli; birer yeşim halka, altın kıyafet [ve] kıymetli kılıç, sayısız altın süslü kemer ile altın ve gümüş eşyalar gibi mükafatlar almıştır. Chen-kuan [saltanat döneminin] dördüncü yılında (630), askerî valiliğin yanı sıra, Kuzey Fu-chou Orduları Sorumlusu [ve] Kuzey Fu-chou Valisi [olarak atanmıştır].³⁰³ On ikinci yılda (638) [ise] Sol Muhafızlar Komutanı³⁰⁴ olmuştur. Bey, dünyaya geldiği [sırada] gök cisimlerinin sıralanımına [göre, güzel bir] ruha [sahip olduğundan], yeşim nişan [gibi üstün özellikleri ve] güzel bir tabiatı [vardı]. Berrak [zihni] dışa yansırdı, içinde de sakin [ve] uyumluydu, [dolayısıyla] saygılı tutumu iç sarayda bilinmiş, hakkaniyeti saray [ve] halk [arasında] takdir görmüştü. Bulutlar [ve] gök gürültüleri [altında, zor zamanlara rağmen], diyara destek olup üstün hizmetlerde [bulunmuştu]. Katkıları [ancak] K'ui [ve] Lung [ile] kıyaslanabilirdi, namı [ise] Keng [ve] K'ou [ile birlikte] anılırdı.³⁰⁵ [Chin] Mi-

³⁰³ Kuzey Fu-chou (北撫州), 630'da Çin'e gelen Türkler için tesis edilen vilayetlerden biridir. Tzu-chih T'ung-chien'e göre, 630 yılının altıncı ayında Aşina Su-ni-shih "Kuzey Ning-chou (北寧州) Askerî Valisi" olarak, Shih Shan-ying de "Kuzey Fu-chou Askerî Valisi" olarak görevlendirilmiştir. Bakınız, **TCTC**, 193, s.6079. Shan-ying bu eserde de "Shih" (史) soyadıyla anıldığından, Türk olduğu mezar kitabesi sayesinde anlaşılmıştır.

³⁰⁴ Sui hanedanı itibarıyla Sol ve Sağ Muhafızlarda (左右衛) 3a dereceli birer büyük general ile 3b dereceli ikişer komutan görev yapmıştır. Bakınız, **CTS**, 99, s.1898.

³⁰⁵ K'ui (夔) ve Lung (龍), rivayete göre efsanevi imparator Shun'un (舜) ünlü bakanlarıdır. Keng, Doğu Han hanedanının başlarında yaşamış ünlü bakan Keng Yen'dir (耿弇); K'ou ise Doğu Han hanedanının meşhur generali K'ou Hsün'dür (寇恂).

ti,³⁰⁶ Han [hanedanının] hizmetine girmiş, Yu Yü³⁰⁷ [de] Ch'in [hanedanının] memuru olmuş olsa da, [Shan-ying'in] şanının ısıltısı [karşısında, ikisi de] derinden mahcup olurdu.

³⁰⁶ Chin Mi-ti (金日磾) aslen Hun asilzadelerinden Hsiu-t'u (休屠) Beyi'nin varisidir. Han kuvvetlerinin devletin batısına saldırıp pek çok kişiyi öldürmesi üzerine, [I-chih-hsieh] Ch'an-yü, Mi-ti'nin batıda ikamet eden babası Hsiu-t'u Beyi ve K'un-yeh (昆邪) Beyi'ni cezalandırmak ister. Korkuya kapılan beyler Han hanedanına teslim olmaya karar verirler, ancak Mi-ti'nin babası pişman olup cayınca, K'un-yeh Beyi onu öldürüp, halkını da alarak teslim olur. Böylece Mi-ti de on dört yaşlarındayken, annesi ve erkek kardeşiyle birlikte Han sarayına götürülüp atlarla ilgilenmeye başlar. Daha sonra Mi-ti'nin karakterinden ve görevindeki başarısından etkilenen hükümdar Wu, ona makam ve unvanlar verir ve zamanla güvenip sevmeye başlar. Bir suikast girişiminde hükümdarın hayatını da kurtaran Mi-ti, onun en yakınlarından biri olur ve hükümdar ölüm döşegindeyken Mi-ti'yi saltanat naibi yardımcılığına atar. Ayrıca Mi-ti'yi "Tu Beyi" (荼侯) ilan etmek ister, ancak Mi-ti yeni hükümdar çok toy olduğu için kabul etmez ve ancak vefat etmek üzereyken bu unvanı alır. Bakınız, **HS**, 65, s.2959-2962.

³⁰⁷ Aslen Chin Beyliği'nden olan Yu Yü (由余), [Batı] Yabancılarının (Hsi Jung, 西戎) topraklarına sürüldükten sonra, Ch'in Beyi Mu'nun (秦穆公) bilgeliğini işiten yabancıların hükümdarı tarafından, gözlem yapmak üzere Ch'in Beyliğine elçi olarak gönderilir. Ch'in Beyi Mu, Yu Yü'nün bilgeliğinden etkilenirken, danışmanı Liao (廖) tedirgin olur. Bu bilgeliğin kendileri için hayırlı olmadığını belirten danışman, yabancıların hükümdarı müziği sevdiğinden, kadın müzisyenler yollayıp onu devlet

[Dolayısıyla] güzel [bir] talihi [ve] bahşedilecek ebedi görkemi hak ediyordu. Kim derdi ki [henüz] orta yaşlarındayken, birdenbire hasta düşecek? On altıncı yılda (642), on birinci ayın yirmi ikisinde rahatsızlanıp, Lung-ch'ing sokağındaki konağında, 49 yaşında vefat etmiştir. On yedinci yılda (643), ikinci ayın yirmi ikisinde, Yung-chou'nun³⁰⁸ Wan-nien ilçesindeki Hung-yüan köyünde yer alan Shao-ling Düzlüğü'ne defnedilmiştir. Başkentin ardında uzanan mezarı uzaklarda yükseliyordu, [mezarındaki] sunular [da] ömrü [gibi] doluydu, ancak ne yazık ki] şanını geride bırakıp dünyadan ayrıldı. Tepelerin ve vadilerin yer değiştireceği korkusuyla [ve] uzaklaşan Büyükayı [karşısında] iç çekerek, [kar taneleri gibi] uçuşan [sözcüklerin] ebedi olması ümidiyle, namını mezar kapısına nakşetme cüretinde bulunduk.

işlerinden uzaklaştırmayı ve Yu Yü'yü de sarayda ağırlayarak aralarını açmayı önerir. Bu öneriyi yerinde bulan Ch'in Beyi Mu, Yu Yü'yü ağırlayıp, yabancıların coğrafyası ve askerî durumları hakkında sorular sorar. Ayrıca danışmanına on altı kadın müzisyen yollamasını emreder ve gönderilen kabile yıl boyunca geri dönmez. Bunun üzerine Yu Yü yabancıların yanına geri gönderilir, ancak tüm uyarılarına rağmen, yabancıların hükümdarı Yu Yü'nün sözlerine kulak vermez. Bu sırada Ch'in Beyi Mu defalarca elçi yollayıp ricada bulununca, Yu Yü sonunda Ch'in Beyliğine bağlanır ve stratejileri sayesinde Ch'in Beyliği batı yabancılarına egemen olur. Bakınız, **PS**, 5, s.193, 194.

³⁰⁸ Yung-chou (雍州), Ch'ang-an'ı da kapsayan, yirmi iki ilçelik bir vilayettir. Bakınız, **CTS**, 38, s.1395.

2.2.3. Shih Shan-ying'in Mezar Kitabesi Değerlendirmesi

Aşına soylu beylerden pek çoğunun mezar kitabesinde olduğu gibi, Shih Shan-ying'in kitabesinde de, soyunun Hsia hanedanının kurucusu Büyük Yü'ye dayandığı kaydedilmiş; atalarının Shang, Chou, Ch'in ve Han hanedanları boyunca kuzeye güçlü bir şekilde hakim olduğu dile getirilerek; Hsia hanedanı, Hunlar ve Kök Türkler arasında bağlantı kurulmuştur. Ardından, Tabgaçlar güneye indikten sonra Kök Türklerin Jou-jan hakimiyet sahasını ele geçirip, Çin'e rakip oldukları ifade edilmiş ve ayrıca adlarını "Türk Dağı"ndan (突厥山, T'u-chüeh shan) aldıkları belirtilmiştir.³⁰⁹ Shih Shan-ying'in oğlu olan Shih Ch'ung-li'nin mezar kitabesinde de, Türklerin "dağdan dolayı" bu adı aldıkları dile getirilmekle birlikte, "Türk Dağı" ifadesine yer verilmemiştir.

³⁰⁹ Tezimizin birinci bölümünde çevirisine yer verdiğimiz Chou Tarihi'ndeki ilk türeyiş efsanesinde de, Jou-janların egemenliğine son vermeden önce Altay Dağlarının güneyinde demircilikle uğraşan Türklerin, adlarını bu dağdan aldıkları kaydedilmiştir: "Altay Dağları [bir] tolgaya benziyordu [ve] onların âdetine [göre] tolgaya 'T'u-chüeh' (突厥) deniyordu, bu nedenle onu ad olarak aldılar." Bakınız, CS, 50, s.908.

Shih Shan-ying'in büyük dedesi olduğu anlaşılan³¹⁰ ve resmî kaynaklarda “I-hsi-chi” unvanıyla anılan³¹¹ Kara Kagan’a ait “Hsieh-chieh-so-na” unvanı ilk defa bu mezar kitabesinde zikredilmiştir. Bu unvan Kara Kagan’ın bir diğer torunu olan Tou-lan Kagan’ın “Hsieh-chia-shih-to-na” unvanıyla benzerlik göstermekte olup, mezar kitabesi üzerine bir çalışması bulunan Wang Ch’ing-wei; “I-hsi-chi”, “Hsieh-chieh-so-na” ve “Hsieh-chia-shih-to-na” şeklindeki ses çevrimlerinin aynı Türkçe unvana tekabül ettiği görüşündedir, ancak bu hususta bir öneri getirmemiştir.³¹²

³¹⁰ Mezar kitabeleri, Kök Türk soylularının ataları hakkında resmî kayıtlara göre daha detaylı bilgiler sunmalarının yanı sıra, kişilerin vefatından kısa süre sonra kaleme alındıkları ve bu dönemde Çin’de yerleşik pek çok Türk soylusu bulunduğu için, bu hususta görece daha güvenilir kaynaklardır. İşbara Kagan’ın oğlu Ju-t’an Tigin bir süre Çin’de yaşayıp orada öldüğünden, soy ağacı kesin olarak biliniyor olmalıdır, ayrıca Shan-ying’in mezar kitabesi yazıldığı sırada, oğlu Ch’ung-li Çin’de ikamet etmektedir ve Ch’ung-li’nin şahsi mezar kitabesinde de büyük dedesi İşbara Kagan olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla, “Hsieh-chieh-so-na” unvanının Kara Kagan’a ait olmama ihtimali oldukça düşüktür.

³¹¹ **CS**, 50, s.909; **PS**, 99, s.3287.

³¹² W.Ch’ing-wei, **a.g.m.**, s.53. Hocamız Saadettin Gömeç’in anımsattığı üzere, bu unvanlardaki “So-na” (娑那) ve “To-na” (多那) sesletimleri, “Songa” ve “Tonga” sözcüklerini çağrıştırmaktadır.

Çin kaynaklarında “Sha-po-lüeh” veya “Shih-po-lo” sesletimleriyle kaydedilen “İşbara” unvanı da, ilk defa İşbara Kagan’ın torununa ait bu mezar kitabesinde, aslına en yakın hâliyle “I-shih-po-lo” olarak çevrilmiş ve Shih Ch’ung-li’nin mezar kitabesinde de aynı şekilde yazılmıştır.

Shih Shan-ying’in babası Ju-t’an Tigin’in biyografisi bulunmamakla birlikte, resmî kaynaklarda Tou-lan Kagan’dan bahisle, Çince “mu-ti (母弟)” sözcüğüyle anıldığı görülmektedir.³¹³ “Mu-ti”, hem “anne bir kardeş”, hem de “annenin küçük kardeşi” anlamına geldiğinden, Ju-t’an Tigin şimdiye dek her iki sıfatla da anılmıştır.³¹⁴ Kimliği bu mezar kitabesiyle açıklığa kavuşan Ju-t’an Tigin’in, İşbara Kagan’ın oğlu ve Tou-lan Kagan’ın kardeşi olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla “mu-ti” sözcüğünün, “yalnızca anne vasıtasıyla kardeşler” dışında, “[aynı baba] ve dahi aynı anneden kardeşler” anlamında kullanılabildiği de görülmektedir.

Sui Tarihi ve Kuzey Tarihi’nde, Tou-lan Kagan’ın, Ju-t’an Tigin’i Hoten yeşiminden bir asa sunmak üzere Sui sarayına yolladığı ve burada kendisine bazı unvanlar

³¹³ **PS**, 99, s.3296; **SS**, 84, s.1871.

³¹⁴ Ahmet Taşağıl, “Gök-Türkler I-II-III” eserinde Ju-t’an Tigin’i, Tou-lan Kagan’ın “küçük kardeşi”, “annesinin kardeşi” ve “kendi annesinden doğma küçük kardeşi” olarak zikretmiştir. Bakınız, A.Taşağıl, **a.g.e.**, s.59, 63, 143.

verildiği kaydedilmiş, ancak akıbetine değinilmemiştir.³¹⁵ Oğlu Shan-ying'in mezar kitabesinde belirtildiği üzere, elçi olarak gönderilen Ju-t'an Tigin, ülkesindeki karışıklık gerekçesiyle geri dönmeyip Çin topraklarında kalmıştır. Wang Ch'ing-wei bu elçilik ziyaretinin 591 yılında, Liu Mau-tsai ise 593 yılında gerçekleştiği görüşündedir, mezar kitabesinde de tarih K'ai-huang saltanat döneminin (581-600) ortaları olarak verilmiştir. Bilindiği üzere bu sıralarda, İstemi Yabgu'dan sonra devletin batısını idare etmeye başlayan Tardu'nun iktidar hırsı ve Baga Kagan Ch'u-lo-hou'nun oğlu Aşina Jan-kan'ın Sui hanedanıyla müstakil ilişkiler kurmaya başlaması sebebiyle ülke karışıklığa düşmüştür. Ju-t'an Tigin'in elçi olarak gönderildiği yıl içinde, Ch'in-yü Şad unvanlı bir kardeşini de bertaraf ettiği kaydedilen³¹⁶ Tou-lan Kagan'ın 599 dolaylarında öldürülmesi üzerine, Tardu kendini Bilge Kagan ilan etmiş, Aşina Jan-kan da Suilerin desteğiyle Ch'i-min Kagan unvanını almıştır. Hatta Aşina Ssu-mo'nun mezar kitabesindeki bilgilere göre, Ch'i-min Kagan karşısında yenilgiye uğrayan Külüg Kagan unvanlı Ssu-mo da yakalanıp Sui sarayına getirilmiştir. Mezar kitabesinden anlaşıldığı üzere, Ju-t'an Tigin bu şartlar altında Çin topraklarında kalmayı seçmiştir.

³¹⁵ “[Tou-lan Kagan] o yıl, anne bir kardeşi Ju-tan Tigin'i Hoten yeşiminden bir asa sunmak üzere yolladı [ve hükümdar] hazretleri Ju-tan'ı ‘Ülkenin Direği’ [ve] ‘K'ang-kuo Beyi’ ilan etti.” Bakınız, **SS**, 84, s.1871; **PS**, 99, s.3296.

³¹⁶ **SS**, 84, s. 1871; **PS**, 99, s.3295.

Mezar kitabesinde, 642 yılında, 49 yaşında vefat ettiği kaydedilen Shih Shan-ying, 594 yılında Çin topraklarında doğmuş olmalıdır.³¹⁷ Jen-shou saltanat dönemi (601-604) başlarında, henüz sekiz ila on bir yaşlarındayken saltanat muhafızlarına katılmış, on altı yaşına girdiğinde kendisine Ch'ao-san Ta-fu sivil onursal unvanı verilmiştir.³¹⁸ 19-21 yaşları arasına denk gelen Koguryo seferlerinde Sui hükümdarı Yang'a eşlik etmiş, sayısı belirtilmeyen terfiler sonucunda kendisine Sağ Kuang-lu Ta-fu sivil onursal unvanı verilmiş ve Sağ Muharip Muhafızlar Wu-ya Kumandan Yardımcısı makamına getirilmiştir. Henüz bu seferler sırasında patlak veren isyanların Çin topraklarını sarması neticesinde, 616 yılının sonbaharında³¹⁹ güney başkenti Chiang-tu'ya çekilen hükümdarı izlediği görülen Shan-ying, burada Yü-wen Hua-chi'nin 618 başlarındaki darbesiyle hükümdarın katline tanık olmuştur. Mezar kitabesindeki "Shan-tung'da hak yoluna biat

³¹⁷ Liu Mau-tsai'nin görüşünden yola çıkarak, Ju-t'an Tigin'in en geç 593 yılında elçi olarak gönderildiği ve bir daha geri dönmediği düşünülürse, Shih Shan-ying büyük olasılıkla Çin'de doğmuştur. Mezar kitabesinde Shan-ying'in annesiyle ilgili bilgi verilmemektedir, ancak Türklere ait diğer mezar kitabeleri ışığında, Çin soylu olması hâlinde bu bilgiye yer verileceği düşüncesiyle, annesinin Çinli olmadığı ileri sürülebilir.

³¹⁸ Sui hanedanı döneminde, memuriyet derecesi önce 4a olup, sonradan 5b'ye düşürülen bu unvan, Wang Ch'ing-wei'ye göre, aynı yaştaki soylu gençlerin makamlarıyla karşılaştırıldığında çok yüksek kalmaktadır.

³¹⁹ **CHC**, C. 3, s.148.

etti” ifadesinden anlaşıldığı üzere, bir diğer isyancı lideri olan Li Mi’nin³²⁰ üzerine kuzeye ilerleyen Yü-wen Hua-chi ile gitmiş, ancak Hua-chi’nin Li Mi ve ardından Li Shen-t’ung³²¹ karşısındaki yenilgisi üzerine, Shan-tung’da ondan ayrılıp, Aşina Taman ve diğerleriyle birlikte T’ang hanedanına bağlanmıştır.

Mezar kitabesinde Shan-ying’in ağabeyi olarak anılan Taman hakkında başka bilgi verilmemekle birlikte, Shan-ying ile birlikte Shan-tung’da olduğu belirtildiğinden, onun da Chiang-tu’dan Yü-wen Hua-chi ile birlikte ayrıldığı anlaşılmaktadır. Wang Ch’ing-wei ile T’ang Yen’in daha önce dikkat çektiği üzere, Ni-li Kagan’ın oğlu Ch’u-lo Kagan Aşina Taman da bu sıralarda Çin topraklarında ikamet etmektedir³²² ve “Ta-man” adı resmî Çin kaynaklarında yalnızca kendisinden bahisle zikredilmektedir. İlgili kayıtlara göre,³²³ tıpkı

³²⁰ 618 yılı itibarıyla Ho-nan’daki (河南) en kuvvetli isyancı liderlerinden biri olan, Wei Beyi (魏公) unvanlı Li Mi (李密), Yü-wen Hua-chi ile savaşırken yaralanmıştır, ancak bu sırada sınırlı erzağı da tükenen Hua-chi’nin ordusunda isyanlar baş göstermiş ve kuzeyde Wei ilçesine (魏縣) yönelmiştir. Bakınız, **HTS**, 53, s.2221-2222.

³²¹ T’ang hanedanının Huai-an Prensi Li Shen-t’ung (李神通), Wei ilçesinde (魏縣) Yü-wen Hua-chi’ye saldırıp, Shan-tung’daki Liao-ch’eng’a (聊城) çekilmek zorunda bırakmıştır. Bakınız, **HTS**, 87, s.3527.

³²² W.Ch’ing-wei, **a.g.m.**, s.54; T’ang Yen, **a.g.m.**, s.582.

³²³ Sui Tarihi ve Kuzey Tarihi’nde Aşina Ta-man (達漫) üzerine aynı ifadelere yer verilmiştir: “[Ni-li Kagan] ölünce, oğlu Taman tahta çıktı [ve] unvanı Ni-chüeh Ch’u-lo

Shan-ying gibi, Sui hükümdarı Yang'ın Kore seferlerine iştirak etmiş, ardından onunla birlikte Chiang-tu'ya gelmiş ve burada hükümdarı ölüme mahkum eden Yü-wen Hua-chi'yi izleyerek kuzeye çıktıktan sonra, Hua-chi'nin mağlubiyeti üzerine başkente dönüp T'ang hanedanına bağlanmıştır. Dolayısıyla, mezar kitabesinde Shan-ying'in ağabeyi olarak anılan Taman'ın, Ni-chüeh Ch'u-lo Kagan olması mümkündür. Ch'u-lo Kagan Taman ile Shan-ying'in anne vasıtasıyla kardeş olma ihtimali ise mevcut dayanakları açısından fazlaca farazi olup,³²⁴ “kardeş” olarak zikredilebilmeleri için birinci dereceden

Kagan oldu... Ch'u-lo, Kore Seferi'nde [hükümdarı] izledi, unvanı Ho-sa-na Kagan oldu [ve] son derece cömertçe ödüllendirildi... Chiang-tu ayaklanmasından [sonra, Yü-wen] Hua-chi'yi izleyip Ho-pei'ye vardı. Hua-chi mağlup edilince, acele başkente döndü [ve] Kuzey Türkleri tarafından öldürüldü.” Bakınız, **SS**, 84, s.1876, 1879; **PS**, 99, s.3300, 3302. Taman'ın yalnızca “Ch'u-lo Kagan” unvanıyla anıldığı Eski Tang Tarihi'nde aynı hadiseler şöyle zikredilmiştir: “Ch'u-lo Kagan, Sui hükümdarı Yang'ın Ta-yeh [saltanat döneminin] (605-618) ortalarında, kardeşi Köl Tar[-du] Şad ve Tigin Ta-nai ile saraya gelmişti. Kore seferlerinde defalarca Hükümdar Yang'a eşlik etmiş, [kendisine] Ho-sa-na Kagan unvanı bahşedilmişti. Chiang-tu ayaklanmasına rast gelmiş, Yü-wen Hua-chi'yi izleyerek Ho-pei'ye varmıştı. Hua-chi mağlup olunca [da] Ch'ang-an'a dönmüştü, [T'ang] Kao-tsu kendisini hürmetle ağırlamış, onunla aynı [divana] oturmuş [ve] Kui-i Vilayeti Prensi [unvanını] vermişti.” Bakınız, **CTS**, 194, s.5180.

³²⁴ Bu görüş, Ch'u-lo Kagan Aşina Taman'ın annesi olan Çinli hanımın ikinci evliliğini yaptığı P'o-shih Tigin ile Ju-t'an Tigin'in aynı kişi olma ihtimali üzerine kuruludur. Bakınız, T.Yen, **a.g.m.**, s.584-585.

kan bağı taşımaları şart değildir, zira Çin kaynaklarında “ağabey” ve “kardeş” sözcüklerinin soydaşlardan ve kuzenlerden bahisle de kullanılabildiği görülmektedir.³²⁵

Mezar kitabesine göre, 618’de T’ang hanedanına bağlanan Shan-ying’e “Ülkenin Direği” onursal unvanı verilmiş, 620 yılında da Sol Destek Muhafızları Süvari Komutanı makamına getirilmiştir. 621’de, o zamanlar Ch’in Prensi olan Li Shih-min’in komutasında, Doğu Hsia hükümdarı Tou Chien-te’nin mağlup edildiği savaşta üstün başarılar gösterdiği kaydedilen Shan-ying’e “Ülkenin Ulu Direği” onursal unvanı ile “Kung-kao Beyi” asalet unvanı verilmiş, rütbesi kumandan olarak değiştirilmiştir. İllig Kagan’la araları açılan yeğenleri T’u-li Kagan ve Yü-she Şad³²⁶ gibi bazı Türk beylerinin, 629 sonlarında Çin topraklarına gitmesi ve İllig Kagan’ın da birkaç ay sonra yakalanması üzerine nehrin

³²⁵ Kuzenlerin en büyüğü olarak kaydedilen Işbara Kagan Aşina She-t’u’nun, soydaşları için “ağabey ve kardeşlerim” ifadesini kullandığı ve aynı şekilde Ch’i-min Kagan’ın da, Tardu ile Tou-lan Kagan’ı “ağabey ve kardeşlerim” şeklinde andığı bir mektup yazdığı kaydedilmiştir. Bakınız, **SS**, 84, s.1865, 1874.

³²⁶ Aşina Wu-shih’nın mezar kitabesinin de doğruladığı üzere, Ch’u-lo Kagan’ın büyük oğlu Yü-she Şad Aşina Mo-mo’nun idaresinde 10.000 aile bulunmaktadır. T’ang tarihlerine göre, kendisinin Yü-ku-ni gibi dokuz erkini 629 yılında kendi kitleleriyle ayrılıp T’ang hanedanına bağlanmıştır. Daha sonra Çinliler sahte istihbarat yollayarak İllig Kagan’ın ondan şüphelenmesine ve üzerine ordu göndermesine yol açınca, kuzeni T’u-li Kagan ve halkıyla birlikte Çin’e gitmiştir. Bakınız, **CTS**, 61, s.2369; 69, s.2524; 194A, s.5159; **HTS**, 94, s.3836; 95, s.3848; 215A, s.6035.

güneyine inen bazı Türklerin yerleştirildiği vilayetlerden biri olan Kuzey Fu-chou, 630'da askerî vali olarak Shan-ying'in idaresine verilmiştir.

638 yılında, 3b dereceli Sol Muhafızlar Komutanı rütbesini alan Shan-ying, 642 yılında 49 yaşındayken hastalanıp vefat etmiş ve üç ay sonra Shao-ling Düzlüğü'ne defnedilmiştir. Yüksek rütbeli bir memur olmasına rağmen, mezar kitabesinde cenaze ve defin merasimlerine değinilmemiştir, ayrıca kendisine ahiretlik makamı da verilmediği görülmektedir.

Mezar kitabesinde Shan-ying'in "Shih" (史) soyadını ne zaman aldığına değinilmemiştir, ancak Tzu-chih T'ung-chien'deki 630 tarihli bir kayıta bu soyadıyla anıldığı görülmektedir,³²⁷ dolayısıyla en geç 630 yılı itibarıyla soyadını değiştirmiş olduğu ileri sürülebilir, zira oğlu Ch'ung-li de "Shih" soyadını taşımaktadır.

Çin topraklarında doğan Shan-ying ve oğlu Ch'ung-li'nin adlarının da belirli derecede Çinlilerinkine benzediği görülmektedir, ancak bunların Türkçe adların ses çevrimleri olması da mümkündür. Ayrıca Shan-ying bir de Çince erişkinlik adı almıştır. Özellikle yabancı araştırmacılar, Çin'de ikamet eden Türklerin Çince erişkinlik adı almalarını "Çinlileşmeye" yorsalar da, "er adı alma" Türklerin yabancı olduğu bir gelenek değildir ve Shan-ying gibi Çin'de doğup büyüyen ve önemli makamlarda görev yapan soyluların, atalarının geleneklerine de uygun düşen bir görgü kuralına riayet etmesi, yalnız başına Çinlileştiklerinin kanıtı olarak değerlendirilmemelidir.

³²⁷ TCTC, 193, s.6079.

2.2.4. Shih Ch'ung-li'nin Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler

Shih Shan-ying'in oğlu olduğu anlaşılan, ancak resmî kaynaklarda biyografisi bulunmayan Türk soylularından Shih Ch'ung-li'nin³²⁸ mezar kitabesi, Hsi-an'ın Ch'ang-an ilçesinde bulunmuştur³²⁹ ve günümüzde Lo-yang'daki özel bir koleksiyonda muhafaza edilmektedir.³³⁰ 52 cm uzunluğunda ve 50,5 cm genişliğindeki koruyucu kitabe kapağına, mühür yazısıyla “Büyük T'ang [Hanedanından] Müteveffa Shih Bey'in Mezar Kitabesi” ifadesi nakşedilmiştir. “Büyük T'ang [Hanedanından] Müteveffa Kuang-chi Dairesi Sol Kuo-yi Tu-wei [Rütbeli] Kung-kao Beyi [Asalet Unvanlı] Shih Bey'in Mezar Kitabesi” başlıklı kitabe ise 50 cm uzunluğunda, 51 cm genişliğindedir ve düz yazı kaligrafi stilinde yazılmıştır.³³¹ Mezar kitabesinde, derleyicinin ve kaligrafın kimlikleri belirtilmemiştir.

³²⁸ Shih Ch'ung-li'nin (史崇禮) mezar kitabesinde de, atalarının Aşina (阿史那, a-shih-na) soyadlarını ne zaman “Shih” (史) olarak değiştirdiğine değinilmemiştir, ancak Shih Shan-ying 630 yılında “Shih” soyadıyla anıldığından, Ch'ung-li'nin bu soyadıyla doğduğu anlaşılmaktadır.

³²⁹ T.Yen, **a.g.m.**, s.571.

³³⁰ C.Chen-hung (朱振宏), “Sui T'ang Shih-ch'i T'u-chüeh-jen Han-wen Mu-chih de Ch'u-pu Cheng-li 隋唐時期突厥人漢文墓誌的初步整理 (Sui T'ang Dönemlerinde Kök Türklerin Çince Mezar Kitabelerine Dair Bir Ön Derleme, **Chung-kuo T'ang-tai Hsüeh-hui Hui-k'an**, 2012, S. 19, s.12.

³³¹ T.Yen, **a.g.m.**, s.571. Mezar kitabesinin görseli için bakınız, (Ek. 3)

2.2.5. Shih Ch'ung-li'nin Mezar Kitabesi Tercümesi³³²

Bey'in [mahrem] adı Ch'ung-li'dir [ve Sarı] Nehir'in güneyinden Lo-yang'lıdır. Gök [Büyük Yü'ye] gökçe nişanı³³³ nasip ettiğinden [beri], halkı Niu-shih'da³³⁴ serpilmiş, soyundan gelenler sarmaşıklar [gibi] yayılmış [ve atalarının] yiğit ruhları [onları]

³³² Tercümede T'ang Yen'in ilgili çalışmasında yer verdiği mezar kitabesi metni esas alınmıştır. Bakınız, T.Yen, **a.g.m.**, s.571-573.

³³³ “Gökçe nişan” olarak çevirdiğimiz “hsüan kui” (玄珪 [圭]) sözcüğü, temel anlamı itibarıyla, eski zamanlarda büyük işler başaran kişilere verilen; üst kısmı sivri, alt kısmı düz, koyu renkli yeşimden bir tablete işaret etmektedir. İmparator Shun (舜), taşkınları kontrol altına alan Yü'ye, bu büyük başarısının göstergesi olarak koyu renkli kıymetli yeşimden mamul bir nişan vermiş, daha sonra da kendi soyu yerine tahtına Yü'yü varis göstermesiyle, Hsia hanedanının temelleri atılmıştır. Bakınız, H.Wei (胡渭), **Yü-kung Chui Chih** 禹貢錐指, 12. Bu rivayet, eski bir Türk inancına göre Tanrı tarafından Türklerin büyük atasına verilen “yada taşı”nı çağrıştırmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bakınız, S.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 2. Baskı, Ankara 2012, s.193-195; **Türk Destanlarına Giriş**, 2. Baskı, Ankara 2015, s.174-175.

³³⁴ Niu-shih (紐石), Tarih Kayıtlarında Yü'nün doğum yeri olarak kaydedilen Shih-niu (石紐) [Dağı'nın] hatalı yazımı olmalıdır. Shih-niu Dağı, Ssu-ch'uan'ın (四川) Pei-ch'uan ilçesinin (北川縣) bir *li* güneyinde yer almaktadır. Bakınız, **SC**, 2, s.49; **CKTTT**, s.271.

gözetmiştir. ...Adlarını dağdan dolayı almışlardır.³³⁵ İdarelerindeki [bir] milyon yay [geren askerle], kuzeydeki yaban topraklara hakim olup şöhretleri yayılmış; onlarca devlet kuzey topraklarında [onları] lider [kabul etmiştir]. Artık [Çin'in] Merkez Düzlükleri [karşısında] gerilemiş olsalar da, aynı şekilde son derece saygın bir konumları vardır. Atalarının Yeşim Geçit³³⁶ [ile] ayrılan topraklardaki kudreti [ve] Altaylardaki³³⁷ törenlerinin, kurbanlar sunulan Göğün hükmünü ortaya koyuşu, [çeşitli] ulusal tarihlerde ayrıntılarıyla anlatıldığından, [burada] sözden tasarruf edilebilir. [Kuzey] Chou

³³⁵ Bu cümleinin ilk yarısındaki bir im aşınmadan dolayı okunamamaktadır ve ifadenin tamamını etkileyecek nitelikte olduğundan, cümleinin başı tercüme edilmemiştir. Daha önce değinildiği üzere, Chou Tarihi'nde Altay Dağlarının bir tolgaya benzediği ve Türklerin âdetine göre tolgaya “T’u-chüeh” (突厥, Türk) dendiği için bu adı aldıkları kaydedilmiştir. Bakınız, CS, 50, s.908. Buna göre, mezar kitabesinde bahsedilen dağ, Altay Dağları olmalıdır.

³³⁶ Batı Bölgelerine ulaşımı sağlayan önemli bir geçit olan ve kitabedeki gibi kısaca Yeşim Geçit (玉關, Yü Kuan) adıyla da anılan Yeşim Kapı Geçidi (玉門關, Yü-men Kuan), Kansu'nun Tun-huang ilçesinin 150 *li* batısındaki Yang Geçidi'nin kuzeybatısında yer almaktaydı. Bakınız, CKTTT, s.234, 237.

³³⁷ Burada yalnızca “Altın” (金, chin) sözcüğü kullanılmıştır. Aşina soyu mensuplarının mezar kitabelerinde, Türk toprakları belirtilirken “Yeşim Geçit”in genellikle “Altın Nehir” (金河, Chin-ho) ile birlikte anıldığı görülmektedir. Dolayısıyla kastedilen yer “Altay Dağları” (金山, Chin-shan) olabileceği gibi, “Altın Nehir” de olabilir.

[Hanedanının] Damadı,³³⁸ Sol [ve] Sağ Cesur Muhafızlar Büyük Generali, Ülkenin Ulu Direği [ve] Yen-men Beyi [unvanlı] büyük dedesi İşbara Kagan'ın³³⁹ kabiliyeti [ve] akli muazzamdı, [ayrıca] dürüst [ve] üstün bir görünüşü vardı. Dedesi Shih'ya³⁴⁰ [ise], Sui [hanedanı tarafından] Sağ Muharip Muhafızlar Büyük Generali,³⁴¹ Ülkenin Ulu Direği [ve] K'ang-kuo Beyi [unvanları verilmiş, vefatının ardından] sarayca [ahiretlik] makam bahşedilmişti. Zarif [ve] mantıklı, ayın on dördü [gibi] parlak [ve] seçkindi; elçi [olarak] kuzeyden ayrılmış [ve P'eng kuşu gibi] güneye yol almıştı. Dışarıdan [bakıldığında]

³³⁸ İşbara Kagan, Türk âdetleri gereği, Taspar Kagan'ın Kuzey Chou hanedanına mensup dul eşi Ch'ien-chin Konçuy'la evlendiğinden bu unvanla anılmış olmalıdır. “Damat” sözcüğüyle karşıladığımız “Fu-ma Tu-wei” (駙馬都尉), Kuzey Chou döneminde hükümdar damatlarına verilen, çoğunlukla onursal bir unvandır. Bakınız, **CLCT**, s.247.

³³⁹ İşbara Kagan'ın unvanı, torunu Shan-ying'in mezar kitabesindeki gibi, burada da “I-shih-po-lo” (乙史波羅) sesletimiyle kaydedilmiştir. “Bey” sözcüğüyle karşıladığımız “Kung” (公), Çin aristokrasisindeki en yüksek soyluluk unvanıdır.

³⁴⁰ Burada yalnızca “Shih” (實) adıyla anılan Ju-t'an Tigin, Sui Tarihi'ndeki bir kayıttta “Ju-tan (褥但) Tigin Aşına Chih-yü (職御)” olarak da kaydedilmiştir. T'ang Yen, “Shih” (實) sözcüğünün Ju-t'an Tigin'in adının kısaltılmış bir ses çevrimi olabileceği kanaatindedir. Bakınız, **SS**, 12, s.279; T.Yen, **a.g.m.**, s.574. Öte yandan “Shih” kendisinin Çince erişkinlik adı da olabilir, ancak Aşına Chung hariç olmak üzere, Çin'e yerleşen Aşına soylu beylerin genellikle ilk nesilde Çince erişkinlik adı almadığı görülmektedir.

³⁴¹ Shih Shan-ying'in mezar kitabesinde, Ju-t'an Tigin'in bu unvanı zikredilmemiştir.

Mağrur Oğulların asaletiyle hareket ederdi, [ancak] içinde sadık memurların ahlakı mevcuttu. [Nasıl ki] Hu-han[-yeh]³⁴² saraya geldiğinde konumu tüm aristokratların üzerinde olmuş, Tu Beyi (Chin Mi-ti'nin) adı, biyografiler [ve] ulusal [tarihlerde] Chang [An-shih ile] Hsü [Kuang-han'ın] yanında yer almıştır.³⁴³ Babası Shan-ying'e Sui [hanedanı tarafından] Sol ve Sağ Kuang-lu Ta-fu³⁴⁴ [onursal unvanı ile] Sol Muharip Muhafızlar Wu-ya Kumandanı [rütbesi; T'ang] sarayı [tarafından] Sol Destek Muhafızları

³⁴² M.Ö. 58 yılında tahta çıkan Hu-han-yeh (呼韓邪) Ch'an-yü, taht mücadelelerinin etkisiyle, destek arayışı içinde Çin'in üstünlüğünü tanımıştır. Oğlunu rehin olarak yollayan Hu-han-yeh, M.Ö. 51'de Çin'i ziyaret ettiğinde konumu tüm aristokratların üzerinde olmuştur. Bakınız, **HS**, 94B, s. 3797-3798. Ayrıntılı bilgi için Bakınız, A.Onat-S.Orsoy-K.Ercilasun, **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, Ankara 2004, s.51-66; S.Gömeç, **Türk-Hun Tarihi**, Ankara 2012, s.158-175.

³⁴³ Han hükümdarı Hsüen'in kayınpederi olan Hsü Kuang-han (廣漢) ile Chang An-shih (張安世) Han hanedanının en önemli devlet adamlarındandır. Chin Mi-ti, Chang An-shih, Hsü Kuang-han, Shih Kung (史恭) ve oğlu Shih Kao (史高) kısaca soyadlarıyla “Chin-chang-hsü-shih” (金張許史) olarak anılmaktadır.

³⁴⁴ Shih Shan-ying'in mezar kitabesinde bu unvan, “Sağ Kuang-lu Ta-fu” olarak kaydedilmiştir.

Kumandanı,³⁴⁵ Yin-ch'ing Kuang-lu Ta-fu,³⁴⁶ Kuzey Fu-chou Tam Yetkili Askerî Valisi ve Fu-chou Orduları Sorumlusu, Sol Muhafızlar Komutanı, Kung-kao ilçesi K'ai-kuo Beyi [unvanlarıyla], yedi yüz hanelik timar verilmiştir.³⁴⁷ Yüce dağlar [gibi asil bir soydan] geldiği için, doğuştan yüce gönüllü bir tabiatı vardı. Eylemlerinde tarafsız [davranır ve] çok yerinde konuşurdu. Müteveffanın adı entelektüel çevrelerde iyi bilinir, üstün hizmetleri [en yüksek rütbeli] aristokratlar arasında saygı görürdü. Hayvan yetiştirenlerin bayrağıyla gelmiş, yavaş yavaş Çinliler [gibi] olmuştu. Komutanlığa atanmış [ve] namı sınırların ötesine [dek] yayılmıştı. Bey, sığ sulara yıkanmak [zorunda kalan Zümrüdüanka kuşları gibi azimli ve idealistti],³⁴⁸ Anka'nın beş rengi [gibi çeşitli güzel meziyetler bünyesinde toplanmıştı³⁴⁹ ve] bin *li* koşan atlar [gibi üstün yetenekliydi].

³⁴⁵ Shih Shan-ying'in mezar kitabesinde bu unvan "Sol Destek Muhafızları Süvari Komutanı" olarak kaydedilmiştir.

³⁴⁶ Shih Shan-ying'in mezar kitabesinde bu unvan zikredilmemiştir.

³⁴⁷ Shih Shan-ying'in mezar kitabesinde, asalet unvanı yalnızca Kung-kao Beyi olarak kaydedilmiş ve mezar kitabesinin başlığında da aynı şekilde anılmıştır.

³⁴⁸ Efsaneye göre Zümrüdüanka kuşları yaşlandığında, tüylerinden dolayı uçamaz hale gelir ve tüylerini yolmak zorunda kalırlar. Yeni tüylerinin çıkmasını beklerken de, uçamadıklarından açlık gibi pek çok zorluğa göğüs germeleri gerekir. Dolayısıyla mezar kitabeleri gibi edebî eserlerde, azmi ve metaneti simgeleyen bu kuşlara sıklıkla gönderme yapıldığı görülmektedir.

³⁴⁹ Daha önce değinildiği üzere bu meziyetler; erdem, hakkaniyet, adap, iyilik ve güvenilirliktir.

Hanesinin [konumu] sayesinde [memurluğa] Sol Seçkin Muhafızlar [makamında başlamış ve] Kung-kao Beyi [asalet unvanını] miras almıştı.³⁵⁰ Kargısının ucu ışık huzmeleriyle parlar, büyük başarıları sarayca bilinirdi; [hükümdar tarafından] makam [ve ordu sevinde yetkisini kanıtlayan] nişan [bahşedilerek büyük bir güce kavuşmuş], erdemleri [tüm] ülkede bilinir [olmuştu. Nasıl ki] Yang Yün³⁵¹ görevinde bitap düşmüş [ve] Mei Shu'nun³⁵² yolculuğu sona ermişti, [bey de artık yorulduğu için] Hsü Prensi (Li Hsiao'ya) Adli İşler Dairesi Başkanı atanmıştı.³⁵³ Yazı [işlerinde] kusursuzdu, [talihsizliğe

³⁵⁰ Ch'ung-li, babasının memuriyet derecesi 3b olduğundan, T'ang memuriyet sistemi uyarınca, hükümdarı yakından korumakla yükümlü Üç Muhafız Alayı'ndan biri olan Seçkin Muhafızlar'da (勳衛, hsün-wei) göreve başlamış ve aristokraside ikinci sırada gelen Kung-kao Beyi (弓高侯) asalet unvanını miras almıştır. Bakınız, **OTC**, s.403; T.Yen, **a.g.m.**, s.578.

³⁵¹ Ko Hung'un (葛洪, m.ö 284-364) "Yüan Shih Shang Chen Chung Hsian Chi" (元始上真眾仙記) adlı eserindeki efsaneye göre, Yang Yün (楊云) kuzey yönünün hükümdarıdır.

³⁵² Erişkinlik adı Shu (叔) olan ünlü şair Mei Ch'eng (枚乘, ?- M.Ö. 140), önceleri Wu Prensi Liu Pi'nin (吳王劉濞) hizmetindeyken, daha sonra Liang Prensi Liu Wu'nun (梁王劉武) hizmetine girmiş ve bu beyin vefatından sonra Han hükümdarı Wu'nun davetiyle saraya giderken, ihtiyarlığından dolayı yolda vefat etmiştir. Bakınız, **HS**, 51, s.2359-2365.

³⁵³ Kao-tsung'un ikinci oğlu Li Hsiao (李孝), 650 yılında Hsü Prensi (許王) ilan edilmiştir. Bakınız, **CTS**, 86, s.2825. Prens meskenlerindeki adli işlerden sorumlu olan "Adli İşler

uğrayanların] duygularını paylaşır, [durumlarından] keyif almazdı; [bir haksızlığı] düzelterceği [zaman] zeki [ve] erdemli [kişilerin] insaniyetiyle [hareket ederdi ve soyluların ikamet ettiği yerdeki] meskenini torunlarına bırakma talihine [erişmişti]. Hem iyiliksever hem de gözü pekti, hem sivil hem de askerî [alanlarda] mahirdi; son derece ünlü generaller ailesinin [bir üyesi olarak, onun da] namı göğre [kadar] ulaşmıştı. Lin-te ikinci yılında (665), Sol Savunma [Prens] Muhafızları Kuang-chi Dairesi Kuo-i Tu-wei [rütbesi]³⁵⁴ bahşedilmişti. Kıyafetindeki süsleri çıkarıp [orduya katılmış], kılıç dövüşünde namı yayılmıştı; saltanat muhafızlarında samimiyetle görev yapmış, silah işlerinde [kendisine] itimat edilmişti; komutları çok iyi anlardı [ve komutasındaki] ordunun teçhizatı iyi, morali yüksek [olurdu]; askerlerinin nizamı [ve] eylemleri [de] örnek [nitelikteydi]. Ancak kararan göğre karşı yayını gersen de gün batımına mani olamazsın [ve] kılıcını Chiao Nehri'ne sapsan bile, doğu [yönünde] akışını düzeltemezsin. Tsung-chang ikinci yılında (669), dördüncü ayın yirmi ikisinde aniden hastalanıp, Yung-chou'daki Ching-yang ilçesinin, Kuang-chi sokağı, Kuang-chi dairesindeki resmî konağında vefat ettiğinde kırk bir yaşındaydı. Üçüncü yılda, ilk ayın yirmi üçünde, Ming-

Dairesi Başkanı” (法曹參軍事, fa-ts'ao ts'an-chün-shih) makamında birer kişi görevlendirilmiş ve dereceleri 7a1 olarak kaydedilmiştir. Bakınız, **OTC**, s.206; **HTS**, 49B, s.1306.

³⁵⁴ T'ang Yen, Sol Savunma [Prens] Muhafızları Kuang-chi Dairesi (左典戎衛廣濟府) için, bir kişilik Kuo-i Tu-wei (果毅都尉) rütbesinin derecesini 4b1 olarak tespit etmiştir. Bakınız, T.Yen, **a.g.m.**, s.578-579.

t'ang ilçesi'nin Hung-yüan köyündeki Shao-ling Düzlüğü'ne defnedilmiş, kaidelere riayet edilmiştir.³⁵⁵ Bey, sade yaşamaktan [yana], sakın [bir] tabiata [sahip] olduğundan, hoşgörülü [bir] mizacı [vardı]. Ailesinden miras kalan zenginlik [ve] unvanlara [rağmen], nüfuzuna güvenip taşkınlık yapanların yoluna sapmamış; varlıklı [ve] soylu bir ailede doğmuş [olmasına rağmen] saygılı [bir] asker olabilmisti. Ebeveynlerine [karşı] hürmetkar, kardeşlerine [karşı] şefkatli [tutumu] aşıkardı [ve] hakkaniyet sahibiydi. Hoşnutluğu [veya] dargınlığı yüzünden okunamazdı [ve] zorluklarla tehlikeler [karşısında] dahi karakteri] değişmezdi. [Çeşitli] kayıtları kapsamlı olarak incelemiş, en önemlilerini bitirmişti; hem el yazısı hem de resmî yazı [kaligrafi türlerinde] mahirdi [ve] özellikle mektup [yazmada] çok başarılıydı. Art arda sivil [ve] askerî makamlarda görev yapmış [ve] memurlukta son derece başarılı olmuştu. [Dertlerinden uzaklaşıp biraz] açılmak için [tüm edipler gibi] kanun [ve] meyle [oyalanır], rüzgarın [ve] mehtabın [tadını çıkarırdı]. Neşe içinde [pek çok] mutluluk [yaşamışsa da] göreceği mutlu [hadiseler] henüz sona ermemiş; vefatının ardından iyi dostlarının [elinden gelen] ancak üzölmek olmuştu. Heyhat! [Tabutu] beyaz [ipekle] örtölüp cenaze arabasına [koyuldu, saygıyla] uğurlanmak [üzere] saraydan çıkarıldı [ve] güzel bir yerde toprağa verildi. [Bu kez] şehir kapılarından çıkışının dönüşü olmayacak [ve] yeraltı [diyarının] kapıları açılmamak [üzere] kapanacak. Mezarı [bir gün] gün ışığı [görürse diye, bu] yazıtı nakşedip, güzel toprağa verdik.

³⁵⁵ T'ang Yen'in daha önce dile getirdiği üzere, Wan-nien (萬年) ilçesinin adı Ming-t'ang (明堂) olarak değiştirilmiştir. Dolayısıyla Shih Ch'ung-li ve babası Shih Shan-ying'in defin yerleri aynıdır. Bakınız, T.Yen, **a.g.m.**, s.579; **CTS**, 22, s.856.

2.2.6. Shih Ch'ung-li'nin Mezar Kitabesi Değerlendirmesi

Shih Shan-ying'in oğlu olduğu anlaşılan Shih Ch'ung-li, Çin yıllıklarında değinilmeyen Türk beylerindendir ve Shih Shan-ying'in mezar kitabesinde de çocuklarına dair bilgi verilmediğinden, kimliği şahsi mezar kitabesi sayesinde ortaya çıkmıştır.

“İşbara” sözcüğü, İşbara Kagan'ın torunu Shih Shan-ying'in mezar kitabesinde olduğu gibi, Shih Ch'ung-li'nin mezar kitabesinde de, aslına en yakın sesletimiyle, “I-shih-po-lo” şeklinde kaydedilmiştir. Shih Shan-ying'in babası olan Ju-t'an Tigin Aşına Chih-yü ise, yalnızca torunu Shih Ch'ung-li'nin mezar kitabesinde, kısaca “Shih” (實) sözcüğüyle anılmıştır.³⁵⁶ Kitabenin tercümesinde de değinildiği üzere T'ang Yen, “Shih” (實) sözcüğünün Ju-t'an Tigin'in adının kısaltılmış bir ses çevrimi olabileceğini öne sürmüştür.³⁵⁷ Bir diğer ihtimal de Ju-t'an Tigin'in Çince erişkinlik adının “Shih” (實) olmasıdır, ancak Aşına Chung hariç olmak üzere, Çin'e yerleşen Aşına soylu beylerin genellikle ilk nesilde Çince erişkinlik adı almadıkları görülmektedir. Dolayısıyla “Shih” (實), büyük ihtimalle Ju-t'an Tigin'in Türkçe unvanlarından birinin Çince sesletimi veya kısaltılmış bir sesletimi olmalıdır.

³⁵⁶ Ju-t'an Tigin'e atfedilen “Shih” (實) unvanı ile Shih Shan-ying ve Shih Ch'ung-li'nin soyadlarında görülen “Shih” (史) sözcüğü farklıdır. Daha önce de dile getirildiği üzere, “Shih” (史) imi, “Aşına” (阿史那, A-shih-na) sözcüğünde de yer almaktadır ve Aşına soyadının bir kısaltması olarak değerlendirilebilir.

³⁵⁷ T.Yen, **a.g.m.**, s.574.

669 yılında, 41 yaşında vefat ettiği kaydedilen Shih Ch'ung-li, 629 yılında Çin'de doğmuş olmalıdır.³⁵⁸ Bununla birlikte, babası Shih Shan-ying 630-638 yılları arasında, güneye inen Türklerin yerleştiği vilayetlerden biri olan Kuzey Fu-chou'nun askerî valisi olarak görev yaptığından, Ch'ung-li'nin belirli derecede Türk kültürünün etkisinde büyüdüğü ileri sürülebilir.³⁵⁹ Shih Ch'ung-li, babasının memuriyet derecesi uyarınca, ilk olarak Seçkin Muhafızlarda göreve başlamış ve babasından Kung-kao Beyi asalet unvanını miras almıştır. Daha sonra Kao-tsung'un ikinci oğlu olan Hsü Prensi Li Hsiao'nun meskeninde 7a1 dereceli Adli İşler Dairesi Başkanı makamında görev yaptığı anlaşılan Ch'ung-li'nin, 37 yaşlarındayken, 4b1 dereceli Sol Savunma [Prens] Muhafızları Kuang-chi Dairesi Kuo-i Tu-wei rütbesiyle orduda görev yaptığı görülmektedir. 669 yılında, henüz 41 yaşındayken bu makamda vefat eden Ch'ung-li de, babası Shih Shan-

³⁵⁸ Shih Shan-ying'e ait mezar kitabesinin değerlendirme bölümünde ortaya koyulduğu üzere, Shih Shan-ying de büyük olasılıkla Çin'de doğmuştur.

³⁵⁹ Tezimizin birinci bölümünde de değinildiği üzere, güneye inen Türkler Çinliler üzerinde güçlü bir kültürel etki yapmış; Türkçe konuşabilmek, Türk usulü kıyafetler giymek ve bir Türk hanımıyla evlenebilmek büyük bir statü göstergesi olmuştur. Bakınız, C.Hsü, **a.g.e.**, s.254. T'ai-tsung'un oğlu veliaht prens Li Ch'eng-ch'ien'in dahi Türklere büyük bir hayranlık duyduğu, bazı Türk âdetlerini taklit ettiği ve hatta tahta çıkınca Aşina Ssu-mo'nun hizmetinde bir şad olmak istediğini söylediği kaydedilmiştir. Bakınız, **HTS**, 80, s.3564-3565. Dolayısıyla, Çin'de doğan ve küçük yaşta saltanat muhafızlarına katılan Shih Shan-ying Türklerden ve Türk kültüründen uzakta büyümüş olsa bile, oğlu Ch'ung-li Türk kültürünü yakından tanıyor olmalıdır.

ying gibi Shao-ling Düzlüğü'ne defnedilmiştir. Derecesi çok yüksek olmadığından, vefatından sonra ahiretlik makam verilmemekle birlikte; Aşina soylu diğer beylerden farklı olarak, sivil makamlarda da görev yaptığı belirtilen Ch'ung-li'nin bu alandaki yetkinliği övülmüştür.

Mezar kitabesinde Shih Ch'ung-li'nin evliliğine ve çocuklarına değinilmemiştir, ancak atalarının unvanlarına, babası Shih Shan-ying'in mezar kitabesinden daha ayrıntılı yer verildiği görülmektedir. Kitabede, Ch'ung-li'nin büyük dedesi İşbara Kagan'ın; “Kuzey Chou Hanedanının Damadı”, “Sol ve Sağ Cesur Muhafızlar Büyük Generali”, “Ülkenin Ulu Direği” ve “Yen-men Beyi” unvanlarına sahip olduğu belirtilmiştir. Dedesi Ju-t'an Tigin'e Sui hanedanı tarafından verildiği kaydedilen “Sağ Muharip Muhafızlar Büyük Generali” unvanı da, Shih Shan-ying'in mezar kitabesinde zikredilmemiştir. Ayrıca Shih Shan-ying'in yedi yüz hanelik timar sahibi olduğu bilgisi de, yalnızca oğlu Ch'ung-li'nin mezar kitabesinde kayıtlıdır.³⁶⁰ Dolayısıyla, Shih Ch'ung-li'nin mezar kitabesi, babası Shih Shan-ying'in kitabesindeki bazı eksiklikleri de tamamlamaktadır.

³⁶⁰ Shih Ch'ung-li'nin mezar kitabesinde, babasına verilen bazı rütbe ve unvanların, Shih Shan-ying'in kitabesinde zikredilenlerden farklı olduğu görülmektedir. Bu durum, büyük ölçüde farklı tarihlerdeki terfilere dikkat çekilmesinden kaynaklanıyor olmalıdır. Mezar kitabelerinde, genellikle kişinin bilinen tüm rütbe ve unvanları kaydedilirken, atalarının yalnızca önemli terfilerine veya son makamlarına değinilmektedir. Bununla birlikte, daha geç tarihli kitabelerde hata yapılması mümkün olduğu gibi, kişilere vefatlarından sonra verilen ahiretlik makamlar da karışıklıklara yol açabilmektedir.

2.3. Ch'u-lo Kagan Soyu Mensuplarının Çince Mezar Kitabeleri

En yetenekli Türk hükümdarlarından biri olan ve emrinde milyonu aşkın yay çeken asker bulunduğu kaydedilen Shih-pi Kagan'ın 619 yılında vefat etmesi üzerine, oğlu Shih-po-pi henüz küçük olduğundan dolayı, kaganın kardeşi İlteber Şad, "Ch'u-lo Kagan" unvanıyla tahta çıkmıştır.³⁶¹ Bilindiği üzere, Sui hanedanının son yıllarında Hükümdar Yang'a karşı ayaklanıp, bağımsızlığını ilan eden kuzeydeki güçlü isyancıların çoğu, Asya'da zamanın egemen gücü olan Kök Türklere tabi olmuş ve Shih-pi Kagan bazılarına Türk unvanları da vererek, açık bir şekilde desteklemiştir. Dolayısıyla, Kök Türk Kaganlığı'nın uzantıları olarak faaliyet gösteren bu kişiler vasıtasıyla, doğudaki Türk hakimiyeti Ordos'tan Kansu'ya ve hatta Li Yüan'in ayaklandığı T'ai-yüan sınırlarına dek genişlemiştir. Bu münferit güçlerden biri olarak ortaya çıkan Li Yüan'in T'ang hanedanı da, kuruluş aşamasında Shih-pi Kagan'ın onayını ve daha sonra varlığını sürdürebilmek için Ch'u-lo Kagan'ın desteğini almak zorunda kalmıştır.³⁶² Bununla birlikte, Ch'u-lo Kagan'ın, Çin'deki ayrılıkçı güçler arasındaki dengeyi gözeterek Sui yanlısı bir siyaset izlediği ve saltanatı son bulan Sui hanedanına mensup Türk katunu I-cheng Konçuy'un da bu dönemde Suiler adına yeniden faaliyete geçtiği görülmektedir. Âdet olduğu üzere bu hanımla evlenen Ch'u-lo Kagan, Tou Chien-te'dan Sui İmparatoriçesi Hsiao ile Sui prenslerinden Yang Cheng-tao'yu Türklere göndermesini

³⁶¹ CTS, 194A, s.5153-5154; HTS, 215A, s.6028.

³⁶² W.Yü-kuei (吴玉贵), s.151-152, 161-168. Bu hakikat, Aşina Wu-shih'nin mezar kitabesindeki kayıtlar ışığında ayrıca ortaya koyulacaktır.

istemiştir.³⁶³ “Sui Hükümdarı” ilan ettiği Yang Cheng-tao ve ona bağlılığını sunan 10.000 civarı kişiyi Ting-hsiang’a yerleştirip, Sui usullerince bürokrasiyi kurmalarını sağlayan Ch’u-lo Kagan, yalnızca iki yıl tahtta kalabilmiş ve büyük bir sefer hazırlığındayken vefat etmiştir.³⁶⁴

Ch’u-lo Kagan’ın, Yü-she Şad Aşina Mo-mo ve T’o Şad Aşina She-erh³⁶⁵ unvanlı iki oğlu olduğu bilinmektedir, ancak Ch’u-lo Kagan soyu mensuplarının mezar kitabeleri, şimdilik Aşina Mo-mo’nun ailesiyle sınırlıdır. Aşina Mo-mo, oğlu Aşina Wu-shih ve torunu Aşina Che’nin mezar kitabeleri, Ch’u-lo Kagan soyundan gelen üç nesle dair kesintisiz bilgiler sunmaktadır. Ch’u-lo Kagan’ın küçük oğlu olduğu anlaşılan Aşina She-erh’in Chao-ling Mezarlığı’ndaki defin yeri bilinmekle birlikte,³⁶⁶ mezar kitabesi henüz çıkarılmamıştır.

³⁶³ **CTS**, 194A, s.5154; **HTS**, 215A, s.6029. Tou Chien-te’nın T’ang tarihlerindeki biyografilerinde ve Tzu-chih T’ung-chien’de, bu istekte bulunan kişinin I-ch’eng Konçuy olduğu kaydedilmiştir. Bakınız, **CTS**, 54, s.2239; **HTS**, 85, s.3700; **TCTC**, 187, s.5853.

³⁶⁴ Ch’u-lo Kagan’ın vefatı, torunu Aşina Wu-shih’nın mezar kitabesindeki veriler ışığında, ayrıca ele alınacaktır.

³⁶⁵ Aşina She-erh’in biyografileri yakın zamanda Türkçe’ye kazandırılmıştır. Bakınız, G.Kapusuzoğlu, **Tang Kayıtlarına Göre VII. Yüzyılda Çin’e Yerleşen Göktürk Komutanları**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016, s.51-73.

³⁶⁶ Aşina She-erh’in mezarı, Aşina Ssu-mo’nun mezarının hemen kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bakınız, L.Hsiang-yang, **a.g.e.**, s.57.

2.3.1. Aşina Mo-mo'nun Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler

Ch'u-lo Kagan'ın büyük oğlu Yü-she Şad Aşina Mo-mo'ya³⁶⁷ ait mezar kitabesi Hsi-an'da bulunmuştur ve günümüzde Hsi-an Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.³⁶⁸ Kaligrafik mühür yazısıyla, “T'ang Sağ Karargah Muhafızları Komutanı Aşina Bey'in Mezar Kitabesi” ifadesinin nakşedildiği koruyucu mezar kitabesi kapağı, kitabeyle aynı şekilde 60x60 cm ebatlıdır. “Müteveffa Sağ Karargah Muhafızları Komutanı Aşina Bey'in Mezar Kitabesi” başlıklı mezar kitabesinde, düz yazı stiliyle nakşedilmiş toplam 390 im bulunmaktadır.³⁶⁹ Derleyicisi ile kaligrafının kimliğine yer verilmeyen kare şeklindeki mezar kitabesinin dört yanı, hareket hâlinde tasvir edilmiş on iki hayvan motifiyle süslenmiştir.³⁷⁰

³⁶⁷ T'ang tarihlerindeki Türkler Monografisi'nde “Ao-she (奧射) Şad” olarak anılan Yü-she (郁射) Şad Aşina Mo-mo'nun (摸末) adı, kitabenin değerlendirme bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5154; **HTS**, 215A, s.6029.

³⁶⁸ C.Chung-k'ai (陳忠凱), “Tu San Fang T'ang T'u-chüeh Tsu-jen Mu-chih 讀三方唐突厥族人墓志 (T'ang Döneminden Türklere Ait Üç Mezar Kitabesi Okuması)”, **Pei-lin Chi-k'an**, 1995, C. 3, s.60; C.Chen-hung (朱振宏), “A-shih-na Mo-mo Mu-chih Chien-cheng K'ao Shih 阿史那摸末墓誌箋證考釋 (Aşina Mo-mo Mezar Kitabesi Üzerine Veriler, İncelemeler ve Açıklamalar)”, **T'ang-shih Lun Ts'ung**, 2012-11, s.164.

³⁶⁹ C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.164.

³⁷⁰ Mezar kitabesinin görseli için bakınız, (Ek. 4)

2.3.2. Aşina Mo-mo'nun Mezar Kitabesi Tercümesi³⁷¹

Bey'in [mahrem] adı Mo-mo'dur [ve Gobi] Çölü'nün kuzeyindendir. Muhtemelen [Hsia hanedanının kurucusu] Büyük Yü'nün soyundan [gelmektedir]. Hsia [hanedanının] devlet işleri bozulunca, nesillerce Huang bölgesinde ³⁷² ikamet etmişlerdir. Altay Dağları ³⁷³ topraklarını idare etmiş, [buradaki] halkı yöneterek, sınırlarını Yüeh-chihlara dek genişletmiş, ³⁷⁴ topraklarını gök [cisimlerinin] hareketine göre bölmüşlerdir. ³⁷⁵ Büyük

³⁷¹ Metnin tercümesinde Ch'üan T'ang Wen Pu-i üçüncü cilt neşri esas alınmıştır. Bakınız, **CTWP**, C. 3, s.345. Mezar kitabesinin Çince metni için bakınız, (Ek. 10)

³⁷² “Batı Chou (西周) feodal sisteminde, tabi devletlerden her biri başkente uzaklıklarına göre; ‘tien’ (甸), ‘hou’ (侯), ‘pin’ (賓), ‘yao’ (要) ve ‘huang’ (荒) olmak üzere beş kademe ile tasnif edilmiştir.” Bakınız, C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.166. Çevrimiçi kapsamlı etimoloji sözlüğü zdic’e göre “huang bölgesi” (荒服), başkentten yaklaşık 2000-2500 li dışında yer alan, en uzak birimdir.

³⁷³ Altay Dağları, mezar kitabesinde eski adıyla “Chin-wei” (金微) olarak anılmıştır.

³⁷⁴ Chu Chen-hung, “Yüeh-chih” (月支) ifadesiyle genel olarak Batı Bölgeleri (Hsi-yü, 西域) topraklarının kastedildiği görüşündedir. Bakınız, C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.167.

³⁷⁵ Mezar kitabesinde, “gök” (天) sözcüğünden sonra gelen im aşınmaya uğradığından farklı şekillerde okunmuştur: Ch'üan T'ang Wen Pu-i'de “Gökçe Yol” (t'ien chieh, 天街) ifadesi kullanılırken, Ko Ch'eng-yung ve Chu Chen-hung ilgili neşirlerinde “gök [cisimlerinin] hareketi” (t'ien hsing, 天行) ifadesini tercih etmiştir. Bakınız, **CTWP**, C.3,

dedesi Apa Şad,³⁷⁶ dedesi Ch'i-min Kagan, babası Ch'u-lo Kagan'dır. Kagan, eski zamanların Ch'an-yü'südür. [Bu] bey, Lu Dağı'nın³⁷⁷ maddi dünyadan azat duruşuna ve Ülker'in azametine sahipti. Kış [soğuşunda bile yaprak dökmeyen] çam ağaçları gibi [sağlam] iradesiyle ahlaki ilkelerine sıkı sıkıya bağlıydı [ve] olağanüstü cesaretiyle düşmana saldırırken [tıpkı] Seher Yeli [kuşu]³⁷⁸ gibiydi. Bilgeliği ve maharetiyle uzaklara

s. 345; K.Ch'eng-yung (葛承雍), “Tung T'u-chüeh A-shih-na Mo-mo Mu-chih K'ao-shu 東突厥阿史那摸末墓誌考述 (Doğu Türklerinden Aşina Mo-mo'nun Mezar Kitabesi İncelemesi)”, **Chung-kuo Pien-chiang Shih Ti Yen-chiu**, Pekin 2003, S. 13-1, s. 34; C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.167. T'ang dönemi tarihçilerinden Chang Shou-chieh'nin (張守節), “Shih-chi Cheng-i” (史記正義, Tarih Kayıtlarının Tam İçeriği) adlı eserine göre, “Gökçe Yol” sınıra işaret etmekte olup, güneyinde Çinlilerin ülkesi, kuzeyinde ise yabancıların (I-ti, 夷狄) ülkesi yer almaktadır. Bakınız, **SC**, 27, s.1347. Bu açıklamaya göre, “Gök [cisimlerinin] hareketi” ifadesi kitabe metninin içeriğine daha uygun görünmektedir.

³⁷⁶ “Apa Şad” (A-po she, 阿波設) kanaatimizce (Baga Kagan) Ch'u-lo-hou'ya (處羅侯) işaret etmekte olup, değerlendirme bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

³⁷⁷ Çin'in en ünlü dağlarından biri olan Lu Shan (廬山), Chiang-hsi eyaletindeki (江西) Hsing-tzu ilçesinin (星子縣) kuzeybatısında, Chiu-chiang ilçesinin (九江縣) güneyinde yer almaktadır. Bakınız, **CKTTT**, s.1341.

³⁷⁸ “Seher Yeli” anlamına gelen “ch'en feng” (晨風) bir tür yırtıcı kuştur.

korku salardı [ve] askerî yeteneğinin emsali yoktu; yabancı halklar [harekete geçmek için] onun sancağını gözler, [yabancıların] meşhur hükümdarları başarılarını ve meziyetini överdi. Akabinde, Büyük T'ang [hanedanı] diyarı yönetirken, yüce ahlakı uzaklara ulaşmış, [bu] bey [de, yaklaşan] fırtınayı tetkik edip gelmiş, çölü aşıp sınırın kapısını çalmıştır. Bunun üzerine, [memuriyet] mührü [ve mührü bağlamak için] siyah ipek kurdele bahşedilerek sadakati mükafatlandırılmış, Ulu Sengün³⁷⁹ [onursal unvanı] tevcih edilmiş [ve] kısa bir süre sonra da Sağ Karargah Muhafızları Komutanlığı'na³⁸⁰ terfi ettirilmiştir. Saraya saygıyla itaat etmiş, saltanat muhafızlarından sorumlu olmuştur. Makamı başarılarının, eylemleri sadakatinin nişanesi olmuştur. Yu Yü'nün Ch'in [Beyliği'ne] tabi olması [ve Chin] Mi-ti'nin Han [hanedanındaki başarıları] geçmişteki kayıtlarda [her ne kadar] methedilse de, yine de [Mo-mo'yu] geçemez. [T'ang T'ai-tsung],

³⁷⁹ Sui ve T'ang dönemlerinde, en yüksek üçüncü askeri onursal unvan olan “Ulu Sengün” (上大將軍, shang ta Chiang-chün) rütbesinin derecesi 3a'dır. Bakınız, **OCT**, s.413.

³⁸⁰ “Karargah Muhafızları”nın (屯衛, t'un-wei) adı, 622 yılında “Muazzam Muhafızlar” (威衛, wei-wei) olarak değiştirilmiştir. Sol ve sağ olarak ayrılan alaylarda, 3a dereceli birer büyük general ile 3b dereceli ikişer komutan görev yapmıştır. Bakınız, **OTC**, s.565; **CLCT**, s.4. Mo-mo'nun oğlu Aşina Wu-shih'nin mezar kitabesinde, bu unvan “Sağ Karargah Muhafızları Büyük Generali” şeklinde kaydedilmiştir.

T'ai Dağı'nda³⁸¹ kutsal tören düzenleyeceği [zaman], pek çok [memur] Jih-kuan'daki³⁸² törene [katılmak üzere hükümdara] eşlik edecekti, [ancak Aşina Mo-mo] beklenmedik bir şekilde, aniden ebedi yolculuğa çıktı. Kırk üç yaşındayken, Chen-kuan [saltanat döneminin] yirmi üçüncü yılında (649), ikinci ayın on altısında, Hsüan-yang sokağındaki³⁸³ konağında vefat etti. Heyhat! Eşi Li kızı, P'ing-i İlçesi Hanımı'ydı. [Aşina Mo-mo'dan] önce Chen-kuan [saltanat döneminin] dokuzuncu yılında (635), birinci ayın sekizinde, Hsüan-yang sokağında vefat etmiştir. [Daha sonra] Büyük T'ang [hanedanının] Chen-kuan [saltanat döneminin] yirmi üçüncü yılında (649), üçüncü ayın on yedisinde, Wan-nien [ilçesindeki] Lung-shou köyünde³⁸⁴ [Aşina Mo-mo ile] birlikte defnedilmiş, kaidelere riayet edilmiştir. Devran döndükçe çayırların [da] denizlere karışacağı korkusuyla, [Aşina Mo-mo'nun] pek çok güzel meziyeti kuşaktan kuşağa aktarılsın diye, bu taş yazıta bu güzel sözleri kazıdık.

³⁸¹ Çin hükümdarlarının kutsal tören düzenlediği T'ai Dağı (泰山), Shan-tung'da yer almaktadır.

³⁸² Jih-kuan (日觀), T'ai Dağı'nın doğu tarafındaki zirvenin adıdır. Bakınız, C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.179.

³⁸³ Hsüan-yang sokağı, başkent Ch'ang-an'da yer almaktadır.

³⁸⁴ Chu Chen-hung, Wan-nien (萬年) ilçesinin, Hsüan-yang sokağının güneydoğusunda konumlandığını tespit etmiştir. Lung-shou (龍首) köyü ise, Ch'ang-an'ın kuzeyine on *li* uzaklıktadır. Bakınız, C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.182.

2.3.3. Aşina Mo-mo'nun Mezar Kitabesi Değerlendirmesi

Aşina Mo-mo, T'ang tarihlerindeki Türkler Monografisi'nde "Ao-she (奥射) Şad" olarak anılmış olmasına rağmen, diğer tüm biyografilerde ve mezar kitabelerinde "Yü-she (郁射) Şad" olarak kaydedilmiştir. "Ao" (奥) hecesi "yü" olarak da okunabildiğinden, doğru sesletimin "Yü-she" olması gerektiği anlaşılmaktadır. "Yü" (郁) iminin eski okunuşu Karlgren'e göre "ʔiuk", Pulleyblank'e göre "ʔuwk"tur. Çince "yay çekmek" veya "ok atmak" anlamına gelen "she" (射) imi ise; Wang Li'ye göre "jia" veya "jiek", Pulleyblank'e göre "jia" veya "jiajk" olarak okunmaktadır. Buna göre "ʔuwk- jiajk" bileşimi "Ok-yay", "ʔiuk- jiajk" bileşimi "(K)ök-yay", "ʔiuk-jiek" bileşimi "(K)ök-çe" sözcüklerini akla getirmektedir. Tsen Chung-mien ise, "Yü-she" ve "Ao-she" ifadelerini, "Üze" sözcüğüyle karşılamıştır.³⁸⁵

Yü-she Şad Aşina Mo-mo, Ch'u-lo Kagan'ın büyük oğlu³⁸⁶ ve Aşina She-erh'in ağabeyidir. Mezar kitabesinden anlaşıldığı üzere; 607 dolaylarında, dedesi Ch'i-min Kagan döneminde doğmuştur. Resmî kaynaklarda şahsi biyografisi bulunmamakla birlikte, T'ang tarihlerindeki bazı biyografilerde ve Türkler Monografisi'nde kendisine

³⁸⁵ T.Chung-mien, **a.g.e.**, s.1127.

³⁸⁶ Aşina Wu-shih'nın çok daha ayrıntılı mezar kitabesine göre, Aşina Mo-mo, Ch'u-lo Kagan'ın baş kadınından doğma büyük oğludur.

değinilmektedir.³⁸⁷ İlgili kayıtlara göre; Türkler Liang Shih-tu’yla ittifak kurduğunda, Yü-she Şad, Wu-yüan’e (Feng-chou) yerleşmiştir.³⁸⁸ Ch’u-lo Kagan’ın ölümü üzerine, I-ch’eng Konçuy kendisinin “çirkin ve zayıf” olduğunu ileri sürerek tahta çıkmasına mani olunca,³⁸⁹ güneyde ikamet etmeye devam ettiği anlaşılmaktadır, zira 622 yılında Li Tao-tung’un kendisini Wu-yüan’dan çıkarttığı kaydedilmiştir.³⁹⁰ 626 yılında Wu-ch’eng’ı kuşatarak, Li Shih-min’in, veliaht prens Li Chien-ch’eng ve bir diğer kardeşi Li Yüan-chi’yi bertaraf ettiği, Hsüen-wu Kapısı Hadisesi’ne yol açan olayların fitilini ateşlemiştir.³⁹¹ 629 yılında, kendisine bağlı Yü-ku-ni gibi dokuz erkin, kitleleriyle birlikte

³⁸⁷ **CTS**, 55, s.2255; 60, s.2354; 61, s.2369; 64, s.2421; 69, s.2524; 194A, s.5159; **HTS**, 78, s.3515; 49, s.3547; 92, s.3805; 94, s.3836; 95, s.3848; 215A, s.6029, 6035, 6048.

³⁸⁸ **CTS**, 60, s.2354; **HTS**, 78, s.3515. Aşına Wu-shih’nın mezar kitabesinde, Yü-she Şad’ın henüz T’ang hanedanının kurulduğu sıralarda, T’ang devletine bağlanıp, idaresindeki 10.000 küsür aileyle Wu-yüan topraklarına yerleştiği ve Ling-chou’nun sınır yapıldığı kaydedilmiştir. Gerçeklikten çok uzak olduğu anlaşılan bu iddia, ilgili hadiseler ışığında, Aşına Wu-shih’nın mezar kitabesinin değerlendirme bölümünde ele alınacaktır.

³⁸⁹ **CTS**, 194A, s.5159; **HTS**, 215A, s.6029.

³⁹⁰ **CTS**, 60, s.2354; **HTS**, 78, s.3515.

³⁹¹ **CTS**, 64, s.2421; **HTS**, 49, s.3547. Wu Yü-kuei, Yü-she Şad’ın Wu-ch’eng’ı (烏城) kuşatmasının, İllig Kagan’ın Wei Nehri Seferi’yle bağlantılı olduğu görüşündedir. Bakınız, W.Yü-kuei, **a.g.e.**, s.206.

T'ang hanedanına tabi olmuş³⁹² ve Çinliler sahte istihbarat yollayıp İllig Kagan'ın ondan şüphelenmesine yol açmıştır.³⁹³ Hatta İllig Kagan'ın, Aşina Mo-mo üzerine ordu yolladığı ve kendisinin bu sebeple korkup Çin'e gittiği kaydedilmiştir.³⁹⁴ Sonuç olarak, 629 yılının son ayında, kuzeni T'u-li Kagan ve halkıyla birlikte Çin'e yerleşmiştir.³⁹⁵

Mezar kitabesinden anlaşıldığı üzere, Aşina Mo-mo Çin'e geldikten sonra boyunun başında kalmamış, başkent Ch'ang-an'da ikamet etmiştir.³⁹⁶ Burada kendisine 3a dereceli “Ulu Sengün” onursal unvanı ile 3b dereceli “Sağ Karargah Muhafızları Komutanı” rütbesi verilmiştir. Mezar kitabesindeki övgülere rağmen, Mo-mo'nun Çin'de

³⁹² CTS, 61, s.2369; HTS, 95, s.3848.

³⁹³ CTS, 69, s.2524.

³⁹⁴ HTS, 94, s.3836.

³⁹⁵ CTS, 194A, s.5159; HTS, 215A, s.6035.

³⁹⁶ Yeni T'ang Tarihi'nde, Yü-she Şad'ın boyunun “Yü-she Vilayeti”ne (郁射州, Yü-she chou) yerleştirildiği, buranın Sang-ch'ien (桑乾) Askerî Valiliğine bağlı dört vilayetten biri olduğu ve daha önce Ting-hsiang Askerî Valiliği'ne bağlı olduğu kaydedilmiştir. Bakınız, HTS, 43B, s.1120. Eski T'ang Tarihi'nde ise, Sang-ch'ien Askerî Valiliği'nin Shuo-fang ilçesi sınırında kurulduğu, burada 274 aile bulunduğu ve nüfusunun 1323 kişiden ibaret olduğu belirtilmektedir. Bakınız, CTS, 38, s.1414. Çin'e gitmeden önce Yü-she Şad'ın idaresinde 10.000 küsur aile olduğu, ancak daha sonra kendisine bağlı dokuz erkinin, kitleleriyle birlikte Yü-she Şad'dan ayrılıp Çin'e bağlandığı belirtildiğinden, boyların akıbeti, farklı kaynaklar da değerlendirilerek ayrıntılı olarak araştırılmalıdır.

oldukça durağan bir hayat sürdüğü görülmektedir. Kardeşi Aşina She-erh, Aşina Ssu-mo ve Aşina Chung gibi beylerden farklı olarak, T'ang adına hiçbir savaşa katılmamıştır. Dolayısıyla terfi ettirilmediğinden unvanları nispeten mütevazı kalmış, Chao-ling'e defnedilmemiş, ahiretlik makam dahi verilmemiştir. Ayrıca diğer beylerden farklı olarak, T'ang hanedanına mensup eşi “Li kızı Ping-i İlçesi Hanımı” ile henüz Sui hanedanının sonlarında evlendiği anlaşılmaktadır.³⁹⁷

Mezar kitabesinin de doğruladığı üzere, Yü-she Şad Aşina Mo-mo'nun babası Ch'u-lo Kagan, dedesi de Ch'i-min Kagan'dır. Ancak kitabede büyük dedesinin “Apa Şad” unvanıyla anılması sayesinde, Ch'i-min Kagan'ın babasına ilişkin çelişkili kayıtlara ışık tutabilecek yeni bir bilgi ortaya çıkmıştır.

Ch'i-min Kagan Aşina Jan-kan'ın babasına dair ilk resmî kayıtlar, 636 yılında tamamlanan Sui Tarihi içerisindeki “Chang-sun Sheng'in Biyografisi” ile “Türkler

³⁹⁷ Aşina Wu-shih'nin kitabesinde; bu hanımın vefatı üzerine, T'ai-tsung'un yolladığı taziye mektubuna yer verilmiştir: “Türk Yü-she Şad, zavallı konçuy bizim akrabamızdı, ailemizden biri gibiydi, Sui döneminin başlarında evlendiğinizde tören bizim evimizde yapılmış, biz de bizzat görmüştük.” Yü-she Şad, Sui hanedanının sonlarında 10-11 yaşlarında olduğundan, bu evlilik Sui hanedanının başlarında değil, Chu Chen-hung'un da dikkat çektiği üzere, ancak Sui hanedanının sonlarında gerçekleşmiş olmalıdır. Bakınız, C.Chen-hung (朱振宏), “A-shih-na Shih (Wu-shih) Mu-chih Chien-cheng K'ao Shih 阿史那施 (勿施) 墓誌箋証考釋 (Aşina Shih (Wu-shih) Mezar Kitabesi Üzerine Notlar, İncelemeler ve Açıklamalar), **Ch'ien-ling Wen-hua Yen-chiu**, C. 4, Hsi-an 2008, s.195.

Monografisi”nde yer almaktadır. Bununla birlikte Jan-kan, Chang-sun Sheng’in Biyografisi’nde “Ch’u-lo-hou’nun oğlu” olarak zikredilirken,³⁹⁸ Türkler Monografisi’nde “İşbara Kagan Aşina She-t’u’nun oğlu” olduğu kaydedilmiştir.³⁹⁹ Chu Chen-hung ve Wang I-k’ang gibi araştırmacıların daha önce dile getirdiği üzere, bu mezar kitabesi dışında, Ch’i-min Kagan Aşina Jan-kan’ın babasına ilişkin tüm veriler, Sui Tarihi’ndeki bu iki ihtilaflı kayda dayanmaktadır.⁴⁰⁰ Dolayısıyla Ch’i-min Kagan’ın babasının kimliği,

³⁹⁸ “Ancak Jan-kan, Ch’u-lo-hou’nun oğludur, şimdiye dek iki nesil [boyunca] daima açık yürekli olmuşlardır.” Bakınız, **SS**, 51, s.1333.

³⁹⁹ “O zamanlar, İşbara’nın Jan-kan denilen, unvanı T’u-li Kagan olan oğlu kuzeyde ikamet ediyordu [ve] elçi yollayıp izdivaç talebinde bulundu.” Bakınız, **SS**, 84, s.1872.

⁴⁰⁰ Sui Tarihi dışında bu hususa değinilen tek resmî tarih olan ve 659 yılında tamamlanan Kuzey Tarihi’nde yine aynı çelişkili ifadelere yer verilmiştir. Tu Yu, 801 yılında tamamlanan T’ung-tien’e, “T’u-li Kagan (Aşina Jan-kan)” için: “İşbara’nın kardeşi [olan] Ch’u-lo-hou’nun oğludur, adı Jan-kan’dır” notunu eklemiş, ancak bu sonuca nasıl ulaştığını belirtmemiştir. Ssu-ma Kuang, 1084 yılında tamamlanan Tzu-chih T’ung-chien’in 178. tomarına: “Türkler Monografisi’nde [Jan-kan için] İşbara’nın oğlu denir. Burada Chang-sun Sheng’in Biyografisi esas alınmıştır” notunu eklemiş olmakla birlikte, eserin 175. tomarında Jan-kan yine İşbara Kagan’ın oğlu olarak kaydedilmiştir. Bakınız, C.Chen-hung (朱振宏), “A-shih-na Mo-mo Mu-chih Chien-cheng K’ao Shih 阿史那摸末墓誌箋證考釋 (Aşina Mo-mo Mezar Kitabesi Üzerine Veriler, İncelemeler ve Açıklamalar)”, **T’ang-shih Lun Ts’ung**, 2012-11, s.183-184; W.I-k’ang, **a.g.e.**, s.8; **PS**,

torunu Aşina Mo-mo'ya ait bu mezar kitabesi keşfedilinceye dek, ancak muhtelif kayıtların karşılaştırılmasıyla tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tsen Chung-mien, “Chang-sun Sheng’in Biyografisi”nde geçen: “[Chang-sun] Sheng; She-t’u (Işbara), Tien-chüeh (Tardu), Apa, T’u-li gibi amca-yeğen, ağabey-kardeşlerden her birinin güçlü ordulara komuta ettiğini biliyordu” cümlesinde, “Işbara Kagan Aşina She-t’u” ile “T’u-li” arasında mevcut bir baba-oğul ilişkisinin dile getirilmediğine dikkat çekmiştir. Ayrıca Tu Yu’nun T’ung-tien adlı eserindeki: “[T’u-li Kagan], Işbara’nın kardeşi [olan] Ch’u-lo-hou’nun oğludur, adı Jan-kan’dır” notuyla, Ssu-ma Kuang’ın: “Türkler Monografisi’nde [Jan-kan için] Işbara’nın oğlu denir. Burada Chang-sun Sheng’in Biyografisi esas alınmıştır” notundan da hareketle, Ch’i-min Kagan Aşina Jan-kan’ın, Ch’u-lo-hou’nun oğlu olması gerektiğine kanaat getirmiştir.⁴⁰¹ Chu Chen-hung ise, ilgili cümlede söz edilen kişinin “T’u-li Kagan - Aşina Jan-kan” değil, “T’u-li Şad - Ch’u-lo-hou” olduğu görüşünden hareketle, She-t’u (Işbara Kagan) ile T’u-li (Ch’u-lo-hou) arasında ağabey-kardeş ilişkisi bulunduğundan, Tsen Chung-mien’in savının temel dayanağı itibarıyla savunulamayacağı görüşüne varmış ve Tu Yu’nun T’ung-tien’e eklediği notun dayanağını açıklamamış olması gibi dikkat edilmesi gereken bir noktaya temas etmiştir.⁴⁰²

23, s.820; 99, s.3296; Tu Yu (杜佑), **T’ung-tien (通典)**, Pekin 1988, 197, s.5406; **TCTC**, 175, s.5459; 178, s.5543.

⁴⁰¹ T.Chung-mien, **a.g.e.**, s.512.

⁴⁰² C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.183-184.

Ch'i-min Kagan'ın soy ağacına dair incelemesinde, Chu Chen-hung'un dikkat çektiği bir diğer nokta da, "Tou-lan Kagan Yung-yü-lü" ve "Ch'i-min Kagan Jan-kan" arasındaki akrabalık ilişkisine dair ifadelerdir. Chang-sun Sheng'in Biyografisi'ne göre, Tou-lan Kagan ile Aşina Jan-kan aynı tarihlerde izdivaç isteğinde bulunmuş, Sui hükümdarı da, Chang-sun Sheng'in önerisi üzerine, daha zayıf olan Jan-kan'ı destekleyerek aralarının iyice açılmasına sebep olmuştur. Hatta Tou-lan Kagan ve Tardu işbirliği yaparak, Jan-kan'a saldırmışlardır. Bu durum aynı kitabın Türkler Monografisi'nde Aşina Jan-kan'ın ağzından şöyle dile getirilmiştir: "...Kutlu merhum hükümdar, memurunuzun soyundan gelenlere merhamet edip beslemişti, memurunuzun ağabey ve kardeşleri kıskanmaya başlamışlardı, birlikte memurunuzu öldüreceklerdi..." Metindeki "hizmetkarınızın ağabey ve kardeşleri"⁴⁰³ kıskanmaya başlamışlardı, birlikte

⁴⁰³ Sui Tarihi'nin Türkler Monografisi'ne göre, Taspar Kagan'ın ölümünden sonra halkın Ta-lo-pien'i kabul etmemesi üzerine, tahta kimin çıkacağı tartışılırken, She-t'u (İşbara Kagan): "An-lo tahta çıkarsa, ağabey ve kardeşlerimin başında ona hizmet ederim" demiş ve aynı metin içerisinde belirtildiği üzere, "büyük ve yiğit" olduğundan kimse kendisine karşı çıkmaya cesaret edememiştir. Burada "büyük" sözcüğüyle karşıladığımız "長" (chang) iminin; "en yaşlı-en büyük" anlamı da bulunmaktadır. İlgili ifade, Liu Mau-Tsai'nin Doğu Türkleri adlı eserinde de: "She-t'u kuzenlerin sadece en büyüğü değil, aynı zamanda da en cesuru olduğu için..." şeklinde tercüme edilmiştir. Dolayısıyla akranları arasında en büyük olduğu söylenen She-t'u'ya atfedilen "ağabey ve kardeşlerim" ifadesi göz önüne alındığında, metinde kastedilen kişilerin de Jan-kan'ın gerçek ağabey ve

hizmetkarınızı öldüreceklerdi” ifadesinin altını çizen Chu Chen-hung, buradan hareketle “Ch’i-min Kagan Jan-kan” ile “Tou-lan Kagan Yung-yü-lü” arasında ağabey-kardeş ilişkisi bulunduğunun anlaşıldığı ve Tou-lan Kagan tarih kayıtlarında açık bir şekilde Işbara Kagan’ın oğlu olarak kaydedildiğinden, Jan-kan’ın da aynı şekilde Işbara’nın oğlu olması gerektiği kanaatine varmıştır. Ayrıca, kuzey cenahın genellikle kaganın oğlu tarafından idare edildiği kanısıyla, Işbara Kagan zamanında Aşina Jan-kan’ın kuzeyde ikamet etmesinden dolayı da, Işbara’nın oğlu olduğunun öne sürülebileceğini savunan Chu Chen-hung’a göre, Aşina Jan-kan’ın babasına dair çelişkili kayıtların ortaya çıkmasının sebebi Türklerin evlilik adetleriyle, konar göçer halklarda akrabalar arasındaki hitap değişikliklerinin Çinlilerce anlaşılamamasıdır. Ch’u-lo-hou kagan olduktan sonra, âdet gereği Işbara Kagan’ın dul eşi Ta-i Konçuy’u eş olarak aldığından, Işbara’nın oğlu Jan-kan’ın da, Ch’u-lo-hou’nun oğlu olarak görülmüş olabileceğini ileri süren Chu Chen-hung, neticede Ch’i-min Kagan Aşina Jan-kan’ın babasının, Türkler Monografisi’nde belirtildiği gibi, Işbara Kagan Aşina She-t’u olduğu kanaatine varmıştır.⁴⁰⁴ Görüldüğü üzere, Aşina Mo-mo’nun mezar kitabesindeki “Apa Şad” unvanı değerlendirilmediğinde, tespitlerin dayanağı yetersiz kalmaktadır. “Büyüklik”, “yaşlılık” ve “saygı” gibi anlamları olan ve Kök Türklerde hem askerî, hem de idari bir unvan

kardeşleri olduğu şüpheli olacağından, Tou-lan Kagan ile kardeş oldukları kanısına varmak için yeterli değildir. Bakınız, SS, 84, s.1865; L.Mau-Tsai, **a.g.e.**, s.66.

⁴⁰⁴ C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.185.

şeklinde kullanılan “Apa”,⁴⁰⁵ Ta-lo-pien’i akla getirse de, kendisine “Apa Şad” değil, “Apa Kagan” unvanı verilmiştir.⁴⁰⁶ Ayrıca Wang I-k’ang’ın dikkat çektiği üzere, Ch’i-min Kagan’ın babasının kimliğine değinilen kayıtlarda, çelişki daima “İşbara Kagan She-t’u” ile “T’u-li Şad Ch’u-lo-hou” arasında sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla mezar kitabesinde söz edilen “Apa Şad”ın, bu iki kagandan birinin unvanı olması çok daha muhtemeldir.⁴⁰⁷

Sui Tarihi’nin Türkler Monografisi’ne göre, Aşina She-t’u tahta çıktıktan sonra “İllic Külüg Şad Baga İşbara Kagan” unvanını almıştır. Sui hükümdarı Kao-tsu ile olan mektuplaşmaları da bu unvanı doğrulamaktadır.⁴⁰⁸ Wang I-k’ang’ın tespit ettiği üzere, mezar kitabesinde zikredilen “Apa Şad”, İşbara Kagan’ın tam unvanında yer almadığına göre, Ch’u-lo-hou’ya atfedilmiş olmalıdır. Dolayısıyla, mezar kitabesinde Ch’i-min Kagan’ın babası olarak kaydedilen “Apa Şad”ın, Ch’u-lo-hou olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁰⁵ S.Gömeç, “Divanü Lugat-it-Türk’te Akrabalık Bildiren Terimler”, **Tarih Araştırmaları**, c. 20, 32/6, Ankara 2002, s.134.

⁴⁰⁶ İşbara’nın kagan olması üzerine, Taspar’ın oğlu An-lo “Küçük Kagan” ilan edilmiş ve Tola Nehri civarında ikamet etmiştir. Bunun üzerine Ta-lo-pien, İşbara’ya: “Ben ve sen ikimiz de kagan oğluyuz, her birimiz babamızın vârisiyiz. Sen şimdi en muteber [kişi olmuşken], yalnız benim [bir] makamım yok, [bu] nasıl olur?” diyerek ricada bulunmuş, İşbara Kagan da tasalanıp onu “Apa Kagan” yapmıştır. Bakınız, **SS**, 84, s.1865.

⁴⁰⁷ W.I-k’ang, **a.g.e.**, s 9-10.

⁴⁰⁸ **SS**, 84, s.1865, 1868, 1869.

2.3.4. Aşina Wu-shih'nın Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler

Ch'u-lo Kagan'ın torunu ve Yü-she Şad Aşina Mo-mo'nun oğlu olduğu anlaşılan Aşina Wu-shih,⁴⁰⁹ Çin yıllıklarında değinilmeyen Aşina sülalesi mensuplarından. Aşina Wu-shih'nın mezar kitabesi, 1954 yılında, Hsi-an'ın doğusundaki Sha-p'o köyünde bulunmuştur ve günümüzde Hsi-an Pei-lin Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.⁴¹⁰ Eni ve boyu 31 cm olarak kaydedilen koruyucu kitabe kapağına, mühür yazısıyla “Büyük T'ang [Hanedanından] Müteveffa Aşina Bey'in Mezar Kitabesi” ifadesi nakşedilmiş, çevresi bitkisel motiflerle süslenmiştir.⁴¹¹ Aynı ebatlardaki mezar kitabesi ise, “Büyük T'ang [Hanedanından] Müteveffa Sağ Karargah Muhafızları I-fu Sağ Kumandan Yardımcısı Aşina Wu-shih'nın Mezar Kitabesi ve Önsözü” başlığını taşımaktadır ve düzyazı kaligrafi stilinde yazılmıştır. Toplam 458 Çince imden oluşan mezar kitabesinin derleyicisi ile kaligrafının kimliğine değinilmemiştir.⁴¹²

⁴⁰⁹ Mezar kitabesinde “Wu-shih” (勿施) bu beyin Çince erişkinlik adı olarak verilmiş, asıl adı “Shih” (施) olarak kaydedilmiştir. Dönemin Çin toplumundaki görgü kurallarına riayeten, kitabenin başlığında erişkinlik adı kullanılmıştır.

⁴¹⁰ C.Chung-k'ai, **a.g.m.**, s.60.

⁴¹¹ C.Chen-hung (朱振宏), “A-shih-na Shih (Wu-shih) Mu-chih Chien-cheng K'ao Shih 阿史那施 (勿施) 墓誌箋証考釋 (Aşina Shih (Wu-shih) Mezar Kitabesi Üzerine Notlar, İncelemeler ve Açıklamalar), **Ch'ien-ling Wen-hua Yen-chiu**, C. 4, Hsi-an 2008, s.180.

⁴¹² C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.180.

2.3.5. Aşina Wu-shih'nın Mezar Kitabesi Tercümesi⁴¹³

Bey'in [mahrem] adı Shih, [Çince] erişkinlik adı Wu-shih'dır. Ch'un-wei'nin sonraki nesillerinden, Hsia [hanedanının kurucusu] Yü'nün soyundandır [ve] Yün-chung bölgesindendir.⁴¹⁴ Büyük dedesi Jan-kan, kuzey yabancılarının Ch'an-yü'sü Ch'i-jen Kagan'dır.⁴¹⁵ Ta-yeh [saltanat döneminin] (605-618) başlarında, Sui [hanedanı tarafından] I-ch'eng Konçuy [ile] evlendirilmişti,⁴¹⁶ takdim edilirken [doğrudan] ismiyle [hitap

⁴¹³ Mezar kitabesinin tercümesinde Ch'üan T'ang Wen Pu-i ikinci cilt neşri esas alınmıştır. Bakınız, W.Kang (吳鋼)-W.Min-hsia (吳敏霞), **Ch'üan T'ang Wen Pu-i 全唐文補遺 (T'ang Metinleri Derlemesine İlaveler)**, C. 2, Shensi 1995, s.455.

⁴¹⁴ Chu Chen-hung, “Yün-chung”un (雲中), Sui ve T'ang hanedanları dönemindeki “Yün-nei ilçesi” (雲內縣) olduğunu; Sui hanedanı zamanında Ma-i (馬邑) idari bölgesine, T'ang hanedanı zamanında ise Yün-chou'ya (雲州) bağlı olduğunu tespit etmiştir. Bakınız, C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.182-183.

⁴¹⁵ “Jan-kan” sözcüğünün ilk hecesi aşınmaya uğradığından, CTWP neşrinde boş bırakılmıştır, ancak bu kişi cümleinin devamında “Ch'an-yü Ch'i-jen Kagan” olarak anıldığından, Aşina Jan-kan'dan söz edildiği anlaşılmaktadır. Li Shih-min'in adında yer aldığından dolayı, “min” dönemin tabu ifadelerinden olmuştur, dolayısıyla “Ch'i-min Kagan”, mezar kitabesinde “Ch'i-jen Kagan” olarak kaydedilmiştir.

⁴¹⁶ Ch'i-min Kagan, Sui hanedanından ilk eşi An-i Konçuy'un ölümü üzerine, I-cheng Konçuy ile evlenmiştir. Sui Tarihi'ndeki Türkler Monografisi ve Chang-sun Sheng'in

edilemezdi ve] konumu tüm aristokratların üzerinde [olmuştu]. Büyük T'ang Saltanat Kayıtlarında [hakkında] kayıt bulunmaktadır.⁴¹⁷ Dedesi Hsi-ch'un, Ch'an-yü Ch'u-lo Kagan, Sui [hanedanı zamanında] Sol Kuang-lu Ta-fu ilan edilmiş, Li Hanım ile izdivaç bahşedilmişti,⁴¹⁸ [ve memuriyet derecesi] 2a [idi]. Sui [hanedanının sonlarındaki]

Biyografisi'ne göre, bu evliliğin K'ai-huang on dokuzuncu yılında (599) gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bakınız, SS, 51, s.1334; 84, s.1873.

⁴¹⁷ Kuzey ve Güney Hanedanları döneminde derlenmeye başlanan “Saltanat Kayıtları” (Shih-lu, 實錄), T'ang hanedanı döneminde sistematik olarak her bir hükümdar adına düzenlendiğinden, bir T'ang icadı olarak anılan resmi kayıtlardır. Bununla birlikte, T'ang döneminden yalnızca Shun-tsung'un saltanatına dair küçük bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Bakınız, D.Twitchett, **The Writing of Official History Under the T'ang**, New York 1992, s.119, 148. Chu Chen-hung, “Büyük T'ang Saltanat Kayıtları” (Ta T'ang Shih-lu, 大唐實錄) ifadesinin büyük ihtimalle, “Chin-shang Shih-lu” (今上實錄) ile “Chen-kuan Shih-lu”ya (貞觀實錄) işaret ettiği görüşündedir. Bakınız, C.Chen-hung (朱振宏), A-shih-na Tzu-nu (Che) Mu-chih Chien-cheng K'ao Shih 阿史那自奴 (哲) 墓誌箋證考釋 (Aşina Tzu-nu –Che- Mezar Kitabesi Üzerine Notlar, İncelemeler ve Açıklamalar)”, **Ch'eng-ta Li-shih Hsüeh-pao**, S. 44, T'ai-nan 2013, s.61-63.

⁴¹⁸ Çin yıllıklarında Ch'u-lo Kagan'ın, Li (李) soyundan bir hanımla evlendiğine dair kayıt bulunmamaktadır. Ch'u-lo Kagan tahta çıktığı sırada (619) ancak Kök Türklerin desteğiyle varlık gösterebilen Sui hanedanının, kagana “Li” soyundan bir gelin vermesi mümkün görünmemektedir. Ayrıca Ch'u-lo Kagan ağabeyi ölünce, Türk âdetleri gereği,

karmaşada, [kut] geyiği [eski] Ch'in [devleti] topraklarını terkettiğinden [diyardaki tüm beyler saltanat sahibi olmak için peşine düşmüş];⁴¹⁹ Büyük T'ang [hanedanı] talihiyle kurulurken, ejderhalar [gibi] yükselerek [hükümdar olan Li Yüan'ın saltanatı] Chin topraklarında⁴²⁰ [başlamıştı]. Önceki hükümdar (T'ang Kao-tsu), Sung Chin-kang'ı⁴²¹

Sui hanedanına mensup Kök Türk katunu I-ch'eng Konçuy ile evlenmiştir. Dolayısıyla kitabede, “Li” sülalesi ile kurulan evlilik bağının, henüz Sui hanedanı sona ermeden gerçekleştiğine dikkat çekiliyor olmalıdır. Bu evlilik, kitabenin değerlendirme bölümünde ayrıca ele alınacaktır.

⁴¹⁹ Tarih Kayıtları'ndaki bir kayda göre: “Ch'in [devleti] geyiğini yitirdiğinden, diyardaki [tüm beyler] teknil peşine düşmüştür.” Chang Yen'in (張晏) eklediği nota göre, “geyik” bu cümlede “taht” için bir benzetme olarak kullanılmıştır. Bakınız, SC, 92, s.2629. Kitabe metninde “geyiğin Ch'in topraklarını terkettiği” dile getirildiğinden, “[kut] geyiği” olarak tercüme edilmiştir.

⁴²⁰ Sui hanedanının son yıllarında T'ai-yüan Garnizon Komutanı makamına getirilen Li Yüan'ın karargahının Chin-yang (晉陽) ilçesinde bulunduğu kaydedilmiştir. Bakınız, CHC, C. 3, s.153. Chu Chen-hung, “Chin toprakları” ifadesiyle, Chin-yang ilçesindeki, Chin-yang Sarayı'nın kastedildiği görüşündedir. Bakınız, C.Chen-hung, a.g.m., s.190.

⁴²¹ 10.000 küsur adamı olduğu kaydedilen eşkıya lideri Sung Chin-kang (宋金剛) önceleri, 615 dolaylarında Shang-ku'da (上谷) Sui yönetimine karşı ayaklanan ve kuzeyde Türklerle ittifak kurduğu kaydedilen Wei Tao-erh'a (魏刀兒) bağlı olarak hareket etmiştir. Bu beyin Tou Chien-te (竇建德) tarafından bertaraf edilmesi üzerine, kendisi de yenilgiye

mağlup ettiğinde, Ch'u-lo Kagan kardeşi Börü Şad'ı [saltanat] ordusuyla [güçlerini] birleştirmek üzere, ordunun başında yollamıştı. ⁴²² Daha sonra, Ch'u-lo Kagan [düşmanları] bastırmaya yardım etmek [için, atlı] birliklere önderlik ederek Ping-chou'ya varmış, savunma için asker konuşlandırdıktan sonra geri dönmüştü. ⁴²³ Babası Mo-mo, ⁴²⁴

uğrayınca, 4000 adamıyla Liu Wu-chou'ya (劉武周) bağlanmıştır. Bakınız, **SS**, 4, s.89; **CTS**, 55, s.2253.

⁴²² 619 yılında Ma-i'den (馬邑) güneye inen Liu Wu-chou, Sung Chin-kang'ı Ping-chou'yu (並州) ele geçirmekle görevlendirmiş; Kao-tsu'nun generalleri art arda yenilgiye uğrayınca, Sung Chin-kang'ı bastırma görevi Ch'in Prensi Li Shih-min'e verilmiştir. **CTS**, 55, s.2253-2254; **HTS**, 86, s.3712-3712. Liu Wu-chou'nun Biyografisi'nde, T'ang zaferi Li Shih-min'e atfedilirken; Türkler Monografisi'nde, Ch'u-lo Kagan'ın kardeşi Börü Şad'ı, 2000 Türk süvarisiyle yardıma gönderdiği kaydedilmiştir ve mezar kitabesi de bu kaydı doğrulamaktadır. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5154; **HTS**, 215A, s.6029.

⁴²³ Ch'u-lo Kagan'ın bizzat Ping-chou'ya geldiği, Eski T'ang Tarihi ve Tzu-chih T'ung-chien'de de kaydedilmiştir. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5154; **TCTC**, 188, s.5884.

⁴²⁴ Aşina Mo-mo'nun (摸末) adı, kitabenin Ch'üan T'ang Wen Pu-i neşrinde "Chen-mo" (偵末) olarak kaydedilmiştir, ancak bu farklılık bir basım hatasından veya mezar kitabesindeki aşınmadan kaynaklanıyor olmalıdır. Zira, Aşina Che'nın mezar kitabesinin yazımında, Aşina Wu-shih'ya ait kitabe metninin kaynak olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır ve Aşina Che'nın mezar kitabesinde "Mo-mo" (摸末) doğru yazılmıştır.

Ch'an-yü Yü-she Şad, Ch'u-lo Kagan'ın baş kadınından doğma büyük oğludur. T'ang [hanedanının] başlarında, idaresindeki on bin küsur aileyle [T'ang hanedanına] bağlılığını bildirmiş, Ling-chou sınır olmak üzere, [Sarı] Nehir'in güneyindeki topraklara yerleşmişlerdi⁴²⁵ [ve] kendisine Sağ Karargah Muhafızları Büyük Generali [rütbesi] tevcih edilmişti.⁴²⁶ T'ai-tsung bir fermanla taziyelerini şöyle iletmişti: "Türk Yü-she Şad, zavallı konçuy bizim akrabamızdı, ailemizden biri gibiydi. Sui döneminin başlarında evlendiğinizde tören bizim evimizde yapılmış, biz de bizzat görmüştük. Hatırımıza gelen bu hadise asla unutulmayacaktır." Wu-shih ahlaklı [ve] sadıktı, hanesinin konumu sayesinde [memurluğa] kumandan yardımcısı kademesinden başlamıştı. Güçlü [ve] gözüpek [bir] yaratılışı, üstün [bir] tabiatı [vardı]; zeki [biriydi ve] derin [bir] bilgi birikimi [ile büyük bir] yeteneğe [sahipti. Nasıl ki] kuğular uçmaya başladığında arzuları dört bir yana [gitmektir ve] iyi atlar dörtlüyle kalktığında gönüllerindeki [mesafe] çoktan bin *li* olmuştur. Birden ruhunu teslim etti, Shen-kung ilk yılında (697), sekizinci ayın on

Bakınız, W.Kang (吳鋼)-W.Ching-yang (王京陽), **Ch'üan T'ang Wen Pu-i 全唐文補遺 (T'ang Metinleri Derlemesine İlaveler)**, C. 5, Hsi-an 1998, s.338.

⁴²⁵ Burada Yü-she Şad Aşina Mo-mo'yu ve T'ang hanedanının gücünü methetmek için mübalağaya başvurulmuştur. Yü-she Şad 618 yılında halkıyla Sarı Nehir'in güneyine yerleşmiş olmakla birlikte, ancak 629 yılının sonlarında Çin'e gitmiştir. Bu husus değerlendirme bölümünde ilgili kayıtlar ışığında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

⁴²⁶ Aşina Mo-mo'nun mezar kitabesinde, rütbesi "Sağ Karargah Muhafızları Komutanı" olarak kaydedilmiştir.

yedisinde uzun zamandır hasta bir vaziyette, Ho-nan bölgesinin Hsin-an ilçesindeki resmî konağında, 62 yaşında vefat etti. Hanımı Chao kızı güzel ve zekiydi, seçkin bir görünüşü vardı, “Nü-tzu’yu”⁴²⁷ okumuştı [ve] son derece mahirdi. Shen-kung ikinci yılında (698),

⁴²⁷ “Nü-tzu” (女則, Hanımlara Misaller) adlı derleme, mensuplarının soyadı aslen “T’o-pa” (Tabgaç) olup “Chang-sun” olarak değiştirilen bir aileden gelen ve tarih kayıtlarında soyadıyla anılan İmparatoriçe Chang-sun (601-636) tarafından kaleme alınmıştır. Chang-sun Sheng’in kızı olarak dünyaya gelip, daha sonra T’ang T’ai-tsung’un eşi ve Kao-tsung’un annesi olan bu hanım, Çin tarihinde usturuplu tutumu ve bilgeliğiyle öne çıkan örnek imparatoriçelerden biri olarak anılmaktadır. İmparatoriçenin kendisi için bir kılavuz oluşturmak amacıyla kaleme aldığı söylenen kitap, vefatının ardından T’ai-tsung’a sunulmuş, o da eserin nesiller boyunca örnek teşkil edecek nitelikte olduğunu söyleyerek basılmasını emretmiştir. Derlemede geçmişteki hanımların hayırlarına ve Han hanedanından İmparatoriçe Ma hakkında eleştirilere yer verildiğini belirten kaynaklardan T’ang tarihlerine göre bu eser on tomardan, Tzu-chih T’ung-chien’e göre ise otuz tomardan oluşmaktadır. Günümüze ulaşamayan kitaptan geriye yalnızca imparatoriçenin şiirlerinden biri kalmıştır. Bakınız, B.B.Peterson, **Notable Women of China: Shang Dynasty to the Early Twentieth Century**, New York 2016, s.181-185; H.M.Hung, **Li Shimin Founding the Tang Dynasty: The Strategies That Made China the Greatest Empire in Asia**, New York 2013, s.160; L.X.Lee-S.Wiles, **Biographical Dictionary of Chinese Women, Volume II: Tang Through Ming 618-1644**, New York 2015, s.606-

onuncu ayın on dokuzunda, başkentteki Hua-yüan semtindeki resmî konağında vefat etti. Aynanın karşısındaki [yalnız] Luan [kuşu],⁴²⁸ önce birden kederlense de; su ejderinin [ruhuyla] parlayan kılıç,⁴²⁹ sonunda yine suya karışacaktır. K'ai-yüan on birinci yılında (723), onuncu ayın on yedisinde, başkentteki Lung-shou Düzlüğü'nde eşinin yanına defnedilmiş, kaidelere riayet edilmiştir. Vârisi Che,⁴³⁰ Sol Cesur Muhafızlar I-fu Kumandanı görevine getirilmiştir.

607; TCTC, 194, s. 6121-2122; CTS, 51, s.2166; HTS, 76, s.3471; W.Shou (魏收), **Wei Shu** 魏書 (Wei Tarihi), Pekin 1974, 113, s.3006.

⁴²⁸ Simurg benzeri bir kuş olan “Luan” (鸛), bu cümlede bir kadına işaret etmektedir. Aynadaki yalnız Luan kuşu sureti, eşini kaybeden kişilerin kederini ifade eden bir benzetmedir.

⁴²⁹ Burada Çin'in en ünlü kadim kılıçlarından biri olarak anılan “Ch'eng-ying”e (承影) atıfta bulunuluyor olmalıdır. Efsaneye göre su ejderinin ruhuyla dövülen bu kılıcın kabzası dışında bir sureti bulunmamaktadır, fakat gece ile şafak vakti arasında, kısa bir süre için gölgesi görülebilmektedir. Lieh-tzu'da (列子) da bu kılıca değinilmiştir. Bakınız, A.C.Graham, **The Book of Lieh-tzu**, New York 1990, s.115-116.

⁴³⁰ Burada “vâris” ve “evlatlık” gibi anlamları olan “ssu-tzu” (嗣子) ifadesi kullanılmıştır, ancak Aşina Che'nın şahsi mezar kitabesinden, Aşina Wu-shih'nın öz oğlu olduğu anlaşılmaktadır. “Ssu-tzu” ifadesi “vâris” anlamıyla, ilk eşten doğma büyük oğula da işaret edebilmektedir.

2.3.6. Aşina Wu-shih'nın Mezar Kitabesi Değerlendirmesi

Dönemin görgü kurallarına riayeten, mezar kitabesinde Çince erişkinlik adıyla anılan bu beyin asıl adı “Shih” (施) olarak kaydedilmiştir. Basmılların kaganı olan “Aşina Shih (施)” ile aynı adı taşımakla birlikte, Çin yıllıklarında kendisine değinilmemiştir.⁴³¹ İşbara Kagan'ın oğlu olan Ju-t'an Tigin Aşina Chih-yü'nün de, torunu Shih Ch'ung-li'nin mezar kitabesinde “Aşina Shih (實)” olarak anıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, bu beylerin adlarında görülen “Shih” ifadesi, muhtemelen Türkçe bir sözcüğün, belki de kısaltılmış bir sesletimi olmalıdır.⁴³² Öte yandan, bu beyin Çince erişkinlik adı olarak zikredilen “Wu-shih” (勿施) da, Çincede belirli bir anlam ifade etmediğinden, bunun da bir ses çevrimi olması gerektiği ileri sürülebilir.

Aşina Wu-shih'nın mezar kitabesinde, babası Mo-mo'nunkine kıyasla, ataları hakkında daha ayrıntılı bilgi verildiği görülmektedir. Yü-she Şad Aşina Mo-mo'nun da, henüz T'ang hanedanının başlarında, idaresindeki 10.000 küsur aileyle T'ang Devleti'ne bağlandığı ve Ling-chou sınır olmak üzere, Sarı Nehir'in güneyine yerleştikleri kaydedilmiştir. Çin yıllıkları Yü-she Şad'ın nehrin güneyine yerleştiğini doğrulamaktadır,

⁴³¹ HTS, 217B, s. 6143.

⁴³² “Shih” hecesinin, genellikle Türkçedeki “-ş” sesini karşılamakta kullanıldığı görülmektedir. Ozmış (Wu-su-mi-shih, 烏蘇米施), Bolmış (Mo-mi-shih, 沒密施), Çabış (Ch'e-pi-shih, 車鼻施), Türgiş (T'u-ch'i-shih, 突騎施) ve Beş Balık (Pieh-shih pa-li, 別失八里) bu hususta ilk akla gelen örneklerdendir.

ancak bu hadiseye ve gerekçelerine ilişkin kayıtların son derece çelişkili olduğu görülmektedir.

T'ang tarihlerindeki Liu Lan'ın Biyografisi'ne göre; Yü-she Şad, Türklerin arasının açılması üzerine, halkını yerleşmek üzere nehrin güneyine getirmiştir.⁴³³ Chiang-hsia Prensi Li Tao-tsung'un Biyografisi'ne göre ise; Türkler Liang Shih-tu ile ittifak kurduklarında, Yü-she Şad yerleşmek üzere eski Wu-yüan topraklarına gelmiştir.⁴³⁴ Türkler Monografisi'nde konuya ilişkin daha ayrıntılı bilgi verilmektedir:

“İllig Kagan, Ch'i-min Kagan'ın üçüncü oğludur, evvelce [unvanı] Bagatur Şad'dı [ve] otağı Wu-yüan'ın tam kuzeyindeydi. Kao-tsu (Li Yüan), Ch'ang-an'a

⁴³³ Liu Lan'ın (劉蘭) Biyografisi'nde, hadiseler hatalı olarak 637 yılına atfedilmiş olmakla birlikte, şu ifadelere yer verilmiştir: “Bu sırada Türklerin araları açılmıştı. Yü-she Şad Aşına Mo-mo diye biri, halkını yerleşmek üzere Sarı Nehir'in güneyine getirdi. [Liu] Lan, kabilesinde nifak tohumları ekmek için sahte istihbarat yolladı [ve] İllig beklediği [üzere] Mo-mo'dan şüphelenmeye başlayınca, Mo-mo korktu. İllig, ayrıca asker yollayarak onun peşine düştü...” Bakınız, **CTS**, 69, s.2524. Liu Lan'ın Yeni T'ang Tarihi'ndeki biyografisinde, Yü-she Şad'ın, amcası İllig Kagan'dan korkup T'ang hanedanına tabi olduğu kaydedilmiştir. Bakınız, **HTS**, 94, s.3836.

⁴³⁴ “Evvelce, Türkler Liang Shih-tu ile ittifak kurduğunda, onlardan Yü-she Şad gelip eski Wu-yüan topraklarına yerleşmişti.” Bakınız, **CTS**, 60, s.2354. Li Tao-tsung'un (李道宗) Yeni T'ang Tarihi'ndeki biyografisinde de, Yü-she Şad'ın Wu-yüan'e yerleştiği kaydedilmiş olmakla birlikte, zamanına değinilmemiştir. Bakınız, **HTS**, 78, s.3515.

girdiğinde, Lung-yu henüz Hsüeh Chü'nün hakimiyetindeydi. [Hsüeh Chü], komutanı Tsung Lo-hou'yu P'ing-liang idari bölgesini ele geçirmeye göndermiş. kuzeyde [de] İllig [ile] ittifak kurmuştu. Kao-tsu bu [durum karşısında] endişeye kapılıp, Kuang-lu-ch'ing Yü-wen Hsin'i, İllig'e altınlar ve ipekler sunarak rüşvet vermeye gönderdi. [Yü-wen] Hsin onu ikna edip, Hsüeh Chü ile ilişkisini kesmesini sağladı. Evvelce, Sui hanedanının] Wu-yüan valisi Chang Ch'ang-hsün, karışıklıklar nedeniyle, idaresindeki Wu-yüan ile birlikte Türklere bağlanmıştı. [Yü-wen] Hsin, [Chang] Ch'ang-hsün'ü [T'ang] sarayına yollaması ve Wu-yüan topraklarını iade etmesi için de İllig'i ikna etti. İllig bunları kabul etti ve böylece Türk askerleriyle, [Chang] Ch'ang-hsün'ün kitlesini, ordugahında T'ai-tsung'la birleşmek üzere yolladı.⁴³⁵ Veliaht Prens [Li] Chien-ch'eng, Feng-chou'yu lağvetmeyi ve Yü-chung topraklarını da [Türklere] bırakmayı önermişti. Böylece, Ch'u-lo'nun oğlu Yü-she Şad, idaresindeki 10.000 çadırla yerleşmek üzere [Sarı] Nehir'in güneyine geldi [ve] Ling-chou sınır oldu."⁴³⁶

⁴³⁵ Yeni T'ang Tarihi'ndeki Türkler Monografisi'nde birebir aynı bilgilere yer verilmiş olmakla birlikte, kısaltılarak zikredildiğinden, buraya dek daha detaylı olan Eski T'ang Tarihi'ndeki kayıtlara yer verilmiştir. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5155; **HTS**, 215A, s.6029.

⁴³⁶ Eski T'ang Tarihi'ndeki Türkler Monografisi'nde Feng-chou'nun lağvedilmesine değinilmemiştir, dolayısıyla alıntının bu son kısmında Yeni T'ang Tarihi'ndeki verilere yer verilmiştir.

Bu kayda göre, Hsüeh-chü Türklerle ittifak kurunca, T'ang hükümdarı Li Yüan endişeye kapılmış ve Bagatur Şad'ı aksi yönde ikna etmesi için Yü-wen Hsin'i yollamıştır. Bu sırada, Sui döneminin Wu-yüan valisi Chang Ch'ang-hsün Türklere bağlanmış olduğundan, elçi Yü-wen Hsin, Wu-yüan topraklarının T'ang Devleti'ne verilmesi için de Bagatur Şad'ı ikna etmiştir. Veliaht Prens Li Chien-ch'eng'in, Feng-chou'yu lağvetme ve Yü-chung topraklarını ⁴³⁷ Türklere bırakma önerisi üzerine de, Yü-she Şad idaresindeki 10.000 çadıyla yerleşmek üzere nehrin güneyine gelmiş ve Ling-chou sınır yapılmıştır. Ancak "Wu-yüan" ile "Feng-chou" aynı yer olduğundan, ⁴³⁸ aynı anda hem Wu-yüan

⁴³⁷ Yeni T'ang Tarihi'nde, Feng-chou'nun lağvedilip, Yü-chung'un Türklere bırakıldığı dile getirilmekle birlikte, Türklerin yerleştiği sınır "Ling-chou" olarak belirtildiğinden, lağvedilen Feng-chou'nun da Türklere bırakıldığı anlaşılmaktadır. Bu husus, Tse-fu Yüan-kuei'de, "Wu-yüan ile Yü-p'ing (Yü-chung) topraklarının" Türklere bırakıldığı şeklinde, daha açık kaydedilmiştir. Bakınız, **TFYK**, 990, s.3988. "Yü-chung" (榆中), günümüzde Ordos'ta Sarı Nehir'in kuzey kıyısındaki topraklara denk gelmektedir. Bakınız, **CKTTT**, s.1027.

⁴³⁸ Wu-yüan idari bölgesi (五原郡), 618'de Feng-chou (豐州) olarak anılmaya başlamıştır. Bakınız, **CTS**, 38, s.1416. "Wu-yüan" veya diğer adıyla "Feng-chou", bir idari bölge olarak, Ordos'un kuzeyinde ve Sarı Nehir'in güneyinde yer almaktaydı; ancak geniş anlamıyla, genel bir bölge adı olarak, Karanlık Dağların kuzeyinden, Sarı Nehir'in güneyine uzanan sahaya tekabül ettiği ileri sürülmektedir. Bakınız, Feng Yü-ch'ing (冯雨晴), **T'ang Ch'ien-ch'i Feng-chou Chün-shih Ti-wei Yen-chiu** 唐前期豐州軍事地位

topraklarının Türklerden istendiğini, hem de Feng-chou'nun lağvedilip, Yü-chung topraklarıyla birlikte Türklere bırakıldığını belirten bu kaydın kendi içinde dahi çeliştiği görülmektedir. Dolayısıyla hadise, dönemin şartları göz önünde bulundurularak ele alınmalıdır.

Li Yüan'ın, Türklerin desteğiyle güneye inip, Ch'ang-an'ı ele geçirerek,⁴³⁹ hükümdarlığını resmen ilan ettiği 618 yılı itibarıyla, T'ang hanedanı henüz Çin topraklarındaki pek çok münferit güçten biridir. Bu sırada, Ch'ang-an'ın hemen

研究 (T'ang Döneminin Başlarında Feng-chou'nun Askerî Konumu Araştırması), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Shan-tung 2015, s.10. Tarım ve hayvancılık için son derece elverişli olmasının yanı sıra, Gobi Çölü'nün kuzeyinden, güneyde doğrudan Ch'ang-an'a inen stratejik geçitler de bu bölgede bulunmaktadır. Dolayısıyla Hunlardan beri, Türkler ile Çin topraklarında kurulan çeşitli hanedanların hakimiyet mücadelesi verdiği yerlerden biri olmuştur. Bakınız, W.Yü-kuei, **a.g.e.**, s.157-158; F.Yü-ch'ing, **a.g.t.**, s.9, 12-13.

⁴³⁹ Sui hanedanının sonlarında T'ai-yüan'de görevlendirilen ve Hükümdar Yang'a burada isyan eden Li Yüan'ın hemen kuzeyinde, Türklerin "Ting-yang Kagan" unvanını verdiği Liu Wu-chou (劉武周) bulunuyordu. Dolayısıyla Li Yüan, kuzeyde T'ai-yüan'i yitirmeden Ch'ang-an'a ilerleyebilmek için, önce Türklerin onayını almak zorunda kalmıştır. Li Yüan'ın Türklere bağlılığını sunması üzerine ayrıntılı bilgi için bakınız, W.Zhenping, "Ideas Concerning Diplomacy and Foreign Policy Under the Tang Emperors Gaozu and Taizong", **Asia Major**, 22-1, Taipei 2009, s.240-243.

kuzeybatısında Hsüeh Chü,⁴⁴⁰ kuzeyinde Liang Shih-tu,⁴⁴¹ doğusunda Wang Shih-ch'ung⁴⁴² ve kuzeydoğusunda da Liu Wu-chou⁴⁴³ güçlü yönetimler kurmuştur. Özellikle Ch'ang-an'ı ele geçirmek isteyen ve 300.000 civarı askeri olduğu söylenen Batı Ch'in hükümdarı Hsüeh Chü'nün, Kao-chih'da T'ang ordusunu büyük bir mağlubiyete

⁴⁴⁰ 617 yılında, günümüzde Kansu'nun Lan-chou (蘭州) şehri yakınlarına tekabül eden Chin-cheng'da (金城) isyan eden Hsüeh Chü (薛舉), Kansu'nun doğusuna hâkim olmuş ve yönetimine “Batı Ch'in” adını vermiştir. Bakınız, **CTS**, 55, s.2245; **HTS**, 86, s.3705.

⁴⁴¹ Türklere bağlı en kuvvetli ayrılıkçı güçlerden “Tardu Bilge Kagan” unvanlı Liang Shih-tu (梁師都), Ordos'ta Shuo-fang (朔方), Tiao-yin (雕陰), Hung-hua (弘化), Yen-an (延安), ve Yen-chuan (鹽川) idari bölgelerine hâkim olmuş ve devletine “Liang” adını vermiştir. Bakınız, **CTS**, 56, s.2280; **HTS**, 87, s.3730.

⁴⁴² Sui hükümdarı Yang'ın generallerinden olan Wang Shih-chung (王世充), Yüeh Prensi Yang Tung'u tahttan indirerek Lo-yang'a hâkim olmuştur. **CTS**, 54, s.2231, 2232; **HTS**, 1, s.9.

⁴⁴³ Ma-i'de (馬邑) valiliğini ilan eder etmez Türklere tabi olan Liu Wu-chou, Shih-pi Kagan'ın “Ting-yang Kagan” unvanını vermesi üzerine, kendini hükümdar ilan etmiş, Shensi'nin kuzeyinde Yen-men (鴈門) ve Lo-fan (樓煩) gibi idari bölgelere hâkim olmuştur. Bakınız, **CTS**, 55, s.2253; **HTS**, 86, s.3712.

uğratıp, %50 civarı kayba yol açtığı kaydedilmiştir.⁴⁴⁴ Bununla birlikte Batı Ch'in rejiminin, batı hattında yalnızca 130.000 civarı askeri bulunan T'ang rejimi karşısında, bu zaferden birkaç ay sonra mağlup olması, tarih kayıtlarında tamamen Li Shih-min'in üstün komutasına bağlanmaktadır.⁴⁴⁵ Öte yandan, Wu Yü-kuei'nin ilgili kayıtlardaki çelişkileri değerlendirerek ortaya koyduğu üzere, bu T'ang zaferinin ancak Türklerin desteğiyle mümkün olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴⁶ Hsüeh Chü'nün Eski T'ang Tarihi'ndeki biyografisinde, hadisenin evveliyatı üzerine ayrıntılı bilgi verilmiştir:

⁴⁴⁴ W.Yü-kuei, **a.g.e.**, s.154. Wang Zhenping, rakam vermemekle birlikte, Batı Ch'in kuvvetlerinin, T'ang'ın yaklaşık üç katı olduğunu belirtmiştir. Bakınız, W.Zhenping, **a.g.m.**, s.244.

⁴⁴⁵ Yeni T'ang Tarihi'ne göre, T'ang ordusu Hsüeh Chü karşısında yenilgiye uğradığında, Li Shih-min hasta olduğundan, orduya kendisi komuta etmemiştir. Aynı yıl içinde Hsüeh Chü ölünce, tahtı oğlu Hsüeh Jen-kuo (薛仁果) devralmıştır, ancak Li Shih-min onunla hemen savaşmayıp, erzağının tükenmesini beklemiştir. Daha sonra, ordular Ch'ien-shui Ovası'nda karşı karşıya geldiğinde, Jen-kuo'nun komutanı Tsung Lo-hou mağlup olmuş, Li Shih-min'in kuşatması altında kalan Jen-kuo da sonunda teslim olmuştur. Bakınız, **CTS**, 2, s.25. Tzu-chih T'ung-chien'de de, Hsüeh Jen-kuo'nun komutanlarla arasının açık olduğu ve babasından sonra, danışman Hao Yüan'in de vefat etmesi üzerine gücünün gittikçe zayıfladığı belirtilmiş, galibiyet Yeni T'ang Tarihi'ndeki gibi Li Shih-min'in başarılı taktikleriyle izah edilmiştir. Bakınız, **TCTC**, 186, s.5820-5821.

⁴⁴⁶ W.Yü-kuei, **a.g.e.**, s.154-161.

“[T’ang] ordusu Kuan-chung’da istikrarı sağlamış, sonrasında [Hsüeh Chü] asker konuşlandırıp Fu-feng’a saldırmıştı. T’ai-tsung birliklere komuta ederek onu yenilgiye uğratmış, binlerce kelle almış, L’ung-chih’ya dek kovalayıp geri dönmüştü. [Hsüeh] Chü, T’ai-tsung’un Lung’u geçip peşine düşmesinden korkarak adamlarına danışmıştı... [Hao] Yüan, [Hsüeh] Chü’ye, Liang Shih-tu ile ittifak kurarak güç birliği yapmasını [ve] Türklere cömertçe rüşvet verip askerlerini alarak, kuvvetlerini birleştirip başkente ilerlemesini tavsiye etmişti. [Hsüeh] Chü onun tavsiyelerine uymuş, Bagatur Şad’la başkenti ele geçirmeyi planlamışlardı. Bagatur Şad, askerlerinin onu takip edeceğine söz vermiş, zamanı belirlemişlerdi ki, o sırada [T’ang Devleti’nin] Su Dairesi Başkanı Yü-wen Hsin elçi olarak Türklere gönderildi. [Yü-wen] Hsin, Bagatur Şad’ı birliklerini yollamamaya ikna etti [ve] Hsüeh Chü’nün planı gerçekleştirilemedi.”⁴⁴⁷

Anlaşıldığı üzere Hsüeh Chü, mutlak zafer için Liang Shih-tu’yla ittifak kurup, Türklerin de desteğini alarak Ch’ang-an’a ilerlemeye karar vermiştir. Bunun üzerine, o zamanlar henüz “Bagatur Şad” olarak Wu-yüan’ın hemen kuzeyinde ikamet eden Aşina To-pi (İllic Kagan) ile başkenti ele geçirmeyi planlamış, Bagatur Şad’dan askerî destek sözü almış ve hatta saldırının zamanını belirlemişlerdir. İşte bu sırada, plandan haberdar olan T’ang hükümdarı Li Yüan de, Yü-wen Hsin’i elçi olarak Türklere yollamış ve bu kişi Bagatur Şad’ı birliklerini yollamaması için ikna etmiştir. Bu şartlar altında, Hsüeh Chü gibi güçlü bir rakip karşısında savunmaya hazırlanan ve başarılı olabilmek için Türkleri kendi safına

⁴⁴⁷ CTS, 55, s.2246-2247.

çekmek zorunda olan T'ang rejiminin, Türklerden toprak talep edebilmesine imkan olmadığı görülmektedir.

Tse-fu Yüan-kuei'de, Yü-she Şad'ın Sarı Nehir'in güneyine yerleşmesinin sebebine dair farklı bir açıklamaya yer verilmiştir:

“T'ang Kao-tsu'nun Wu-te [saltanat döneminin] (618-626) başlarında, Feng-chou çok uzakta olduğundan başta Türklere bağlıydı [ve] memurlar karşılıklı gidiş gelişlere mani olamıyorlardı. Veliaht Prens [Li] Chien-ch'eng'in önerisiyle Feng-chou lağvedildi, şehirleri boşaltıldı [ve] memurlar, halkı yerleşmek üzere Ling-chou'ya naklettiler, Wu-yüan ile Yü-p'ing (Yü-chung) toprakları [Türklere] bırakıldı. Bunun üzerine Türkler, Ch'u-lo'nun oğlu Yü-she Şad'ı idaresindeki 10.000 kusun aileyle yerleşmek üzere [Sarı] Nehir'in güneyindeki topraklara yolladılar [ve] Ling-chou sınır oldu.”⁴⁴⁸

Wu Yu-kuei'nin dikkat çektiği üzere, Wu-yüan veya diğer adıyla Feng-chou, esasen T'ang hanedanının toprağı değildir. Türklere tabi zayıf güçlerden biri olan, Sui döneminin Wu-yüan valisi Chang Ch'ang-hsün'ün, daha sonra güneyde de T'ang hanedanına bağlılığını sunup kendisini emniyete alma girişimi üzerine, sözde iki başlı bir konuma düşmüştür.⁴⁴⁹ 683 yılında Türklerin Feng-chou'yu kuşatması üzerine, Feng-chou'nun

⁴⁴⁸ TFYK, 990, s.3988.

⁴⁴⁹ W.Yü-kuei, **a.g.m.**, s.160. Türklerin “Ko-li (割利) Tigin” unvanını verdiği bu kişinin, hadiseler cereyan ederken Bagatur Şad'ı kandırdığı kaydedilmiştir: “Bu sırada Liang Shih-tu [ve] Hsüeh Chü, Türklerden asker rica etmişlerdi [ve Türklere] nehri geçirtmek

tekrar lağvedilmesi ve halkın Ling ile Hsia vilayetlerine yerleştirilmesi gündeme gelince, zamanın Feng-chou Harbiye Nazırı T'ang Hsiu-ching'in sunduğu dilekçe de bölgedeki Türk hakimiyetini ayrıntılarıyla ortaya koymaktadır:

“Feng-chou, nehir [bölgesinde] kontrolü sağlayarak düşmanları dizginlemektedir, gerçekten [bir ceketin] üst yakası ve kuşağı gibi [dağlar ve nehir tarafından bir kalkan gibi çevrelenmektedir]. Ch'in ve Han [hanedanları zamanından] beri, idari bölge ve vilayet olarak tasnif edilmiştir, tarıma elverişli arazileri çok güzeldir, bilhassa ekip biçmeye ve hayvancılığa uygundur. Sui [hanedanının sonlarındaki] kargaşada muhafaza edilemeyip, halkın Ning ve Ch'ing vilayetlerine göç etmesi, Junglar ve Chiehlerin (kuzeybatıdaki yabancılardan) mükerrer ihlallerine yol açmış, Ling ve Hsia vilayetleri sınır olmuştur. Chen-kuan [saltanat döneminin] (627-649) sonlarında, halk toplanarak [buradaki Çinli nüfus] arttırılmaya başlanmış, kuzeybatının bir köşesi intizama ve huzura kavuşmuştur. Şimdi [tekrar] lağvedilmesi hâlinde, nehir yakınlarındaki topraklar yeniden düşmanların eline

istiyorlardı. [Chang] Ch'ang-hsün bundan haberdar olunca, Bagatur Şad'a sahte bir imparatorluk fermanı yazıp, planlarından haberdar olunduğunu göstermiş, Türkler [de] böylece Shih-tu gibi [kişilerin] elçilerini reddetmiş [ve] Kao-tsu da onu övmüştü.” Bakınız, CTS, 57, s.2301. Dolayısıyla Kao-tsu Li Yüan'i, Bagatur Şad ve Hsüeh Chü'nün Ch'ang-an'ı fethetme planından haberdar edenin de bu kişi olduğu ve T'ang hanedanının kuruluşundan itibaren casusluk yaptığına dair görüşler de mevcuttur. Bakınız, F.Yü-ch'ing (冯雨晴), a.g.t., s.25.

geçer, Ling ve Hsia gibi vilayetlerdeki insanlar huzur içinde çalışamazlar, memleketin hayrına olmaz.”⁴⁵⁰

Anlaşıldığı üzere, Batı Ch'in rejiminin büyük tehdidi karşısında T'ang, Türklerin desteğini kendi yanına çekmek zorunda kalmıştır. Türklerin ve eski Wu-yüan valisinin askerî desteği karşılığında; maddi imtiyazlara ek olarak, Wu-yüan topraklarındaki Çinli nüfus taşınarak, burası tamamen Türklere bırakılmış, Yü-she Şad ve idaresindeki 10.000 civarı aile de, Ling-chou sınır olmak üzere bu topraklara yerleşmiştir. Dolayısıyla Yü-she Şad'ın, henüz T'ang hanedanının başlarında bağlılığını bildirip bu bölgeye yerleştiğini iddia eden mezar kitabesinde, iki farklı hadise aynı zamana atfedilmek suretiyle mübalağa yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca T'ung-tien, Eski T'ang Tarihi ve Tzu-chih T'ung-chien'de, Yü-she Şad'ın 629 yılının son ayında Çin'e geldiği kaydedilmiştir.⁴⁵¹ Wu Yü-kuei'nin bu husustaki detaylı analizi, Çin kaynaklarındaki Türklere ilişkin kayıtların, kesinlikten ve tarafsızlıktan uzak olduğunu ve daima Türklerin kudreti göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerektiğini bir kez daha ortaya koymuştur.

Aşina Wu-shih'nın mezar kitabesinde, dedesi Ch'u-lo Kagan'ın hayatına dair bilgilere de yer verilmiştir. Kansu'daki Hsüeh Chü'nün bertaraf edilmesiyle, T'ang Devleti batısındaki büyük tehditten kurtulup, güney ve doğu yönünde güvenle ilerleyebilecek hâle gelmiştir. Shih-pi Kagan da, değişen güç dengesini gözeterek, Liang Shih-tu'yla akın yapmayı planlamış, Liu Wu-chou'ya beş yüz süvari verip Chü-chu

⁴⁵⁰ CTS, 93, s.2978.

⁴⁵¹ TT ; CTS, 194A, s. 5159; CTS,

Dağı’na⁴⁵² yollamış ve ordusunu toplayıp T’ai-yüan’e hücum etmeye niyetlendiği sırada vefat etmiştir.⁴⁵³ Tahtı ağabeyinden devralan Ch’u-lo Kagan da, bu şartlar altında Sui yanlısı bir siyaset izleyerek, Sui prenslerinden Yang Cheng-tao’yu hükümdar ilan edip, destekçileriyle beraber Ting-hsiang’a yerleştirmiştir. Bilindiği üzere Shih-pi Kagan’ın Liu Wu-chou’ya verdiği unvan “Ting-yang Kagan”, yani “Yanglara Son Veren Kagan” anlamındadır.⁴⁵⁴ Shih-pi Kagan’ın vefatından önceki planı uygulamaya devam ettiği görülen Liu Wu-chou ile komutanı Sung Chin-kang, Suileri destekleyen Ch’u-lo Kagan’ın yardımıyla bastırılmıştır. Mezar kitabesinde de dile getirildiği üzere Ch’u-lo Kagan, kardeşi Börü Şad’ı ordunun başında yollamış⁴⁵⁵ ve Sung Chin-kang’ın mağlup edilmesi üzerine, Liu Wu-chou savaşmadan Türklere sığınmıştır. Daha sonra Ma-i’deki üssüne

⁴⁵² “Yen-men Dağı” olarak da anılan Chü-chu Dağı (句注山), Shensi’deki Tai (代) ilçesinin yirmi beş *li* kuzeybatısında yer almaktadır. Bakınız, **CKTTT**, s.195.

⁴⁵³ **CTS**, 194A, s.5154; **HTS**, 215A, s.6028.

⁴⁵⁴ W.Yü-kuei, **a.g.m.**, s. 164. Hu San-sheng, Tzu-chih T’ung-chien’e eklediği bir notta, bu unvandaki “Yang” (楊) ifadesinin, “Yang-chou”ya (楊州) işaret ettiğini belirtmiştir, ancak bir diğer isyancı lideri olan Kuo Tzu-ho da “Ping-yang (平楊) Kagan” ilan edildiğinden, bu unvan daha ziyade Yang (楊) soyuyla ilişkili görünmektedir. Bakınız, **TCTC**, 183, s.5723.

⁴⁵⁵ T’ang tarihlerinde, Börü Şad’ın bu sırada 2000 süvariye komuta ettiği kaydedilmiştir. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5154; **HTS**, 215A, s.6029.

dönmek isteyen Liu Wu-chou, planının fark edilmesi üzerine, kaçmaya çalışan komutanı Sung Chin-kang gibi, Türkler tarafından öldürülmüştür.⁴⁵⁶

Mezar kitabesinde, Ch'u-lo Kagan'ın bizzat Ping-chou'ya gelerek, savunma için asker konuşlandırıp dönmesine de değinilmiştir. Tzu-chih Tung-chien'e göre, Ch'u-lo Kagan, Liu Wu-chou'nun yenildiği ay Chin-yang'a gelmiş, askerî vali Li Ch'ung-wen idareyi sağlayamadığından, savunmada Ch'ung-wen'a yardımcı olması için Lun Tigin'i⁴⁵⁷ de komutasındaki yüzlerce askerle bırakmış ve Shih-ling'in⁴⁵⁸ kuzeyinden

⁴⁵⁶ **CTS**, 55, s.2254; **HTS**, 86, s.3713. Wu Yü-kuei; Liu Wu-chou'nun, hâlâ komutanı Kao Man-cheng tarafından kontrol edilen Ma-i'ye dönme planının ifşa olması üzerine öldürülmesini, aslında bu sırada Türklerin esiri olmasına bağlamaktadır. Ayrıca, Ch'u-lo Kagan'ın, Liu Wu-chou gibi münferit güçlerden, “Sui Hükümdarı” ilan ettiği Yang Cheng-tao'nun üstünlüğünü tanınmasını istediğini ve ilişkilerinin bu yüzden bozulduğunu öne sürmüştür. Bakınız, W.Yü-kuei, **a.g.m.**, s.167.

⁴⁵⁷ Yeni T'ang Tarihi'nde, savunmada yardımcı olması için bırakılan kişi, “Chü-chien (俱儉) Tigin” olarak kaydedilmiştir. Bakınız, **HTS**, 215A, s.6029.

⁴⁵⁸ Shih-ling (石嶺), Shansi'deki Yang-ch'ü (陽曲) ilçesinin 120 *li* kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bakınız, **CKTTT**, s.278. Wu Yü-kuei, Shih-ling'in o zamanki T'ai-yüan idari bölgesinin kuzey sınırı olduğunu ve önceden Liu Wu-chou tarafından kontrol edildiğini belirtmiştir. Bakınız, W.Yü-kuei, **a.g.e.**, s.166.

itibaren savunma için asker konuşlandırdıktan sonra dönmüştür.⁴⁵⁹ Wu Yü-kuei'nin dikkat çektiği üzere, böylece daha önce Liu Wu-chou tarafından kontrol edilen yerlerin, doğrudan Türklerin yönetimine geçtiği anlaşılmaktadır.⁴⁶⁰ Ch'u-lo Kagan ayrıca oğlu Yü-she Şad'ı da, Liu Wu-chou yerine atanan başkan unvanlı Yüan Chün-chang'ın askerlerini gözetip, idare etmekle görevlendirmiştir.⁴⁶¹

Ch'u-lo Kagan, bu hadiselerden kısa süre sonra vefat etmiştir ve kayıtlarda kaganın ölümüyle ilişkilendirilen iki kişi olduğu görülmektedir. Tzu-chih T'ung-chien'de, kaganın hastalanıp ölmesi üzerine, halkın T'ang elçisi Cheng Yüan-shu'nun kaganı zehirlediğinden şüphelenip, elçiyi alıkoyduğu belirtilmektedir.⁴⁶² Cheng Yüan-shu'nun biyografilerinde de, Ch'u-lo Kagan'ı zehirlediği veya zehirlettiği şüphesiyle alıkoyulup, dönmesine izin verilmediği kaydedilmiştir.⁴⁶³ Öte yandan, Yeni T'ang Tarihi'ndeki Türkler Monografisi'nde Ch'u-lo Kagan'ın vefatı dile getirilirken, üstü kapalı bir şekilde I-ch'eng Konçuy'a değinilmektedir. Buna göre, Ch'u-lo Kagan hastalanınca, konçuy ona

⁴⁵⁹ **TCTC**, 188, s.5884-5885. Eski T'ang Tarihi'nde de, Ch'u-lo Kagan'ın altıncı ayda Ping-chou'ya gelip, üç gün kaldığı ve şehirdeki güzel kadınların çoğunun Türklerin yanında götürüldüğü, Li Ch'ung-wen'in buna mâni olamadığı kaydedilmiştir. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5154.

⁴⁶⁰ W.Yü-kuei, **a.g.e.**, s.166.

⁴⁶¹ **CTS**, 55, s.2255; **HTS**, 92, s.3805.

⁴⁶² **TCTC**, 189, s.5912.

⁴⁶³ **CTS**, 62, s.2379; **HTS**, 100, s.3938.

beş mineralden bir karışım içirmiş ve kaganın vücudunda yaralar açılıp ölmüştür.⁴⁶⁴ Ch'u-lo Kagan Sui hanedanını desteklediğinden, Sui hanedan soyuna mensup I-ch'eng Konçuy'un kötü niyetli olmadığı düşünülse de, Aşina Wu-shih'nin mezar kitabesinde, Ch'u-lo Kagan'ın "Li" soyundan bir hanımla daha evlendiği belirtilmiştir.⁴⁶⁵ Ch'u-lo Kagan tahta çıktığı sırada, Kök Türklerin desteği Sui hanedanı için hayati önem taşımaktadır ve Li sülalesi ile kurulacak bir evlilik bağının siyasi dengeleri değiştireceği aşikârdır. Ch'u-lo Kagan'ın Li soylu hanımıyla henüz Sui hanedanı zamanında evlendiği bilgisi bu hususta dikkat çekicidir. Ayrıca I-ch'eng Konçuy, Ch'u-lo Kagan'ın vefatından sonra, kaganın yine Li soyundan bir hanımla evli olduğu anlaşılan büyük oğlu Yü-she Şad'ın "çirkin ve zayıf"⁴⁶⁶ olduğunu bahane ederek tahta çıkmasına mâni olmuştur.⁴⁶⁷

⁴⁶⁴ HTS, 215A, s.6029. Shih-pi Kagan'ın vefatından sonra, Ch'u-lo Kagan da Türk âdetleri gereği I-ch'eng Konçuy ile resmî bir evlilik yaptığından, bu hanım Ch'i-min Kagan zamanından beri "katun" makamını korumuştur.

⁴⁶⁵ Çin yıllıklarında, Ch'u-lo Kagan'ın Li soyundan bir hanımla evlendiğine değinilmemiştir. Mezar kitabesinde de bu hanım yalnızca "Li kızı" (李氏, Li shih) olarak anıldığından, kimliği ve ailesi tespit edilememektedir, ancak kitabedeki bilginin doğru olması hâlinde, büyük ihtimalle T'ang hanedanının Li sülalesine mensup olmalıdır.

⁴⁶⁶ Çincece böyle bir tabir bulunmamaktadır ve ancak "çirkin [ve] zayıf" şeklinde karşılayabildiğimiz bu ifade oldukça muğlaktır.

⁴⁶⁷ Eski T'ang Tarihi'nde şu ifadelere yer verilmiştir: "I-ch'eng Konçuy, [kaganın] oğlu Yü-she Şad'ın 'çirkin [ve] zayıf' olduğu gerekçesiyle, tahta çıkmasına mani oldu [ve]

Ch'u-lo Kagan öldüğünde, 14-15 yaşlarında olan Yü-she Şad Aşina Mo-mo, üç yıldır Wu-yüan'de 10.000 kûsur aileyi idare etmekteydi, dolayısıyla Chu Chen-hung'un belirttiği üzere, tahtı devralmak için küçük olduğu ileri sürülememiş olmalıdır. Chu Chen-hung'a göre; Yü-she Şad, "Li kızı P'ing-i İlçesi Hanımı" ile evli olduğu için, tahta çıktığında bu hanım da "katun" olacağından dolayı, Sui hanedanı için faaliyet gösteren I-ch'eng Konçuy tahta çıkmasına mâni olmuştur.⁴⁶⁸ Ayrıca I-ch'eng Konçuy'un, Tou Chien-te'dan, İmparatoriçe Hsiao'yu Türklerin yanına göndermesini isterken, "Prenses Nan-yang"ı da istediği kaydedilmiştir.⁴⁶⁹ Tsen Chung-mien'in analizine göre, bu kayıta "Prenses Nan-yang" olarak anılan kişi, aslında Aşina Shih-po-pi ile evlendirilen "Prenses Huai-nan" olmalıdır⁴⁷⁰ ve bu durum I-ch'eng Konçuy'un sonraki nesillerde de Sui taraftarlığını

sonunda Ch'u-lo'nun kardeşi To-pi tahta çıkıp İllic Kagan oldu." Yeni T'ang Tarihi'nde ise şu ifadeler yer verilmiştir: "Konçuy, 'çirkin [ve] zayıf' olduğu gerekçesiyle [kaganın] oğlu Yü-she Şad'ı atlayıp tahta çıkarmadı, intikal için [onun] yerine [kaganın] kardeşi To-pi'yi seçti [ve o] İllic Kagan oldu" Bakınız, **CTS**, 194A, s.5154; **HTS**, 215A, s.6029.

⁴⁶⁸ C.Chen-hung (朱振宏), "A-shih-na Mo-mo Mu-chih Chien-cheng K'ao Shih 阿史那摸末墓誌箋證考釋 (Aşina Mo-mo Mezar Kitabesi Üzerine Veriler, İncelemeler ve Açıklamalar)", **T'ang-shih Lun Ts'ung**, 2012-11, s.192-193.

⁴⁶⁹ **TCTC**, 187, s.5853.

⁴⁷⁰ Tsen Chung-mien'in tespitine göre, Prenses Nan-yang (南陽), Yü-wen Hua-chi'nin kardeşiyle evlidir ve böyle bir yolculuğa hiç çıkmamıştır. Dolayısıyla, Tou Chien-te'dan istenen prenses, T'u-li Kagan Aşina Shih-po-pi ile evlendirilen Sui Prensesi Huai-nan (淮

garantiye alma girişimi olarak yorumlanmaktadır. Tüm bunlar göz önüne alındığında, I-ch'eng Konçuy'un, "katun" makamını Li sülalesinden bir prensese bırakmamak için Ch'u-lo Kagan'ı zehirlemiş olabileceği de öne sürülebilir.

697 yılında, 62 yaşında vefat ettiği kaydedilen Aşina Wu-shih, 636 yılında Çin'de doğmuş olmalıdır. Babası Yü-she Şad Aşina Mo-mo'nun makamı uyarınca memurluğa bir kumandan yardımcısı olarak başlayan Wu-shih'nin son unvanı, kitabenin başlığında "Sağ Karargah Muhafızları I-fu Sağ Kumandan Yardımcısı" olarak kaydedilmiştir.⁴⁷¹

Aşina Wu-shih'nin Chao soyundan bir hanımla evlendiği belirtilmekle birlikte, bu hanım ve ailesi hakkında başka bilgi verilmemiştir. Oğlu Aşina Che, kitabede "vâris" ifadesiyle anıldığından, Aşina Wu-shih'nin ilk eşinden doğma büyük oğlu olması muhtemeldir. Ayrıca, Aşina Che'nin mezar kitabesinden anlaşıldığı üzere, Che doğduğunda bu bey henüz on sekiz yaşındadır.

Ho-nan'ın Hsin-an ilçesinde vefat eden Aşina Wu-shih, babası Yü-she Şad gibi, Ch'ang-an'ın doğusundaki Lung-shou Düzlüğü'ne defnedilmiştir. Wu-shih'nin Chao soylu eşi de, 698 yılında Ch'ang-an'da vefat etmiş ve daha sonra kocasının yanına defnedilmiştir.

南) olmalıdır. Bakınız, T.Chung-mien (岑仲面), **T'ung-chien Sui T'ang Chi Pi-shih Chih-i 通鑒隋唐紀比事質疑** (T'ung-chien ile Sui – T'ang Kayıtlarının Karşılaştırmalı İncelemesi, Pekin 1964, s.29.

⁴⁷¹ Chu Chen-hung, bu rütbenin derecesini "5a1" olarak tespit etmiştir. Bakınız, C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.196.

2.3.7. Aşina Che'nın Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler

Yü-she Şad Aşina Mo-mo'nun torunu ve Aşina Wu-shih'nın oğlu olan Aşina Che'nın mezar kitabesi Shensi'nin Hsi-an şehri dolaylarında bulunmuştur ve günümüzde Hsi-an Pei-lin Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.⁴⁷² 60x60 cm ebatlı, kare şeklindeki koruyucu kitabe kapağına, mühür yazısıyla “Büyük T’ang Hanedanından Müteveffa Aşina Bey’in Mezar Kitabesi” ibaresi nakşedilmiştir. Kenar uzunluğu 59,5 cm olan, kare şeklindeki mezar kitabesi ise, düz yazı kaligrafi stilinde yazılmıştır ve toplam 501 Çince imden oluşmaktadır.⁴⁷³ “Büyük T’ang Hanedanından Müteveffa Chung-wu Komutanı Sol Cesur Muhafızlar Destek Garnizonu Kumandanı Aşina Che'nın Mezar Kitabesi ve Önsözü” başlıklı kitabenin derleyicisi ile kaligrafına değinilmemiştir.

Aşina Che'nın mezar kitabesinin büyük bir bölümü, babası Aşina Wu-shih'nın mezar kitabesine paralel olarak ilerlemektedir ve aynı ifadeler yer verilmiştir, dolayısıyla yazımında Aşina Wu-shih'ya ait mezar kitabesinin bir kopyasının kaynak olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁷⁴

⁴⁷² C.Chung-k'ai, **a.g.m.**, s.61.

⁴⁷³ C.Chen-hung (朱振宏), “A-shih-na Tzu-nu (Che) Mu-chih Chien-cheng K'ao Shih 阿史那自奴（哲）墓誌箋證考釋（Aşina Tzu-nu [Che] Mezar Kitabesi Üzerine Notlar, İncelemeler ve Açıklamalar)”, **Cheng-ta Li-shih Hsüeh-pao**, S. 44, T'ai-nan 2013, s.45.

⁴⁷⁴ Mezar kitabesinin görseli için bakınız, (Ek. 5)

2.3.8. Aşına Che'nın Mezar Kitabesi Tercümesi⁴⁷⁵

Bey'in [mahrem] adı Tzu-nu,⁴⁷⁶ [Çince] erişkinlik adı Che'dır.⁴⁷⁷ Ch'un-wei'nin sonraki nesillerinden, Hsia [hanedanının kurucusu] Yü'nün soyundandır [ve] Yün-chung idari bölgesindendir. Büyükbabasının büyükbabası Jan-kan, kuzey yabancılarının Ch'an-yü'sü Ch'i-jen Kagan'dır. Ta-yeh [saltanat döneminin] (605-618) başlarında, Sui [hanedanı tarafından] I-ch'eng Konçuy [ile] evlendirilmişti, takdim edilirken [doğrudan] ismiyle [hitap edilemezdi ve] konumu tüm aristokratların üzerinde [olmuştu]. Büyük T'ang Saltanat Kayıtları'nda [hakkında] kayıt bulunmaktadır. Büyük dedesi Hsi-ch'un, Ch'an-yü Ch'u-lo Kagan, Sui [hanedanı zamanında] Sol Kuang-lu Ta-fu ilan edilmiş, Li Hanım ile izdivaç bahşedilmişti, [memuriyet derecesi] 2a [idi]. Sui [hanedanının sonlarındaki] karmaşada, [kut] geyiği [eski] Ch'in [devleti] topraklarını terkettiğinden [diyardaki tüm beyler saltanat sahibi olmak için peşine düşmüş], Büyük T'ang [hanedanı]

⁴⁷⁵ Mezar kitabesinin tercümesinde Ch'üan T'ang Wen Pu-i beşinci cilt neşri esas alınmıştır. Bakınız, **CTWP**, C.5, s.338.

⁴⁷⁶ Tzu-nu (自奴) isminde yer alan “tzu” (自) imi; Karlgren tarafından “dz⁶i”, Wang Li ile Pulleyblank tarafından ise “dzi” olarak okunmuştur ve “öz”, “köken”, “tabii” gibi anlamlara sahiptir. “Köle” anlamına gelmekle birlikte, şahıs adları içinde aşağılayıcı bir ifadeden ziyade, yakınlık belirten bir küçültme eki olarak tanımlayabileceğimiz “nu” (奴) imi ise; Karlgren tarafından “nuo”, Wang Li tarafından “nu” ve Pulleyblank tarafından “no” şeklinde okunmuştur.

⁴⁷⁷ Aşına Tzu-nu'nun Çince erişkinlik adı olan “che” (哲), “bilge” anlamına gelmektedir.

talihıyla kurulurken, ejderhalar [gibi] yükselerek [hükümdar olan Li Yüan'ın saltanatı] Chin topraklarında [başlamıştı]. Önceki hükümdar (T'ang Kao-tsu), Sung Chin-kang'ı mağlup ettiğinde, Ch'u-lo Kagan kardeşi Börü Şad'ı [saltanat] ordusuyla [güçlerini] birleştirmek üzere ordunun başında yollamıştı. Daha sonra, Ch'u-lo Kagan [düşmanları] bastırmaya yardım etmek [için, atlı] birliklere önderlik ederek Ping-chou'ya varmış, savunma için asker konuşlandırdıktan sonra geri dönmüştü. Dedesi Mo-mo, Ch'an-yü Yü-she Şad, Ch'u-lo Kagan'ın baş kadınından doğma büyük oğludur. T'ang [hanedanının] başlarında, idaresindeki on bin küsur aileyle [T'ang hanedanına] bağlılığını bildirmiş, Ling-chou sınır olmak üzere [Sarı] Nehir'in güneyindeki topraklara yerleşmişlerdi [ve] kendisine Sağ Karargah Muhafızları Büyük Generali [rütbesi] tevcih edilmişti. T'ai-tsung bir fermanla taziyelerini şöyle iletmişti: "Türk Yü-she Şad, zavallı konçuy bizim akrabamızdı, ailemizden biri gibiydi, Sui döneminin başlarında evlendiğinizde, tören bizim evimizde yapılmış, biz de bizzat görmüştük. Hatırimıza gelen bu hadise asla unutulmayacaktır." Babası Wu-shih ahlaklı [ve] sadıktı, hanesinin konumu sayesinde [memurluğa] kumandan yardımcısı kademesinden başlamıştı. Güçlü [ve] gözüpek [bir] yaradılışı, üstün [bir] tabiatı [vardı]; zeki [biriydi ve] derin [bir] bilgi birikimi [ile büyük bir] yeteneğe [sahipti. Nasıl ki] kuğular uçmaya başladığında arzuları dört bir yana [gitmektir ve] iyi atlar dörtnala kalktığında gönüllerindeki [mesafe] çoktan bin *li* olmuştur. [Aşına Tzu-nu] hanesinin konumu sayesinde [memurluğa] kumandan yardımcısı olarak

başlamıştı,⁴⁷⁸ [işleri halletmede] becerikliydi [ve] doğudaki suçluları bastırmıştı.⁴⁷⁹ Kumandan yardımcısı olarak, mor [kaftan giyip, üzerinde] altın balık [taşıymıştı].⁴⁸⁰ Üstün başarılarından ötürü, Sol Cesur Muhafızlar Destek Garnizonu Kumandanı⁴⁸¹ [rütbesi ve] Ülkenin Ulu Direği [asalet unvanı] verilmiş, ayrıca Yu-chou Kuzey Yolu Ching-lüeh Ordusu Komutan Yardımcısı⁴⁸² makamına getirilmişti. Kim derdi ki bir sabah aniden tabiat anaya dönecek, K'ai-yüan onuncu yılında (722), onuncu ayın yirmi altısında Honan vilayeti (Lo-yang'da) muhafız olarak vefat ettiğinde 69 yaşındaydı. K'ai-yüan on

⁴⁷⁸ Bu beyin babası, Sağ Karargah Muhafızları Destek Garnizonu Kumandan Yardımcısı olarak vefat ettiğinden, Tzu-nu memurluğa 8b1 dereceli bir kumandan yardımcısı (郎將, lang-chiang) olarak başlamıştır. Bakınız, C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.78-79.

⁴⁷⁹ Chu Chen-hung, Aşina Tzu-nu'nun 714 yılında Kitanlara karşı savaştığı görüşündedir. Bakınız, C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.91-93.

⁴⁸⁰ 630 yılından itibaren, üç derece ve üzeri T'ang memurları mor kaftan giymiştir. Altın balık ise, memurların kimliğini doğrulamak için kullanılan bir nişandır. Bakınız, C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.79-81.

⁴⁸¹ Destek Garnizonu (翊府, i-fu), veliaht prensin hizmetindeki üç garnizondan biridir. Bakınız, **OTC**, s.267. Bu garnizonda bir kumandan (中郎將, chung-lang-chiang) görevlendirilmiş ve derecesi 4a2 olarak kaydedilmiştir. Bakınız, **CTS**, 44, s.1899.

⁴⁸² Yu-chou (幽州) Ching-lüeh Ordusu (經略軍), Hsiler ile Kitanları kontrol altında tutmak için kurulan Fan-yang (范陽) askerî valiliğine bağlı sınır ordularından biridir. Bakınız, **CTS**, 38, s.1387.

birinci yılında (723), onuncu ayın on yedisinde, başkent (Ch'ang-an'daki) Yen-hsing Kapısı'nın⁴⁸³ beş *li* dışındaki Lung-shou Düzlüğü'ne defnedildi. Varisi Ta-ch'en, diğer oğulları Yen-ch'en, Ti-ch'en, Ming-ch'en [ve] Chien-ch'en'dır,⁴⁸⁴ derin bir kederle [babalarına] özlem duydular [ve] acılarını gizlediler.

⁴⁸³ Yen-hsing Kapısı (延興門), Ch'ang-an şehri surlarının doğu tarafında yer alan üç kapıdan biridir. Bakınız, C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.85.

⁴⁸⁴ Aşina Tzu-nu'nun tüm oğullarının adlarında yer aldığı görülen “chen” (臣) imi, esasen “erkek köle” anlamına gelmekle birlikte “kul” ve “yüksek rütbeli memur” gibi manaları da mevcuttur. Tzu-nu'nun varisinin adı Ta-ch'en (大臣), yani “Büyük Ch'en”dır ve kelime anlamı “bakan”dır. Yen-ch'en'in (彥臣) ismindeki “yen” iminin manası, “yetenekli ve eğitimli kişi”dir. Ti-ch'en'in (帝臣) ismindeki “ti” iminin “hükümdar” ve “gök” gibi anlamları bulunmaktadır. Ming-ch'en'in (名臣) ismindeki “ming” iminin “isim”, “nam”, “ünlü” gibi manaları olduğundan, “ming-ch'en” bir sözcük olarak “ünlü bakan” anlamında kullanılmaktadır. Chien-ch'en'in (諫臣) ismindeki “chien” imi ise “nasihat vermek” anlamındadır. Aynı nesilden çocukların isimlerinde ortak bir im bulunması âdetinden dolayı, bazı araştırmacılar Tzu-nu'nun oğullarının adlarını Çinlileşmesine yormaktadır. Bakınız, C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.95. Tzu-nu'nun büyük oğlunun adının “Büyük Ch'en” (大臣) olması ve diğer oğullarının adlarının manası göz önüne alındığında, bunların ses çevrimlerinden ziyade, Bilge Kagan'ın eleştirdiği gibi Çince adlar olması daha muhtemel gözükmektedir.

2.3.9. Aşina Che'nın Mezar Kitabesi Değerlendirmesi

Asıl adı Tzu-nu olan, ancak Çince erişkinlik adıyla “Che” olarak anılan bu beyin mezar kitabesindeki ifadeler, büyük ölçüde babası Aşina Wu-shih'ninkine paralel ilerlediğinden, yazımında Aşina Wu-shih'nın mezar kitabesinin bir kopyasının kaynak olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Mezar kitabesindeki bilgilere göre Tzu-nu 654 yılında Çin topraklarında doğmuş olmalıdır. Babası Aşina Wu-shih 5a1 dereceli bir kumandan yardımcısı olarak vefat ettiğinden, memurluğa 8a1 derecesinden, kumandan yardımcısı olarak başlamıştır.⁴⁸⁵ Ardından doğuda muhtemelen Kitanlara karşı savaşan Tzu-nu'ya, başarılarından ötürü 4a2 dereceli Sol Cesur Muhafızlar Destek Garnizonu Kumandanı rütbesi ve Ülkenin Ulu Direği onursal unvanı verilmiştir. Ayrıca, Hsiler ve Kitanları kontrol altında tutmak için kurulan Fan-yang askerî valiliğine bağlı sınır ordularından biri olan Yu-chou Kuzey Yolu Ching-lüeh Ordusu'nda komutan yardımcısı olarak görev yapmıştır.

Kitabede Tzu-nu'nun evliliğine değinilmemekle birlikte, kendisinin beş oğlu olduğu görülmektedir. Büyük oğlunun Ta-ch'en adını taşıdığı belirtilmiş, diğer oğulları da Yen-ch'en, Ti-ch'en, Ming-ch'en ve Chien-ch'en olarak sıralanmıştır.

722 yılında, 69 yaşındayken Lo-yang'da vefat eden Tzu-nu, yaklaşık bir yıl sonra, babası Aşina Wu-shih ve dedesi Yü-she Şad Aşina Mo-mo gibi, Ch'ang-an civarındaki Lung-shou Düzlüğü'ne defnedilmiştir.

⁴⁸⁵ C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.78-79.

2.4. İllig Kagan Soyu Mensuplarının Çince Mezar Kitabeleri

Eski T'ang Tarihi'ndeki Türkler Monografisi'nde, Ch'i-min Kagan'ın üçüncü oğlu olduğu kaydedilen Aşina To-pi (咄苾), önceleri “Bagatur Şad” unvanıyla, Wu-yüan'ın kuzeyinde ikamet etmiştir.⁴⁸⁶ Ağabeyi Ch'u-lo Kagan'ın vefatından sonra, katun makamındaki I-ch'eng Konçuy, kaganın büyük oğlu Yü-she Şad'ın çirkin ve zayıf olduğunu öne sürerek kagan olmasına mani olmuş ve Aşina To-pi tahta çıkarak “İllig Kagan” unvanını almıştır.

Çin yıllıklarında İllig Kagan'ın “Tieh-lo-shih” (疊羅施) veya “Tieh-lo-chih” (疊羅支) adlı bir oğlu olduğu belirtilmiş,⁴⁸⁷ ayrıca Yü-ku Şad da bazı kayıtlarda kaganın oğlu olarak anılmıştır.⁴⁸⁸ Ancak İllig Kagan soyundan gelen beylerin mezar kitabeleri sayesinde, kaganın “Aşina P'o-lo-men” adlı ve yabguluk vazifesini ifa eden “Tigin” unvanlı en az iki oğlu olduğu anlaşılmıştır.

Kesin olarak İllig Kagan'ın soyundan gelen beylerin mezar kitabeleri şimdilik; oğlu Aşina P'o-lo-men, (“Tigin” unvanlı oğlu vasıtasıyla) torunu Aşina Chia-na ve Chia-na'nın oğlu Aşina Kan-te'nin mezar kitabeleriyle sınırlıdır. Aşina Bilge Tigin'in de “İllig [veya] T'u-li Kaganlar” soyundan geldiği belirtildiğinden, mezar kitabesi bu bölümde değerlendirilmiştir.

⁴⁸⁶ CTS, 194A, s.5155.

⁴⁸⁷ HTS, 93, s.3814; 215A, s.6036.

⁴⁸⁸ CTS, 195, s.5196; HTS, 110, s.4114.

2.4.1. Aşina P'o-lo-men'in Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler

İllig Kagan'ın oğlu olduğu anlaşılan Aşina P'o-lo-men'in mezar kitabesi, Hsi-an Pei-lin Müzesi tarafından, 2005 yılının ekim ayında, Hsi-an'ın doğusunda bulunmuştur ve günümüzde Hsi-an Pei-lin Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.⁴⁸⁹ Kare şeklindeki mezar kitabesi ve koruyucu kitabe kapağının aynı ölçülerde olduğu kaydedilmiştir.⁴⁹⁰ Mezar kapağına mühür yazısıyla, “Büyük T'ang [Hanedanından] Müteveffa Karargah Muhafızları Kumandan Yardımcısı, Na-chou Valisi [Ahiret Makamlı] Aşina P'o-lo-men'in Mezar Kitabesi” ifadesi işlenmiştir. “Büyük T'ang [Hanedanından] Müteveffa Sağ Karargah Muhafızları Kumandan Yardımcısı Aşina P'o-lo-men'in Mezar Kitabesi ve Önsözü” başlıklı kitabe ise, düz yazı stilinde kaleme alınmış, derleyecisinin ve kaligrafının kimliğine yer verilmemiştir. Methiyesiyle birlikte toplam 174 imden ibaret mezar kitabesi, Aşina soylu beylerin standart nitelikli mezar kitabelerinden en kısasıdır.⁴⁹¹

⁴⁸⁹ E.Ekrem, “Gök Türk Hsieh-li Kağan'ın (618-630) Oğlu A-shih-na P'o-lo-men'in Mezar Kitabesi Üzerine”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. 4, S. 4, Aralık 2007, s.8; C.Chen-hung (朱振宏), “A-shih-na P'o-lo-men Mu-chih Chien-cheng K'ao-shih 阿史那婆羅門墓誌箋証考釋 (Aşina P'o-lo-men'in Mezar Kitabesi İncelemesi), Wei Chin Nan Pei Ch'ao Sui T'ang Shih Tzu-liao, S. 28, Wu-han 2012, s.116.

⁴⁹⁰ Erkin Ekrem, mezar kitabesinin ölçüsünü 60 cm² olarak verirken, Chu Chen-hung her bir kenar uzunluğunun 47'şer cm olduğunu kaydetmiştir. Bakınız, E.Ekrem, **a.g.m.**, s.8; C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.116.

⁴⁹¹ C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.116. Mezar kitabesinin görseli için bakınız, (Ek. 6)

2.4.2. Aşina P'o-lo-men'in Mezar Kitabesi Tercümesi⁴⁹²

Aşina P'o-lo-men,⁴⁹³ Sağ Muhafızlar Büyük Generali [rütbeli], Kui-i Huang Prensi⁴⁹⁴ To-pi'nin oğludur. To-pi aslen Türk İllig Kagan'dır. [Türk toprakları] Lung⁴⁹⁵

⁴⁹² Tercümede Chu Chen-hung'un ilgili çalışmasında yer verdiği kitabe metni esas alınmıştır. Bakınız, C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.117. Aşina P'o-lo-men'in mezar kitabesi daha önce methiyesiyle birlikte Erkin Ekrem tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Bakınız, E.Ekrem, **a.g.m.**, s.8-12.

⁴⁹³ P'o-lo-men (婆羅門), "Brahman" anlamına gelmektedir.

⁴⁹⁴ İllig Kagan'ın asalet unvanı T'ang tarihlerinde de "Kuei-i Prensi" olarak kaydedilmiş olmasına rağmen, Aşina Kan-te'nin mezar kitabesinde, Ts'e-fu Yüan-kuei'de ve T'ang Hui Yao'da "Kuei-i Vilayeti Prensi" olarak zikredilmektedir. Daha önce değinildiği üzere, prens unvanının derecesi 1a, vilayet prensininki ise 1b'dir. Bakınız, **TFYK**, 974, s.3871; **THY**, 80, s.1469. İllig Kagan'a verilen ahiretlik adı olan "huang" (荒), merkeze en uzak topraklar için kullanılan bir ifadedir, ancak bir ahiretlik adı olarak olumsuz anlamlara sahiptir: "Mahsul alınamayan kıtlık yılına 'huang' denir. Dahili ve harici isyanlar [yaşanmasına] 'huang' denir (ne hane [içinde], ne de memurlar [arasında] düzen [mevcuttur]). Eğlenceye meyledilip devlet işlerinin savsaklanmasına 'huang' denir." Bakınız, **SC**, 史記正義, s.23.

⁴⁹⁵ "Lung-ch'eng" (龍城, Ejderha Şehri) veya "L'ung-t'ing" (龍庭, Ejderha Sarayı), Hunların beşinci ayda büyük bir toplantı düzenleyip; atalarına, gök ile yere ve kutsal

[adı verilen] uzak [bölgeyi de] kapsayalı, [saltanat] yılları ebedi olmuştur; devletlerinin gücü Chou-yünleri aşmış, toprakları Hsüan-yüleri geçmiştir; ⁴⁹⁶ güçleri ve nüfuzları uzaklara ulaşmış, [şimdi ise, soldan iliklenen] kıyafetlerini bırakarak teslim olmayı

varlıklara kurban sundukları yerdir. Bu sözcükler sonraki dönemlerde Türklerden ve kaganın otağından bahisle de kullanılmıştır. **HS**, 94A, s.3752; **HHS**, 23, s.815.

⁴⁹⁶ Kitabedeki Chou-yün (周玃) ifadesiyle “Hsien-yünler” (獫狁, 獫允), Hsüan-yü (軒粥) ifadesiyle de “Hsün-yüler” (葷粥, 獫粥) kastedilmektedir. Han Tarihi’ndeki Hunlar Monografisi’nde, rivayet dönemi hükümdarlarından T’ang Yao (y. M.Ö. 2356) ve Yü Shun’dan önce; Dağ Junglarının, Hsien-yünlerin ve Hsün-yülerin kuzeyde ikamet ettiği ve otlakları takip edip hayvan yetiştirerek yer değiştirdikleri kaydedilmiştir. Yen Shih-ku’nun açıklamasına göre bunlar Hunlar için kullanılan farklı adlardır. Bakınız, **HS**, 94A, s.3743. Fu Ch’ien’in Tarih Kayıtlarındaki notlandırmasına göre de, Hunlar T’ang Yao zamanında “Hsün-yü” (葷粥), Chou döneminde Hsien-yün (獫狁) ve Ch’in döneminde “Hsiung-nu” (匈奴) adıyla anılmıştır. Yüeh Ch’an veya Lo Ch’an’ın (樂產) K’uo-ti-p’u (括地譜) adlı eserinden alındığı belirtilen bir diğer açıklamada ise, Hsün-yü’nün “Ch’un-wei” ile özdeşleştirildiği görülmektedir: “Hsia [hanedanının] zalim hükümdarı Chieh, [Shang hanedanının kurucusu] T’ang’ın açtığı Ming-t’iao [Savaşı’ndan] üç yıl sonra öldü, oğlu Hsün-yü (獫粥), Chieh’nin pek çok cariyesini eş olarak aldı, kaçıp kuzeydeki yaban [topraklara] yerleştiler [ve] hayvan yetiştirerek yer değiştirdiler, Çin’de [onlara] Hsiung-nu denildi.” Bakınız, **SC**, 110, s.2879.

bilmişlerdir. Bey (Aşına P’o-lo-men) genç yaşta saltanat muhafızlarına katılmıştır.⁴⁹⁷ Saygılı tutumu ve çalışkanlığı gibi güzel namları sarayca bilinmiş, çok geçmeden Sağ Karargah Muhafızları Kumandan Yardımcısı⁴⁹⁸ [makamına] terfi etmiştir. Yung-hui [saltanat döneminin] ikinci yılında (651), beşinci ayın yirmi yedisinde, beklenmedik bir şekilde hastalanarak [bu] makamda [görevliyken] vefat etmiştir. [Adına] taziye fermanı verilmiş, Tam Yetkili Na-chou Orduları Sorumlusu Na-chou Valisi [ahiretlik makamı] tevcih edilmiştir. [Aynı yıl içinde] altıncı ayın yirmisinde Pa Dzlğne defnedilmiştir.⁴⁹⁹

2.4.3. Aşına P’o-lo-men’in Mezar Kitabesi Değerlendirmesi

⁴⁹⁷ Aşına P’o-lo-men’in muhafız olarak göreve başladığı sıradaki yaşı “jo-ling” (弱齡) sözcüğüyle belirtilmiştir. Bu sözcük “küçük yaşta” veya “genç yaşta” şeklinde tercüme edilebileceği gibi, “jo-kuan chi nian” (弱冠之年) yani “20 yaş” anlamı da bulunmaktadır. Erkin Ekrem buradan hareketle, P’o-lo-men’in 610 yılında doğmuş olması gerektiğine kanaat getirmiştir. Bakınız, E.Ekrem, **a.g.m.**, s.11.

⁴⁹⁸ Karargah Muhafızlarında (t’un-wei, 屯衛), sol ve sağ olarak ayrılmak üzere, 5a1 dereceli birer kumandan yardımcısı (lang-chiang, 郎將) görev yapmıştır. Bakınız, CTS, 44, s.1899-1900.

⁴⁹⁹ Erkin Ekrem’in tespit ettiği üzere, “Pa Düzlüğü” (灞原) ifadesiyle “Pa Nehri (灞水) evresi” kastedilmektedir, zira Aşına P’o-lo-men’in mezar kitabesi Hsi-an’daki bu nehrin doğusunda bulunmuştur. Bakınız, E.Ekrem, **a.g.m.**, s.11; C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.131. Eski T’ang Tarihi’ne göre İllig Kagan da Pa Nehri’nin doğusuna defnedilmiştir. Bakınız, CTS, 194A, s.5160.

Kaynaklara göre İllig Kagan'ın Yü-ku (欲谷) Şad ve Tieh-lo-shih (疊羅施) veya Tieh-lo-chih (疊羅支) olarak anılan iki oğlu bulunmaktadır. Bununla birlikte, Yü-ku Şad Eski T'ang Tarihi'ndeki Uygur Monografisi'nde ve Yeni T'ang Tarihi'ndeki Aşina Sherh'in biyografisinde İllig Kagan'ın oğlu olarak anılırken,⁵⁰⁰ Türkler Monografisi'nde “kaganın kardeşi” olarak zikredilmiştir.⁵⁰¹ Ayrıca Tzu-chih T'ung-chien'deki bir kayıтта İllig Kagan'ın ağabeyinin oğlu; bir diğer kayıтта da T'u-li'nin kardeşi, yani Shih-pi Kagan'ın oğlu olarak anılmaktadır.⁵⁰² Şimdiye dek bulunan mezar kitabeleri sayesinde, İllig Kagan'ın Aşina P'o-lo-men ve kısaca “Tigin” olarak anılan en az iki oğlu olduğu anlaşılmıştır.⁵⁰³ Ancak bu beylere ilişkin oldukça az bilgi verildiğinden, Tieh-lo-shih ile aynı kişi olup olmadıkları da açık değildir.

⁵⁰⁰ CTS, 195, s.5196; HTS, 110, s.4114.

⁵⁰¹ HTS, 215A, s.6036.

⁵⁰² TCTC, 192, s. ; 193, s..

⁵⁰³ Aşina Kan-te'nın mezar kitabesinde, kendisinin İllig Kagan'ın torununun oğlu olduğu açıkça belirtilmiş ve dedesi “Tigin”ın Türklerin yabgusu olduğu kaydedilmiştir. Dolayısıyla, İllig Kagan'ın yabguluk vazifesini ifa eden ve “Tigin” unvanını taşıyan bir oğlu olduğu anlaşılmaktadır. Aynı kitabede, “yabgu”nun Çin'deki “veliaht prens” unvanına tekabül ettiği de dile getirilerek, önemi vurgulanmıştır. Aşina P'o-lo-men'in “yabgu” unvanına sahip olması halinde, şahsi mezar kitabesinde buna değinilmemesi pek olası değildir. Dolayısıyla, Aşina P'o-lo-men ve “Tigin” farklı kişiler olmalıdır.

Aşina P'o-lo-men'in mezar kitabesi, diğer beylerinkine göre oldukça kısadır ve edebi olarak çok daha sade bir dille kaleme alınmıştır. Bununla birlikte, “Lung toprakları”, “Hsüan-yü” ve “Hsün-yü” atıflarıyla, Aşina soylu beylere ait çoğu mezar kitabesinde olduğu gibi, Türklerin ataları olan Hunlara değinildiği görülmektedir.

Kitabede P'o-lo-men'in kaç yaşında vefat ettiği belirtilmediğinden, doğum tarihi tespit edilememektedir. Bununla birlikte, genç yaşta muhafız olarak göreve başladığı kaydedilmiştir ve “genç yaşta” (弱齡, jo-ling) ifadesinin “20 yaş” anlamı da bulunduğundan, Erkin Ekrem P'o-lo-men'in 610 yılında dünyaya geldiği sonucuna ulaşmıştır. Chu Chen-hung ise, kitabeyi derleyen kişinin, P'o-lo-men'in yaşını bilmesi hâlinde, kaç yaşında vefat ettiğini mutlaka belirteceğine dikkat çekmiştir ve dolayısıyla bu sözcüğün, genel bir ifade olarak, “genç yaşta” şeklinde yorumlanması gerektiği kanaatindedir.⁵⁰⁴ Aşina soylu beylerin mezar kitabeleri arasında, yalnızca bu beyin kaç yaşında vefat ettiği belirtilmediğinden, bizce de vefat ettiği sırada yaşı bilinmiyor olmalıdır. Benzer şekilde, Aşina Chung'un mezar kitabesinde de “eğitim çağını geçtikten sonra”, yani 15 yaşından sonra saray muhafızlarına katıldığı ifade edilmesine rağmen, kendisinin bu sırada 19 yaşında olduğu anlaşılmaktadır. Yine Aşina Chung'un, Çin'de “dört dönem”, yani 48 sene görev yaptığı dile getirilmesine rağmen, bu süre aslında 45 seneye sınırlıdır. Dolayısıyla bu ifadelerin yaklaşık olarak kullanıldığı anlaşılmakta olup, kesin bir sonuca ulaşmak için yetersiz olduğu görülmektedir. Aşina P'o-lo-men, 651 yılında vefat etmiş ve babası İllig Kagan gibi Pa Nehri'nin doğusuna defnedilmiştir.

⁵⁰⁴ C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.126-127.

2.4.4. Aşina Chia-na'nın Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler

Çin yıllıklarında hakkında herhangi bir kayıt bulunmamakla birlikte, İllig Kagan'ın torunu olduğu anlaşılan Aşina Chia-na'ya ait mezar kitabesi, 1999 yılında Ch'ang-an ilçesinin, Chi-yang beldesinde yer alan Chou-ts'un Tuğla Ocağı'ndan teslim alınmıştır ve günümüzde Hsi-an'daki Ch'ang-an Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Koruyucu kitabe kapağı kayıp olan, hayli zarar görmüş durumdaki, kare şeklindeki mezar kitabesinin kenar uzunluğu 58 cm olarak kaydedilmiştir.⁵⁰⁵ “Büyük T'ang [Hanedanından] Müteveffa Chung-wu Komutanı [onursal unvanlı ve] Sol Muharip Muhafızlar Kumandan Yardımcısı [rütbeli] ⁵⁰⁶ Aşina Chia-na'nın Mezar Kitabesi ve Önsözü” başlıklı mezar kitabesinde, methiye de dahil olmak üzere, toplam 347 im yer almaktadır.⁵⁰⁷ Metnin okunabilen içeriğinde, kitabenin derleyicisine ve kaligrafına değinilmemiştir.

⁵⁰⁵ C.Chen-hung (朱振宏), “T'ang A-shih-na Chia-na Mu-chih Yen-chiu 唐阿史那伽那墓誌研究 (Tang Hanedanı'ndan Aşina Chia-na'nın Mezar Kitabesi İncelemesi)”, **T'ang Yen-chiu**, S. 20, Pekin 2014, s.193.

⁵⁰⁶ Aşina Chia-na'nın (伽那) rütbeleri yalnızca mezar kitabesinin başlığında zikredilmiştir. “Chung-wu Komutanı” (忠武將軍, chung-wu chiang-chün) 4a1 dereceli, askerî bir onursal unvandır. Bakınız, **CTS**, 42, s.1793. Muharip Muhafızlarda, sol ve sağ olarak ayrılmak üzere, 5a1 dereceli birer kumandan yardımcısı görev yapmıştır. Bakınız, **CTS**, 44, s.1899-1900.

⁵⁰⁷ C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.193.

2.4.5. Aşina Chia-na'nın Mezar Kitabesi Tercümesi⁵⁰⁸

Bey'in [mahrem] adı Chia-na'dır⁵⁰⁹ [ve] Hsia-chou'nun, Ning-sai ilçesindendir. Ülkenin kaderi yeni yeni yükselişe geçerken, Lung-t'ing⁵¹⁰ [devletin boğazına saplanıp kalmışçasına] engel [teşkil ediyordu]. İllig [Kagan'ın] ikamet ettiği seddin ötesindeki [kuzey toprakları], tıpkı Mo-tun'un yaşadığı Karanlık Dağlar [gibiydi. Onlar ki] Kao ve Fang [topraklarını]⁵¹¹ istila etmiş, [Çin düzlüklerinde kurulan çeşitli] hanedanlar [nesillerce] akınlarına maruz kalmışlardı, ta ki divanda [ele alınan] üç strateji⁵¹² [ve] sınır

⁵⁰⁸ Mezar kitabesi metni, Chu Chen-hung'un ilgili çalışmasından alınmıştır. Bakınız, C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.193-194.

⁵⁰⁹ Türkçe bir sözcüğün Çince sesletimi olduğu anlaşılan “Chia-na” (伽那), mezar kitabesinin değerlendirme bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

⁵¹⁰ Temel anlamı itibarıyla Türkçe'ye “Ejderha Sarayı” olarak çevrilen “Lung-t'ing” (龍庭), Eski Han Tarihi'ndeki notlandırmaya göre Hunların beşinci ayda büyük bir toplantı düzenleyip atalarına, gök ile yere ve kutsal varlıklara kurban sundukları yerdir. Mezar kitabesi metninde görüldüğü üzere, bu sözcük daha sonraki dönemlerde, genel olarak Türkleri ve kaganın otağını belirtmek için de kullanılmıştır. Bakınız, **CHS**, 23, s.815.

⁵¹¹ “Kao (鎬) ve Fang (方)” ifadesi, sözlüklerde kuzeydeki iki yer adı olarak açıklanmaktadır.

⁵¹² “Üç strateji” manasındaki “san tse” (三策) sözcüğü, belirli üç stratejiden ziyade, genel anlamda kullanılmış olabilir.

ötesinde izlenecek altı taktik⁵¹³ [uygulanana dek. O günden] sonra [İllic Kagan] yere kapanıp [af dileyerek] tabi olmuş, saç örgülerini çözüp memur olmayı rica etmişti.⁵¹⁴ Ch'an-yü unvanını değiştirip, [şahsı için düzenlenen] komutanlık törenine katılma onuruna [erişmiş]; Sol Bilge [Beg] adını değiştirip, muhafız [generalliği]⁵¹⁵ vazifesini üstlenmişti. Böylece güneyden kuzeye [dek] beylerin [arasındaki savaş kargaşası] son bulmuş, [Gobi] Çölü'nün kuzeyinde [savaş nedeniyle havalanan] toz topraktan eser kalmamıştı [ki, bu] evrenin yaratılışından beri emsali görülmemiş [bir durumdu]. İşte

⁵¹³ “Altı taktik” ifadesiyle karşıladığımız “liu ch’i” (六奇) sözcüğüyle, Li Ching’in Kök Türklere karşı kullandığı beklenmedik taktiklere gönderme yapılıyor olmalıdır.

⁵¹⁴ Aşina Chung’un mezar kitabesinde açıkça belirtildiği üzere, İllic Kagan bu bey tarafından tuzağa düşürülüp yakalanarak Çin’e getirilmiştir. Kaganın kederini gören T’ai-tsung, avlanabilmesi için kendisini topraklarında çok sayıda geyik bulunan Kuo-chou’ya vali atamak istemiş, ancak İllic Kagan’ın reddetmesi üzerine, “Sağ Muhafızlar Büyük Generali” rütbesini vermiştir. Türklere ait mezar kitabeleri değerlendirilirken, bu hadisenin kitabede nasıl aktarıldığını hatırlamak yerinde olacaktır.

⁵¹⁵ Ssu-chieh (司階) unvanı, saray merdivenlerini korumakla vazifeli muhafızlara işaret etmektedir, ancak kitabede genel anlamda saray muhafızlarından sorumlu generallik makamına işaret ediyor olmalıdır, zira İllic Kagan’a “Sağ Muhafızlar Büyük Generali” rütbesi verilmiştir.

[Aşına] Chia-na, İllig Kagan'ın baş kadınlar [soyundan] torunu oluyordu.⁵¹⁶ Küçüklüğünde son derece zeki, erişkinliğinde [de] sadık [ve] saygılıydı, [T'ang] sarayına gelip [İmparator] Shun [misali aziz hükümdara] refakat etmiş [ve buradan Sarı İmparator] Hsüan[’inki gibi büyük bir] orduya [komutan] atanarak çıkmıştı. Devran durmaksızın dönse [de], ahlakı [zerre kadar değişmeksizin] baki kalmıştı. [Batı Han hanedanının ünlü devlet adamı] Tzu-meng⁵¹⁷ gibi kusursuz, [Hun soylu] Tu Beyi [Chin Mi-ti] gibi selimdi; [hükümdarın, şahsına yönelik] lütufları günden güne artmış, öteden beri [tek bir] hatası olmamıştı. [Ancak] geceler gündüzleri kovalar [ve ne yazık ki] bedeni hastalıklardan sakınmak zordur; [çok geçmeden] durumu [gittikçe] kötüleşti [ve] rüzgara maruz bir mum [gibi, ömrünün son demi de] birden tükeniverdi. 43 yaşındayken, Büyük T’ang Hsien-heng [saltanat döneminin] ikinci yılında (671), sekizinci ayın on sekizinci gününde, Lo-yang [ilinde yer alan] Tao-shu [sokağındaki] konağında vefat etti [ve] aynı yıl [içinde], on birinci ayın yirmi yedisinde, Ch’ang-an ilinin batısındaki K’un-ming Gölü’nün kuzeyinde [konumlanan] Ma-tsu Ovası’na defnedildi. Defin işleri için gereken her şeyin, makamına uygun olarak [saray tarafından] karşılanması emredilmiş, kaidelere riayet edilmiştir.

⁵¹⁶ “Baş kadınlar soyundan torun” ifadesiyle karşıladığımız ti-sun (嫡孫) sözcüğü, hem annesi hem de anneannesi baş kadın olan torun anlamına geldiği gibi, baş kadından doğma en büyük oğlun, yine baş kadınından olan en büyük oğlu olarak da anlaşılabilir.

⁵¹⁷ Tzu-meng (子孟), Batı Han hanedanının en güçlü devlet adamlarından olan ve İmparator Wu’nun vasiyetiyle, Hükümdar Chao döneminde Chin Mi-ti ve Shang-kuan Chieh (上官桀) ile birlikte saltanat naipliği yapan Huo Kuang’ın (霍光) erişkinlik adıdır.

2.4.6. Aşina Chia-na'nın Mezar Kitabesi Değerlendirmesi

Aşina Chia-na'nın mezar kitabesinin de, Aşina P'o-lo-men'inki gibi nispeten kısa ve yüzeysel olduğu görülmektedir. Öyle ki rütbeleri dahi yalnızca kitabenin başlığında zikredilmiş ve hayatına dair çok az bilgi verilmiştir. Bununla birlikte, Hun-Türk ilişkisine bu kitabede de değinilmiş, Mo-tun Ch'an-yü ile İllig Kagan arasında bağlantı kurulmuştur.

671 yılında, 43 yaşında vefat ettiği kaydedilen Chia-na, 629 yılında doğmuş olmalıdır. Çince erişkinlik adı almışsa dahi mezar kitabesinde değinilmeyen Chia-na'nın (伽那) ismi “mahrem” olarak zikredildiğinden, kendisine doğumunda veya Türkler arasında er adı olarak verilmiş olmalıdır. “Chia-na” sözcüğü T'ang Tarihlerinde, Batı Türklerinden Işbara [İl]-teriş Kagan'ın kardeşi ve İlbeg Işbara Yabgu Kagan'ın babası olan “Chia-na Şad”dan bahisle zikredilmektedir,⁵¹⁸ dolayısıyla “Chia-na” Türkçe bir sözcüğün Çince sesletimi olmalıdır. Tek başına belirli bir anlamı olmayan “chia” (伽) iminin Orta Çince'deki okunuşu; Karlgren'e göre “gia”, Wang Li'ye göre “gia”, Pulleyblank'e göre “gia”dır ve “na” (那) imi hepsi tarafından “na” şeklinde okunmuştur. Bununla birlikte, Sanskrit dilindeki sözcüklerin çevriminde, “chia” iminin “ga” sesini karşıladığı görülmektedir. “Naga” sözcüğü, Çince “Na-chia” (那伽) şeklinde de

⁵¹⁸ Işbara [İl]-teriş Kagan'ın unvanı “Sha-po-lo Tieh-li-shih K'o-han” (沙鉢羅唃利失可汗) olarak, İlbeg Işbara Yabgu Kagan'ın unvanı “I-p'i Sha-po-lo Yeh-hu K'o-han” (乙毗沙鉢羅葉護可汗) olarak kaydedilmiştir. Bakınız, CTS, 194B, s.5184; HTS, 215B, s.6058-6059.

karşılandığından, “Chia-na”nın (伽那) “Ga-na”ya yakın bir sözcüğün sesletimi olabileceğini akla getirmektedir. Liu I-t’ang (劉義棠), “Chia-na”nın “kanat” kelimesine tekabül ettiği görüşündedir.⁵¹⁹

Aşina Chia-na’nın mezar kitabesinde, yalnızca İllig Kagan’ın baş kadınlar soyundan torunu olduğu belirtilmiş; babasının kimliğine, evliliğine ve çocuklarına değinilmemiştir. Aşina Kan-te’nin (感德) mezar kitabesi sayesinde, kendisinin Aşina Kan-te’nin babası olduğu anlaşılmıştır. İlgili kitabede, Kan-te’nin dedesi kısaca “Tigin” olarak anılmış ve ülkesinde yabgu olduğu belirtilmiştir, ancak kaynaklarda İllig Kagan’ın bu unvanları taşıyan bir oğlundan bahsedilmemektedir. Daha önce değinildiği üzere, “baş kadınlar soyundan torun” ifadesi, “annesi ve anneannesi baş kadın konumunda olan torun” anlamına geldiği gibi, “baş kadından doğma en büyük oğlun, yine baş kadın konumundaki karısından doğan en büyük oğlu” şeklinde de yorumlanabilir. Dolayısıyla, kitabede “Tigin” olarak anılan ve ülkesinde yabgu olduğu belirtilen bu beyin İllig Kagan’ın büyük oğlu olması mümkündür. Aşina Kan-te’nin mezar kitabesinde yabgu unvanının, Çinlilerin “veliaht prens” (太子, t’ai-tzu) unvanıyla özdeşleştirilmesi de dikkat çekicidir.

671 yılında Lo-yang’da vefat eden Chia-na, Ch’ang-an’ın batısındaki K’un-ming Gölü’nün kuzeyinde yer alan Ma-tsu Ovası’na defnedilmiştir.

⁵¹⁹ Aşina Chia-na’nınki de dahil olmak üzere, Aşina soylularının mezar kitabeleri üzerine pek çok ayrıntılı çalışması bulunan Chu Chen-hung da, “Naga” sözcüğünün “Na-chia” (那伽) sesletimine dikkat çekmiştir, ancak “Chia-na”nın da Sanskrit kökenli bir sözcük olabileceği görüşüne katılmıyoruz. Bakınız, C.Chen-hung, **a.g.m.**, s.194-195.

2.4.7. Aşına Kan-te'nın Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler

İllic Kagan'ın torunu Aşına Chia-na'nın oğlu olan Aşına Kan-te'nın mezar kitabesi, 2000 yılında Lo-yang'da bulunmuştur ve günümüzde Lo-yang Eski Çağ Sanatları Merkezi'nde muhafaza edilmektedir. Kenar uzunluğu 76,5 cm olan, 13 cm kalınlığındaki kare formlu koruyucu kitabe kapağında, kaligrafik mühür yazısıyla nakşedilmiş “Büyük Chou [Hanedanından] Müteveffa Böke Büyük General [onursal unvanlı] Kuei-i Kagan Aşına'nın Kitabesi” ifadesi yer almaktadır. Kare şeklindeki mezar kitabesinin kenar uzunluğu 75 cm, kalınlığı 15,5 cm'dir.⁵²⁰ “Büyük Chou [Hanedanından] Müteveffa Böke Büyük General [onursal unvanlı] Sağ Yükselen Şahin Muhafızları Komutanı, Kuei-i Kagan [unvanlı] Aşına Bey'in Mezar Kitabesi ve Önsözü” başlıklı mezar kitabesi,⁵²¹ tam satırlarında 45 Çince im bulunan 45 satır halinde, düz yazı kaligrafisi stilinde yazılmıştır.⁵²² Kitabenin derleyicisinin ve kaligrafının kimlikleri belirtilmemiştir.⁵²³

⁵²⁰ C.Chen-hua (赵振华), “T'ang A-shih-na Kan-te Mu-chih K'ao Shih 唐阿史那感德墓志考释 (T'ang Hanedanından Aşına Kan-te'nın Mezar Kitabesi İncelemesi), **Shih-lin**, S. 5, Shanghai 2004, s.82.

⁵²¹ W.Kang (吴钢), **Ch'üan T'ang Wen Pu-yi 全唐文補遺 (T'ang Metinleri Derlemesine İlaveler)**, C. 8, Hsi-an 2005, s.302-304.

⁵²² C.Chen-hua, **a.g.m.**, s.82.

⁵²³ Mezar kitabesinin görseline erişilememiştir.

2.4.8. Aşına Kan-te'nin Mezar Kitabesi Tercümesi⁵²⁴

Kaganın [mahrem] adı Kan-te,⁵²⁵ [Çince] erişkinlik adı Shang-shan'dır ⁵²⁶ [ve] Çin Seddi'nin [dışından] Karanlık Dağlardandır. Gök dokuz alana bölünmüş, yer sekiz sapa

⁵²⁴ Mezar kitabesinin tercümesinde Ch'üen T'ang Wen Pu-i sekizinci cilt neşri esas alınmıştır. Bakınız, **CTWP**, C. 8, s.302-304. Kitabenin Çince metni için bakınız, (Ek. 13)

⁵²⁵ “Kan-te” (感德) sözcüğü, “iyiliğe minnettar olmak” anlamına gelmektedir. Zhang Naizhu, bu sözcüğün bir ses çevrimi olabileceğini belirtmekle birlikte, Aşına Kan-te sıradan biri olarak T'ang topraklarına geldikten sonra kendisine Kuei-i Vilayeti Prensi unvanı verildiği için duyduğu minnetten ötürü bu adı seçmiş olmasının daha muhtemel olduğunu ileri sürmüştür. Ancak Kan-te Çin'de doğmuştur ve kitabede ismini sonradan değiştirdiğine dair herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Zhang Naizhu'nun görüşü için bakınız, L.Tang-D.W.Winkler-Z.Naizhu, **From the Oxus River to the Chinese Shores: Studies on East Syriac Christianity in China and Central Asia**, Zürich-Berlin 2013, s.189. “Kan” (感) iminin eski okunuşu; Karlgren'e göre “kām”, Wang Li'ye göre “kōm”, Pulleyblank'e göre “kəm”dir. “Te” (德) imi ise hepsi tarafından “tək” şeklinde okumuştur.

⁵²⁶ Kan-te'nin erişkinlik adı olan “Shang-shan” (尚山) sözcüğündeki “shan” (山) imi “dağ” anlamına gelmektedir. “Shang” (尚) iminin ise “üst; yukarı”, “büyük saygı duymak”, “çok kıymet vermek”, “aşmak; geçmek”, “kadim” ve “soylu” gibi manaları mevcuttur. Erişkinlik adı, kişinin asıl adıyla bağlantılı imlerden oluşabilmektedir, dolayısıyla “Kan-te” adının “kām-tək” sesletimi de belki “tag” yani “dağ” ile ilişkilendirilebilir. Bu da,

[yönde] düzenlenmiştir.⁵²⁷ Ülker takımyıldızı⁵²⁸ [evrenin] esasları [doğrultusunda, yörüngedeki] sırasına [bağlı halde] ilerler [ve] sahası [I Ching'in] Hsi K'an [sembolüne] tekabül eder.⁵²⁹ Ölmüşlerinin] yiğit ruhları [Kan-te'nın halkını] gözetirdi, [öyle ki memleketinde] Ch'an-yü [gibi] üstün yetenekli insanlar vardı,⁵³⁰ [doğal veya mamul] ürünleri fevkalade kıymetliydi, [öyle ki] Ch'i-lien [Dağı'nın]⁵³¹ nadide hazinelerine

“kadim, soylu, yüce dağ” manasında “Kan Tag” adının, Çince'ye “Kan-te” (感德) şeklinde çevrilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

⁵²⁷ Daha önce değinildiği üzere, göğün dokuz kat olması ve sekiz yön bulunması, eski Türk inancına da uygundur.

⁵²⁸ Daha önce değinildiği üzere, Çinliler Ülker (昴, mao) takımyıldızını kuzeyli yabancılarla (hu), yani Türklerin ataları olan Hunlarla özdeşleştirilmiştir. Ülker takımyıldızı parladığında kuzey güçlenmekte ve bu da kuzeyli savaşçıların harekete geçeceğini göstermektedir.

⁵²⁹ Hsi K'an (習坎) “büyük tehlike” anlamı taşıdığından, daha sonra “tehlikeli ve zorlu” manasında kullanılmıştır ve metinde sözkonusu sahanın tehlikeli, güç koşullarına işaret etmektedir.

⁵³⁰ Bu cümleyi, “olağanüstü yetenekli Ch'an-yüleri vardı” manasında okumak da mümkündür.

⁵³¹ Yen Shih-ku'nun Han Tarihi notlandırmasına göre, “Ch'i-lien” (祁連) Hun dilinde “Tengri” (天, tien) anlamına gelmektedir ve Tanrı Dağlarına işaret etmektedir. Bakınız, HS, 55, s.2480. Gürhan Kırilen, “Ch'i-lien”in, “Tanrı; yaratan” manasında “kılgan”

sahiplerdi. [Yurtlarından] dört bir yana ulaşmak [mümkündü ve] Yeşim Geçit⁵³² güneylerinde yükselirdi; [Üç Beylik döneminde Çin] toprakları üçe ayrılmıştı [ve] Altın Nehir⁵³³ [bu toprakların] kuzeyinde yer alırdı. Sarp doruklarıyla boylu boyunca yükselen Lung-men Dağı⁵³⁴ topraklarına siper olurdu [ve] verimli düzlükleri [dosdoğru] uzanan Chi-chih [Dağı]⁵³⁵ [mıntıkası] huzur içinde yaşadıkları sınır [bölgesi] olmuştu. Evvelce [Gök'ten] kut almış ulu hükümdarları Hsia [hanedanı] soyundan [olup], gerçek unvanı Ch'un-wei idi. Çin'in anlaşılmak [durumunda kaldığı] ataları Lao-shang [Ch'an-yü'ye ise], Mağrur Oğul denirdi. Büyük dedesi [Aşına] To-pi İllig Kagan, 5000 atlısı [ile] avlanırken,

sözcüğünün sesletimi olabileceğine dikkat çekmiştir. Bakınız, G.Kırilen, **Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar**, Ankara 2016, s.30.

⁵³² Daha önce değinildiği üzere, Yeşim Geçit (玉關, Yü Kuan), Kansu'nun Tun-huang ilçesinin 150 *li* batısındaki Yang Geçidi'nin kuzeybatısında yer almaktaydı.

⁵³³ Altın Nehir'in (金河, Chin Ho), Sui-yüan'deki Kuei-sui (歸綏, Hohhot) ilçesinin 20 *li* güneyinde yer aldığı ve daha sonra "Hei Ho" (黑河) olarak anıldığı kaydedilmiştir. Bakınız, **CKTTT**, s.542. Yeşim Geçit ve Altın Nehir neredeyse aynı enlem üzerinde yer aldığından, Türk topraklarını simgeleyen sembolik ifadeler olmalıdır.

⁵³⁴ Lung-men (龍門) adını taşıyan pek çok dağ bulunmaktadır. Bunlardan biri Ssueh'uan'da, biri Lo-yang'ın güneyinde, biri Shansi'de, biri de Shensi'de yer almaktadır. Bakınız, **CKTTT**, s.1265.

⁵³⁵ Chi-chih Dağı (雞秩山), Han Tarihi'ne göre, sınırın 1600 *li* kuzeyinde yer almaktadır. Bakınız, **HS**, 94A, s.3786.

uzak çölde kuvvetli rüzgarlar peydah olur; idaresindeki 100.000 yay [çeken askerle], dış yaban topraklarda cesaret [ve] azametle süzülürdü. Yen-chih Dağı'nı kaybetmeden önce, birkaç [defa] sırlı [karaftaki] içkiyi karıştırmışlardı.⁵³⁶ [İllig Kagan] sağ topraklara (Batı

⁵³⁶ Esasen “nao chiu” (撓酒), yani “içkiyi karıştırmak” veya “içkinin [saflığını] bozmak” ifadesi üzerine kurulu bu yan tümceyi iki şekilde yorumlamak mümkün olsa da, cümle Yen-chih Dağı ile Hunlara atıf yapılarak başladığından öncelikle ant içmeyi akla getirmektedir. Han Tarihi'ndeki Hunlar Monografisi'nde, Hu-han-yeh ile Çin arasındaki ant merasimi, yine “nao chiu” ifadesi kullanılarak şöyle dile getirilmiştir: “‘Artık Han [milleti] ile Hunlar [tek] bir aile olmuştur, nesiller boyunca birbirlerini kandırmayacak [ve] birbirlerine saldırmayacaklardır. Hırsız[-lık yapan] olduğunda birbirlerine bildirecek [ve] cezasını infaz edip, [çaldığı] eşyaları tazmin edeceklerdir. İstilaya [uğranması] halinde, asker yollayıp birbirlerine yardım edeceklerdir. Gök, Han [milleti] ile Hunlardan antlaşmayı bozmaya ilk cüret edeni bahtsız kılacaktır. Nesiller boyunca [tarafların] oğulları ve torunları bu antlaşmayı sürdürecektir.’ Ch’ang, Meng ve Ch’an-yü ile büyük memurların hepsi, Hunların No Nehri doğusundaki dağına çıktılar. Beyaz bir at kesildikten [sonra], Ch’an-yü [Hunların kıymetli kılıcı] Ching-lu ile altın yontup kaşıkla içkiyi karıştırdı. Lao-shang Ch’an-yü’nün mağlup ettiği Yüeh-shih (Yüeh-chih) hükümdarının başını kadeh olarak [kullanıp] hep birlikte ant içtiler.” Bakınız, **HS**, 94B, s.3801. Buna göre, cümle ant içme bağlamında yorumlandığında, İllig Kagan T’ang hanedanı karşısında yenilgiye uğramadan önce, Türklerin Çin hükümdarlarıyla birçok kez ant içtiği anlaşılmaktadır ki, yalnızca 620-630 yılları arasında dahi, T’ang T’ai-tsung (Li

Bölgeleri) boylu boyunca yayılıp, başkent (Ch'ang-an'a) [küçümseyerek] tepeden bakmış; Chou [topraklarına] varıp, Ch'in [topraklarını] altüst etmiş, gücüne [ve] kudretine güvenmişti. [Ancak tarih zaferler kadar yenilgileri de barındırır], Wei Chiang [nasıl] yabancılarla barışı sağlayarak iki sıra müzisyene sahip olmuşsa;⁵³⁷ 5000 piyadesiyle [mağlup olan Han generali] Li Ling [de] nihayetinde [Hunlara] teslim olmuştu.⁵³⁸

Shih-min) ile T'u-li Kagan ve İllig Kagan'ın böyle antlaşmalara taraf oldukları kaydedilmiştir. İkinci olarak, cümle, yenilgiye uğramadan önce Türklerin birçok kez karmaşaya yol açıp, “suyu bulandırdıkları” şeklinde de yorumlanabilir.

⁵³⁷ Chin (晉) Beyliği'nden bir general ve devlet adamı olan Wei Chiang (魏絳), Chin Beyi Tao'yu (晉悼公) ikna ederek Junglarla barış yapılmasını sağlamıştır. Sonuçtan çok memnun kalan Chin Beyi, Cheng (鄭) Beyliği'nden rüşvet olarak gönderilen müzisyenler, enstrümanlar ve kadın sanatçıların yarısını Wei Chiang'a hediye etmiştir. Bakınız, Yang Po-chün (楊伯峻), **Ch'un-ch'iu Tso Chuan Chu 春秋左傳注 (Tso'nun Bahar-Güz Kayıtları Tefsiri Notlandırması)**, C. 3, 1995 Pekin, s.991-993.

⁵³⁸ “Uçan General” (飛將軍, fei chiang-chün) lakaplı Li Kuang'ın torunu olan Li Ling (李陵), Han hükümdarı Wu'nun generallerindendir. 5000 piyadeyle Ch'an-yü'nün otağı üzerine yürüyebileceğini iddia etmesine rağmen, nihayetinde Hunlara teslim olmuş ve ordusundan ancak 400 kişi geri dönebilmiştir. Daha sonra Ch'an-yü'nün kızıyla evlenen Li Ling, Sağ Hsiao Beg (右校王, Yu Hsiao Wang) atanmış ve kalan ömrü boyunca Hunlarla yaşamıştır. Bakınız, **HS**, 54, s.2451-2457.

[Türklere ve atalarına karşı] Kao-ch'üeh⁵³⁹ uç [garnizonu] olarak [kullanılmış], Çin Seddi savunma [amacıyla] inşa edilmişti. [Tüm bunlara rağmen, Han hanedanı zamanındaki gibi] Kan-ch'üan Sarayı havalisinde, tekrar tekrar tehlike alarmı verilmiş⁵⁴⁰ [ve] Shu-le (Kaşgar) şehrinde sık sık kuyuların kuruduğu duyulur olmuştu.⁵⁴¹ Sui sülalesinin [son

⁵³⁹ Adını Kao-ch'üeh (高關) Dağı'ndan alan bu sınır bölgesinin, Shuo-fang'ın (朔方) kuzeyinde yer aldığı kaydedilmiştir. Bakınız, **HHS**, 2, s.120.

⁵⁴⁰ Kan-ch'üan Sarayı (甘泉宮), Shensi'deki Ch'un-hua (淳化) ilçesinin kuzeybatısında yer almaktadır. Bakınız, **CKTTT**, s.240. Chün-ch'en Ch'an-yü tahta çıktıktan sonra, Hunlar otuzar bin atıyla Shang-chün (上郡) ve Yün-chung'a (雲中) girmiş, pek çok kişiyi öldürüp yağmada bulunduktan sonra dönmüşlerdir. Bunun üzerine Han devleti altı generalini çeşitli yerlerde konuşlandırmış, Hun süvarilerinin Tai (代) bölgesindeki Chü-chu'ya (句注) girmesi üzerine, işaret ateşi yakılarak Kan-ch'üan ve Ch'ang-an'a haber verilmiştir. Bakınız, **SC**, 110, s.2904; **HS**, 94A, s.3764.

⁵⁴¹ 75 yılının üçüncü ayında Ch'an-yü, Sol Lu-li Beg'i (左鹿蠡王) 20.000 atıyla Chü-shih'ya (車師) saldırmak üzere yollamıştır. Bunun üzerine Doğu Han generali Keng Kung (耿恭), bir komutanın emrine 300 asker verip yardıma yollamış, ancak hepsi öldürülmüştür. Hunların Hou-wang An-te'yi (後王安得) da mağlup edip, Chin-pu (金蒲) şehrine saldırması üzerine, buraya gelip Hunlara karşı zehirli oklar kullanan Keng Kung, okların kutsal olduğunu ve bu oklarla vurulan kişilerin yaralarının kesinlikle sıradışı olacağına dair bir söylenti yaymıştır. Güçlü arbaletlerden ateşlenen bu zehirli oklarla

zamanlarındaki] karmaşada, [kut] geyiği [eski] Ch'in topraklarını terkettiğinden [diyardaki tüm beyler saltanat sahibi olmak için peşine düşmüş];⁵⁴² T'ang [hanedanı] Göğün [lütfula] kurulurken, ejderhalar [gibi] yükselerek [hükümdar olan Li Yüan'ın saltanatı] Chin topraklarında⁵⁴³ [başlamıştı]. Olağanüstü bir başarı gösterilemediğinde

vurulan Hunların yaraları köpürmeye başladığından korkuya kapılmış ve bu sırada fırtına çıkması üzerine geri çekilmişlerdir. Keng Kung, Kaşgar (疏勒, Shu-le) şehrinin yakınlarında bir akarsu bulunduğundan beşinci ayda buraya gelmiş ve yedinci ayda Hunlar yeniden taarruza geçmiştir. Burada binlerce kişinin saldırısına uğrayan Hunların, şehrin su kaynağını kesmesi üzerine, 45 metre derinliğinde bir kuyu kazılmasına rağmen su bulunamamış ve Çinliler atların idrarını içmek zorunda kalmışlardır. Kitabede bu hadiseye değinilmektedir. Bakınız, **HHS**, 19, s.720-721.

⁵⁴² Aşina Wu-shih ve Aşina Che'nın mezar kitabelerinde de görülen bu ifade, daha önce değinildiği üzere, Tarih Kayıtları'ndaki bir kayda dayanmaktadır. Buna göre: "Ch'in [devleti] geyiğini yitirdiğinden, diyardaki [tüm beyler] tekmil peşine düşmüştür." Chang Yen'in (張晏) eklediği nota göre, "geyik" bu cümlede "taht" için bir benzetme olarak kullanılmıştır. Kitabe metninde "geyiğin Ch'in topraklarını terkettiği" dile getirildiğinden, tercümede "[kut] geyiği" olarak anılmıştır.

⁵⁴³ Sui hanedanının son yıllarında T'ai-yüan Garnizon Komutanı makamına getirilen Li Yüan'ın karargahı Chin-yang (晉陽) ilçesinde bulunuyordu. Daha önce değinildiği üzere, Chu Chen-hung, "Chin toprakları" ifadesiyle, Chin-yang ilçesindeki, Chin-yang Sarayı'nın kastedildiği görüşündedir.

hakikati dile getirmek zordur, [İllic Kagan da] kuzey topraklarında izini kaybettirmek [istiyordu, ancak sonunda] sarayın kapısında teslim oldu. Chen-kuan dördüncü yılında (630) [T'ang hanedanına] bağlandı [ve] Sağ Muhafızlar Büyük Generali [rütbesi] tevcih edildi,⁵⁴⁴ [vefatından sonra da] Kuei-i Vilayeti Prensi⁵⁴⁵ [asalet unvanı ve] 3000 ailelik timar verildi. [Kan-te'nın] dedesi Tigin, aslen yabancıların yabgusuydu; babası Chia-na [ise, T'ang hanedanının] Sol Muhafızlar Kumandan Yardımcısı'ydı. Kagan, Göğün emirlerine riayet eden [Çin hükümdarı] gibi yüce [kişidir], yabgu ise [tıpkı] veliaht prens [gibi] kıymetlidir.⁵⁴⁶ [Saltanat] muhafızları [savunma amacıyla] kurulmuştur [ve] savaş [sanatıyla ilgili kitaplardaki] standartlar [uyarınca] faaliyet gösterir; kumandan yardımcısı saray merdivenlerinin savunmasından mesuldür [ve ayrıca hükümdarın arabasına eşlik ederek, yol açmak için] seslenip uyarıda bulunur. [Kan-te'nın] erdemli ailesi, nesilden nesile yüksek makamları miras almışlardı. [Nasıl ki] Hu-han-[yeh]'nin gördüğü büyük saygı kaydedilmiş [ve Chin] Mi-ti sadık memurlara [mahsus] biyografilere sahip olmuştur.

⁵⁴⁴ Yakalanıp T'ang sarayına götürülen İllic Kagan'ın üzüntüsünü gören T'ai-tsung, onu avlanabilmesi için topraklarında çok sayıda geyik bulunan Kuo-chou'ya vali tayin etmek istemiş, ancak kagan gitmek istemeyince 3a dereceli Sağ Muhafızlar Büyük Generali rütbesini vermiştir. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5159; **HTS**, 215A, s.6036.

⁵⁴⁵ Tang tarihlerinde ve İllic Kagan'ın oğlu Aşina P'o-lo-men'in mezar kitabesinde, kagana verilen ahiretlik unvanı "Kuei-i Prensi" olarak kaydedilmiştir. Bakınız, **CTS**, 194A, s.5160; **HTS**, 215A, s.6036.

⁵⁴⁶ Bu cümlede bir unvan olarak "kagan"ın hükümdara, "yabgu"nın da veliaht prene denk geldiği ifade edilmektedir.

Göğün Oğlu kut aldığıında, [kutsal törende] yeşim risale [ve] altın sicim; soyluların başarıları tartılıp [timar verilirken düzenlenen törende] kındıra [bitkisi ve] toprak [kullanılırdı].⁵⁴⁷ Bilindiği üzere günde bin *li* [koşabilen atlarıinki gibi olağanüstü bir hızla ilerleme kaydedilmiş, Türkler de] kuzeyden güneye gelmişti; dört kuşak [boyunca] beş [yüksek] makam, [art arda] babalar ve oğulların [olmuştu].⁵⁴⁸ Kagan (Aşina Kan-te'nın) küçüklüğünden beri [Konfüçyüs'ün] öğretileri uygulanamadığından, Konfüçyüs'ün hissiyatını [paylaşıyordu];⁵⁴⁹ adaba aykırı eylemlerde bulunmazdı [ve bu açıdan] saray katibi Lu'nunki [gibi bir] hayat [sürmüştü].⁵⁵⁰ Geçmişteki eserler [üzerine] uzman olan

⁵⁴⁷ Çin hükümdarı soylulara toprak bahşedeceği zaman, yönleri temsil eden beş renk sunaktan, verilecek yerin konumuna uygun düşeninden toprak alıp, kındıra bitkisine sarıp vermiştir. Bakınız, **HHS**, 29, s.1017.

⁵⁴⁸ Dört nesil boyunca beş yüksek makamda görev yapmış olmak asalete işaret etmektedir. Aynı şekilde “dört nesil üç makam” deyişi de mevcuttur.

⁵⁴⁹ Burada Lun-yü'de geçen bir kayda atıf yapılmaktadır. Öğretilerinin uygulanmadığından yakınan Konfüçyüs, bir sala binip denize açılacağını söylemiştir. Bakınız, **Lun-yü (论语)**, çev. C.Yen-ying (张燕婴), Pekin 2007, s.54.

⁵⁵⁰ Chin hanedanı döneminde yaşayan ünlü yazar ve eleştirmen Lu Chi (陸機, 261-303) bir iftira sonucunda öldürülmüştür.

Tzu-cheng⁵⁵¹ [ile] klasikler ve tarih kitapları [alanında] yetkin olan Man-ch'ien⁵⁵² [gibiydi]. Sözcüklerin zirveye [ulaştığı eserler durmaksızın] yükselir [ve] baktıkça daha da görkemli gelir; irfan deryası [gökyüzünde] süzülen bulutlar [gibidir ve asla] tükenmek bilmez. [Kan-te] özellikle savaş sanatında mahirdi [ve] askerî stratejiye⁵⁵³ çok önem verirdi; [Lu Beyliği'nden] Yen Kao⁵⁵⁴ [gibi] 90 kilo [direncinde, en sert] yayları [dahi] gerebilirdi [ve] ok atarken Ch'u Beyliği'nden] Yang Yu-chi⁵⁵⁵ [gibi] hiç ıskalamazdı.

⁵⁵¹ Tzu-cheng (子政), Han dönemi yazarlarından Liu Hsiang'ın (劉向) erişkinlik adıdır. Han hükümdarı Liu Pang'ın da uzaktan akrabası olan bu bey, imparatorluk kütüphanesindeki kitapların derlenmesi ve kataloğunun çıkarılmasında baş editör olarak görevlendirilmiştir. Bakınız, D.R.Knechtges-T.Chang, **Ancient and Medieval Chinese Literature (vol.I)**, Leiden 2010, s.560-562.

⁵⁵² Man-ch'ien (曼倩), Han dönemi yazarlarından Tung-fang Shuo'nun (東方朔) erişkinlik adıdır. Bakınız, **HS**, 65, s.2841.

⁵⁵³ Bu ifade, “askerî stratejiyle ilgili eserler” olarak da yorumlanabilir.

⁵⁵⁴ Lu Beyliği'nden olan Yen Kao (顏高), Konfüçyüs'ün talebelerindendir ve M.Ö. 502 yılında Ch'i Beyliği ile yapılan savaşta 90 kilo [sertliğinde] bir yay kullandığı kaydedilmiştir. Bakınız, Y. Po-chün, **a.g.e.**, s.1563.

⁵⁵⁵ Ch'u Beyliği memurlarından Yang Yu-chi (養由基), okçuluktaki maharetiyle ünlüdür. Yüz adım öteden söğüt yapraklarına ok attığı ve hiçbir hedefi ıskalamadığı kaydedilmiştir. Bakınız, **HS**, 51, s.2360.

[Kan-te'nın] nişan alma [yeteneği tasvir edilecek] olsa, [Tsao] Wei beylerinin⁵⁵⁶ eserlerindeki [zengin ifadeler bile] utançla [boynunu bükerti]; kırlangıçlarınkine [benzer] çenesiyle, [kaderinde binlerce *li* uzakta] bey olmak [vardı, öyle ki] doğuştan [Han generali] Pan Ch'ao'nun suretine sahipti.⁵⁵⁷ Çok geçmeden, [Shang hanedanının eski başkenti] Po lağvedildiği [zaman olduğu gibi, Wu Tse-tien'in yeni hanedanı için] methiyeler düzöldü, takvim düzenlendi [ve] Chou [hanedanı] yeniden tesis edildi, [böylece] gök nizamla [kavuştu] ve tüm [idari] sistemler düzene koyuldu; hükümdarın ideal yönetimiyle refah [sağlandı] ve herkes huzur [buldu. Nasıl ki] Tsan Beyi (Hsiao Ho)⁵⁵⁸ soyunun son [ferdine

⁵⁵⁶ Wei Beyi Tsao Tsao (曹操) ile oğulları Tsao P'i' (曹丕) ve Tsao Chih (曹植) aynı zamanda önlü şairlerdir. Kitabedeki “Wei hou” (魏后) ifadesi; “Wei hükümdarı”, “Wei prensi” veya “Wei prensleri” şeklinde yorumlanabileceğinden, kastedilen kişi kesin olarak tespit edilememektedir.

⁵⁵⁷ Han Tarihi'nin derleyicileri olan Pan ailesine mensup önlü Han generali Pan Ch'ao (班超), Batı Bölgelerinde görevlendirilmiş ve Hunlara karşı savaşmıştır. Kitabede atıf yapılan rivayete göre, bir falcı Pan Ch'ao'nun kırlangıçların çenesine ve kaplanların boynuna sahip olduğu, dolayısıyla binlerce *li* uzakta bey olacağı kehanetinde bulunmuştur. Bakınız, **HHS**, 47, s.1571.

⁵⁵⁸ Hsiao Ho (蕭何), Han hanedanının kuruluş dönemindeki en önemli devlet adamlarındandır. Liu Pang hükümdarlığını ilan ettikten sonra, memurlarına hizmetleri doğrultusunda asalet unvanı verirken, en büyük hizmette bulunanın Hsiao Ho olduğuna

dek, en] büyük timarın [bahşedildiği] atalarının [bu] kıymetli asalet unvanı [miras kalmış]; başdanışman [Wei Hsien'in]⁵⁵⁹ torunlarının torunları [dahi] Fu-yang mülkiyetini miras almıştı. Ch'ui-kung üçüncü yılında (687), ikinci ayın on birinde, imparatoriçe [Wu Tse-t'ien] şöyle demişti: “[Her yeri] kaplayan gök [ile her şeyi] barındıran yer [gibi yüce imparator ve imparatoriçe] diyarı yönetmeye [başlamış] ve [herkesi] eğitmiştir; [dört bir yanı aydınlatan] güneş [ve] ay [misali], hareketlerine [bağlı olarak], gölge boyları [değişmiş] ve [öyle] aydınlık [olmuştur]. Ey “Müteveffa Sol Muazzam Muhafızlar Büyük Generali İllig Kagan - Kuei-i Vilayeti Prensi [ahiret unvanlı] Aşina To-pi”nin torunun oğlu Kan-te: Merkezden uzak, dış topraklardan [olmana] rağmen, [bu] aydın [biri olmana] engel [olmadı]. Ülkem yeryüzünde kut sahibi [olandır], gök [ile yerin bütünlüğünü yeniden] sağlayarak hükümdarlığa yükselmiştir, kudretli [ve] hayırsever [yönetiminin] bir benzeri daha yoktur, [halkı] teselli edip [suçlu yöneticileri] cezalandıran adil [bir ülkedir. Dolayısıyla] ataların [zamanından] beri, [bu kişileri memur olarak] görevlendirmemiz, [eylemleri sonucunda] cezalandırılanların [varlığını] sürdürebilmesi içindir. [Şimdiye dek] üç nesil geçti [ve nihayet siz] nispeten dut ağacının meyvesinin tadına varıp

kanaat getirip, Tsan Beyi (鄼侯) ilan etmiş ve en büyük timarı kendisine vermiştir.

Bakınız, **HS**, 38, s.2008.

⁵⁵⁹ Batı Han hanedanına hizmet eden Wei Hsien (韋賢), M.Ö. 71 yılında başdanışmanlığa getirilmiş ve Fu-yang Beyi (扶陽侯) asalet unvanını almıştır. Bakınız, **HS**, 19B, s.801; 80, s.696.

[aydınlandınız⁵⁶⁰ ve hükümdarın] cömertliğini idrak ettiniz; beş dönemde,⁵⁶¹ ketenlerin [arasına ekilen misk otu misali, Çin’e] yerleşip [bu sayede] doğruldunuz.⁵⁶² Dolayısıyla seni Kuei-i Kagan ilan ediyorum, yabancıların neslinden [biri olarak, bu unvanı] miras alıp muhafaza edebilirsin. Unutma! Huşu uyandıracak [şekilde] hareket edip, [bir] beyefendi [olmanın] gereklerine riayet edersen, lütuflara mazhar olursun, sahip olduklarının [ve] olacaklarının sonu gelmez. [Bu şartlar altında] ihtiyatsız olmana [imkan var mı? Hükümdarın] emirlerini hürmetle karşılar [ve] Göğün arzusuna uygun

⁵⁶⁰ Burada Şarkılar Klasığı’ndeki “Lu Methiyeleri”nin (鲁颂), “P’an Shui” (泮水) bölümüne atıf yapılmaktadır. M.Ö. 659-627 yılları arasında saltanat süren Lu Beyi Hsi’nin (鲁僖公) meziyetleri, başarıları ve özellikle Huai Nehri bölgesindeki yabancı kabileleri tabi kılıp haraç vermelerini sağlamasıyla ilgili methiyenin son dörtlüğünde, bu yabancılara benzetilen baykuşların, ülkeye gelip dut ağaçlarına tünedikleri ve meyvelerinden yiyince hoşça şakımaya başladıkları; yabancıların da aynı şekilde aydınlanıp, kıymetli mallarını sunacakları anlatılmaktadır. İlgili methiye için bakınız, C.Chün-ying (程俊英), **Shih-ching I Chu 詩經譯注 (Açıklamalar ve Tercümelerle Shih-ching)**, Shanghai 1985 s.659-662.

⁵⁶¹ Beş dönem, 60 seneye tekabül etmektedir.

⁵⁶² Bu benzetmeye göre, normalde toprağa yakın bir şekilde genişleyerek büyüyen misk otu, ketenlerin arasına ekildiğinde, desteğe ihtiyaç duymaksızın dosdoğru boy atabilmektedir. Kitabede, Çinlilerin arasında kalan Türklerin, yaşadıkları ortamdan olumlu etkilenip Çinlileştikleri ima edilmektedir.

[davranırsan], namın Lung-t'ing'e⁵⁶³ korku [salar ve] şanın K'un'un⁵⁶⁴ [yaşadığı Kuzey] Denizi'ni sallar.” [Aşina Kan-te], Yung-ch'ang ilk yılının (689) dokuzuncu ayında, Sağ Pao-t'ao Muhafızları Komutanı⁵⁶⁵ atandı. İdari işler dairesini korumakla [görevlendirildi ve] saraydaki gece nöbetlerine destek verdi; hükümdar [onu] en önemli memurlardan [biri olarak] gördü [ve Kan-te'nin] meslektaşları [da, onu] ülkenin [en] kıymetli yardımcılarında [biri olarak] tavsiye ettiler. Kutsal Hükümdar [Wu Tse-tien] tahta oturup memleketi yönetmeye [başlamış, dizilimi merdiveni andıran] T'ai-chieh [takımyıldızının basamaklarından çıkarcasına sarayda] yükselip, yeryüzüne hakim olmuştu. [Öyle ki] yaşam yerde oluşmuştur, [Sarı] Nehir Haritası [ve] Lo [Nehri] Tomarı⁵⁶⁶ [burada ortaya]

⁵⁶³ Daha önce değinildiği üzere, “L'ung-t'ing” (龍庭), Hunların beşinci ayda büyük bir toplantı düzenleyip atalarına, gök ile yere ve kutsal varlıklara kurban sundukları yerdir, ancak kitabede kaganın otağını simgelemektedir.

⁵⁶⁴ İşbara Kagan'ın torunu Shih Shan-ying'in mezar kitabesinde de değinilen K'un, kuzeydeki büyük denizde, yani Baykal Gölü'nde yaşadığı düşünülen muazzam büyüklükte bir balıktır.

⁵⁶⁵ 684-705 yılları arasında Muazzam Muhafızlar'ın (威衛, wei-wei) adı Pao-t'ao Muhafızları (豹韜衛) olarak değiştirilmiştir. Bakınız, **OTC**, 369.

⁵⁶⁶ [Sarı] Nehir Haritası (河圖) ve Lo [Nehri] Tomarı (洛書) tufanla ilgili efsanelerde görülen motiflerdir ve yeryüzünde düzenin tesis edilmesi için kullanılmışlardır. Büyük Yü'nün de Nehir Ruhu'nın verdiği [Sarı] Nehir Haritası'nı kullanarak taşkınları kontrol altına aldığına dair rivayetler bulunmaktadır ve bu harita bir kut alameti olarak da

çıkıştır; gök [her şeyin evveliyatı olan] büyük başlangıca hakimdir, [ardından] yıldızlar [ve] ay daha da parlaklaşmıştır. Fusang⁵⁶⁷ doğuda, Jo-mu⁵⁶⁸ batıda, [kavurucu] sıcakların [hâkim olduğu] sınır bölgesi güneyde, buz kıtası kuzeyde yer alır. Hepsi [Wu Tse-tien'in] yeni takvimini kabul etti [ve Chou hanedanının] topraklarına dâhil oldu. [Aşına Kan-te'ya] bahşedilenlerin şanı [ise] çok daha [büyüktü ve kendisine gösterilen] itina [ortaya koyan bir] ferman daha [çıkarıldı]. T'ien-shou ilk yılında (690), dokuzuncu ayın yirmi dokuzundaki fermanda [şöyle] diyordu: “[Kök Türkler] nesiller [boyunca] yabancı boylara hâkim olmuş [ve] hükümdarın aydınlığına hayran olmuşlardır; şöhretleri Altın Nehir'de derinlemesine [yankılanmış], itibarları Yeşim Kapı Geçidi'nde yükselmiştir. Büyük Chou hanedanı kurulunca, ülkenin kaderi tazelenmiştir. [Dolayısıyla] Göğün bahşettiği lütufları dağıtmak gerekir, [zira] herkes [aynı şekilde] artan bereketten [nasibini] almalıdır. [Sana] Böke Büyük General⁵⁶⁹ [onursal unvanı ile] Sağ Yükselen Şahin

değerlendirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız, M.E.Lewis, **The Flood Myths of Early China**, New York 2006.

⁵⁶⁷ Fu-sang (扶桑) Çin mitolojisinde, ülkenin doğusunda yer alan büyük bir ağaçtır ve Shuo-wen sözlüğüne göre güneş buradan doğar.

⁵⁶⁸ Fu-sang gibi büyük bir ağaç olan Jo-mu (若木) batıda yer almaktadır ve burası güneşin battığı yerdir. Bakınız, Y.K'o, **a.g.e.**, s.437. Bu sözcük kitabede Jo-mu (弱木) şeklinde yazılmıştır.

⁵⁶⁹ Böke Büyük General (冠軍大將軍), 3a dereceli askerlere verilen bir onursal unvandır. Bakınız, **OTC**, s.284.

Muhafızları Büyük Generali ⁵⁷⁰ [rütbesini] veriyorum.” [Nasıl ki] Han hanedanı [hükümdarı Wu ile annesi vasıtasıyla] akraba olan [Huo Ch’ü-ping] ilk olarak Böke [Bey asalet unvanına] mazhar olmuş; ⁵⁷¹ Chin Devleti’nin ünlü devlet adamı, ilk olarak Yükselen Şahin [Muhafızları Komutanı unvanına] sahip olmuştur. ⁵⁷² Yü-lin [ordusu] Generali’ni [simgeleyen yıldız, kuzeydeki Ülker ve güneydeki Ağ takımıyıldızlarının arasında yer alan] Yıldız Yolu’nda parlar; tören silahları muhafızlarından öne çıkan [generaller de aynı şekilde] tahtın [korunmasında] orduya yardımcı olurlar. [Aşina Kant’e’nin] ömrü vefa etmedi, başarılı [olduğu alanları eylemleriyle] ortaya koyacak [kadar yaşayamadı]. Heyhat! T’ien-shou ikinci yılında (691), ilk ayın on sekizinde beklenmedik

⁵⁷⁰ Yükselen Şahin Muhafızları (鷹揚衛, ying-yang wei), 684-705 yılları arasında Yükselen Şahin Garnizonu yerine kurulmuştur. Bakınız, **OTC**, s.584. Sol ve sağ olarak ayrılan bu muhafız alaylarında 3a rütbeli birer büyük general görev yapmıştır. Bakınız, **CTS**, 44, s.1899-1900.

⁵⁷¹ Batı Han hanedanının ünlü generallerinden biri olan Huo Ch’ü-ping (霍去病), İmparatoriçe Wei Tzu-fu’nun kızkardeşinin gayrimeşru oğludur. Katıldığı ilk savaşta, Ichih-hsieh Ch’an-yü’nün dedesini ve 2028 kişiyi öldürüp, Ch’an-yü’nün amcası Lo-ku-pi’yi esir aldığından Böke Bey (冠軍侯) ilan edilmiştir. Bakınız, **HS**, 55, s.2478.

⁵⁷² Hakkında çok az bilgi verildiğinden, kastedilen kişi tespit edilememiştir, ancak Huan Shih-hsiu’nun (桓石秀) ilk olarak Yükselen Şahin Komutanı olarak görev yaptığı kaydedilmiştir. Bakınız, F.Hsüan-ling (房玄齡), **Chin Shu 晉書 (Chin Tarihi)**, Pekin 1988, 74, s.1945.

bir şekilde hastalanarak, Ts'ung-cheng mahallesindeki şahsi konağında vefat ettiğinde 27 yaşındaydı. [Nasıl ki Ch'i Beyliği'nden] Kuan Chung vefat ettiğinde, Ch'i Beyi Huan neşesini yitirmiş;⁵⁷³ [talebelerinden] Yen Hui vefat ettiğinde, Üstat [Konfüçyüs] uzun [süre] iç çekmiştir. [Kan-te'nın vefatı üzerine] yoldan geçen [yabancılar dahi] matem tutmuş, [pirinç] dövmele [görevli] kişiler kedere boğulmuştu.⁵⁷⁴ Yeraltından medet umulmaz, yüz ömür [versek de, Kan-te'yı] nasıl geri getirebiliriz? [Kan-te] Kagan'ın fevkalade üstün [bir] ifadesi olduğundan, seçkin [ve] güzel bir görünüşü vardı. İnsanlara kibar davranır, mala mülke önem vermezdi. Idesia, pavlonya, katalpa [ve] vernik [ağaçları gibi], soylu çevrelerde serpilip [yeteneğiyle sivrilmişti]; inciler [ve] yeşimlerden [oluşan] hazineler [gibi], bilge kişilerin arasında parlamıştı. Tarihi severdi [ve bu alanda] mahirdi, [dolayısıyla hiç tanışmasalar da] Shu Bey [ile] ruhları yoldaştı;⁵⁷⁵ namı zamanını aşmıştı, tabii olarak Büyük Alim Chia [I'nin] ruhuna sahipti.⁵⁷⁶ Baharda çiçekler [açıp] söğütler [yeşillendiğinde, başkentten taşraya giden] yolu sis [basmadan], hep Ch'ü Göleti'ne gidip

⁵⁷³ Kuan Chung (管仲), Ch'i Beyi Huan'ın (齊桓公) başdanışmanıdır.

⁵⁷⁴ Pirinç ayıklanırken, belirli bir ahenk yakalamak için şarkı söylenmektedir, ancak bu işle uğraşanlar Törenler Klasığı uyarınca, komşularının cenazesi varken şarkı söylemeyerek üzüntülerini gösterirler. Bakınız, T.X.Jiang, "Words Characteristics of Tang' Epitaph", **Open Journal of Modern Linguistics**, 2015, 5, s.344.

⁵⁷⁵ "Shu Bey" (束先生) ifadesiyle, Batı Chin hanedanı alimlerinden Shu Hsi (束皙) kastediliyor olmalıdır.

⁵⁷⁶ Chia I (賈誼), Han hükümdarı Wen'a hizmet etmiş bir alimdir.

şiiir yazar, sıradağları karşısına [alıp] methiyeler [düzerdi].⁵⁷⁷ Maddiyatı küçümser, iyiliğe önem verirdi, [bu tutumu sayesinde] adil [ve] merhametli [biri olarak] şöhret kazanmıştı. Yağmurlar evini yıksa bile, kesinlikle komşu hanımların [evine] girmez; yolları tükenip [gidecek hiçbir yeri ve] yiyecek hiçbir şeyi kalmasa [bile], yoldan geçen [yabancılar karşısında dahi] iyi niyetinden vazgeçmezdi. Kurt Dağı'na kaçmamış,⁵⁷⁸ dürüstlüğüyle Ch'i-lin Köşkü'ne portresi yapılacak [nitelikte en başarılı memurlardan olmuştur]. Dolayısıyla [vefatından sonra şu] ferman verilmiştir: “Yedi dereceli bir memur [naaşını] koruyacak, defin [işlerinde] gereken her şey konumuna [göre, saray tarafından] karşılanacaktır.” Mezarların [höyüğü] at yelesi gibidir, yolları [da] dar [ve] kavislidir. Çağlar boyunca azametle bir başına [yükselir ve] ömürler tükenir. Karısı A-shih-te, Sınır

⁵⁷⁷ Ch'ü Göleti'nin (曲池), Shan-tung'un Ning-yang (寧陽) ilçesinin kuzeydoğusunda yer aldığı kaydedilmiştir. Bakınız, **CKTTT**, s.316. Mezar kitabelerinde, vefat eden kişiler dönemin Çin toplumunda öne çıkan değerler ve kıymet verilen meziyetler ekseninde methedilmektedir. Bunlar çoğunlukla; hükümdara sadakat, ebeveynlere saygı, kardeşlere ve astlara karşı hoşgörü ve maddiyata önem vermeme gibi niteliklerdir, ancak özellikle önemli memurların kitabelerinde standartlaşmış ifadelerin yanı sıra, son derece spesifik bilgilerin de verildiği görülmektedir. Aşina Kan-te'nin tarihi sevmesi, bu alanda yetkin olması ve belirli bir yerde yüzünü dağlara dönüp şiir yazması da hakikate dayalı olmalıdır.

⁵⁷⁸ Burada 679 yılındaki Kök Türk isyanına atıf yapılıyor olmalıdır. Kaynaklara göre, kagan ilan edilen Aşina Ni-shu-fu öldürüldükten sonra, hayatta kalanlar Kurt Dağı'na çekilmiştir. Aşina Kan-te bu sırada 13 yaşındadır.

Orduları Büyük Generali [onursal unvanlı], Sağ Muharip Muhafızlar Büyük Generali [ve] Ting-hsiang Beş Vilayet Ordularından Sorumlu Askerî Valisi, Sağ Yü-lin Birlikleri, Wu-yüan İdari Bölgesi K'ai-kuo Beyi'nin ikinci kızıydı. [Ay ilahesi] Ch'ang O ruhuna yol gösterir, Hanım [takımyıldızı] benliğini gözetirdi. Evinde daima âdetlere [uygun davranırdı, oğlunun eğitimi için] birçok [kez] taşınan Mensiyüs'ün annesi [gibi düşünceli ve fedakardı]; her zaman adabıyla örnek olmak isterdi, gülümseyerek [eşi Ch'u Beyi Wang'a tavsiyede bulunan] Cariye Fan [gibiydi. Nasıl ki, Chin hanedanından Liu Chen'ın hanımı olan Ch'en kızının yazdığı] Biber Çiçeği Methiyesi ve Hsieh Tao-yün'ün] Söğüt Tohumu [benzetmesi,⁵⁷⁹ daima takdir edilmiştir; Wei Beyi Ting'in hanımı olan] Chiang kızının fazileti dillere destandır [ve] Tsao [Beyi'nin] hanımı nasihatleriyle meşhurdur. Saksığan yuvasından yükselen şarkı,⁵⁸⁰ hanımların [evliliğini dört bir yana] duyurmak

⁵⁷⁹ Hsieh Tao-yün (謝道韞), Doğu Chin döneminde yaşamış ünlü bir kadın şairdir ve aynı zamanda hükümdarın başdanışmanı Hsieh An'ın (謝安) yeğenidir. Rivayete göre, amcası Hsieh An ve kuzenleriyle şiir üzerine sohbet ettikleri bir kış gününde, kar yağışı aniden şiddetlenince, Hsieh An yeğenlerine karı neye benzettiklerini sorar. Hsieh Tao-yün'ün, rüzgarla savrulup uçuşan söğüt tohumları benzetmesi herkesin övgüsünü kazanır ve daha sonra şiir alanında mahir hanımlar için benzetme olarak kullanılır. Bakınız, **CNS**, 96, s.2516.

⁵⁸⁰ Şarkılar Klasığı'nda yer alan "Saksığan Yuvası" (鵲巢, ch'üeh ch'ao) şarkısında, saksığanın yaptığı yuvaya yerleşen kumru ve kendisine refakat eden arabalar, yani soylu bir evlilik anlatılmaktadır. İlgili şarkı için bakınız, C. Chün-ying, **a.g.e.**, s.21.

[için] söylenmiştir; kuşların cıvıldayarak söylediği şarkı, [A-shih-te] hanımefendinin faziletiyle yüklüdür. Yeryüzünde bir benzeri az [bulunurdu ve] diyarda emsali yoktu. [Nasıl ki] Chia kızı kocasını yitirdiği, [Ch'u Beyi Chao'nun hanımı olan] Chiang kızı [da bir] varisten mahrum [olduğu için] mevsimlerce ızdırap çekmiştir, [birliktelik gibi] ayrılık [da] tabiidir. Tören yöneticisinin gayretleri beyhudedir, [zira] ihtiyatlı sözler [de] elbet tükenir. Bulutların arasında uçan dul turnaların kederli sesi defalarca duyulur, aynaya [bakan] yalnız anka kuşu,⁵⁸¹ bir [başına] matemle gözyaşı döker. T'ien-shou üçüncü yılında (692), birinci ayın otuzunda, kutsal başkent (Lo-yang'ın) güneyindeki Pi-kuei köyüne defnedilmiş, kaidelere riayet edilmiştir. [Mezarı] Huan-yüan [Dağı'nın] arkasında, Lo-yang'ın karşısındadır; sarayın önünde, Lung-men'in arkasındadır. Yol, dolambaçlı şehrin [etrafında] dümdüz [uzanır ve kuzeylilerin] kavalından [yayılan] hüznü [ezgileri] taşıyarak devam eder; rüzgar kederle canlanır [ve] kısık davul sesleri [rüzgara] karışarak

⁵⁸¹ Efsaneye göre, bir anka kuşu yakalayan Chi-pin kralı, kuşu çok sever ve sesini duymak istediği için bırakamaz. Kuşu altın bir kafese koyar ve en nadide yiyeceklerle besler, ancak üç yıl boyunca sesini duyamaz. Bunun üzerine karısı, kuşların kendi türlerini görünce öttüklerini duyduğunu söyleyerek, kafese bir ayna asmasını önerir. Kuş aynada suretini görünce hüznü ötmeye başlar, kanatlarını çırpır ve ölür. Dolayısıyla aynaya bakan yalnız anka kuşu, eşini kaybeden kişilerin kederini simgelemektedir. Bakınız, H.Lun-tao (薛論道), 林石逸兴校注 **Lin-shih I-hsing Chiao Chu (Açıklamalarla Lin-shih I-hsing)**, (not. C.Wei 赵玮- C.Ch'iang 张强), E-Kitap, Yün-nan Ta-hsüeh Ch'u-pan-she, 2010, s.482.

ihbarı iletir. T'eng Bey'in atlarının ihtiyatla [durduğu yer] kaç sene [sonra] görülür;⁵⁸²
Ting Bey'in turnalarının ötüşü kaç sene [sonra] duyulur [bilinmez].⁵⁸³

⁵⁸² “T'eng Kung” (滕公), Liu Pang'ın hara idaresinden sorumlu memuru Hsia-hou Ying'in (夏侯嬰) lakabıdır. Hsi-ching Tsa-chi'de (西京雜記) yer alan bir hikayeye göre, Hsia-hou Ying doğu kapısından Ch'ang-an'a girmek üzereyken, arabaya koştuğu atlar uzun uzun kişnemeye başlar ve ilerlemek istemezler. Atların durmadan yeri eşelediğini gören bey, askerlere yeri kazdığında taştan bir lahit bulurlar. Lahitin üzerinde eski yazıyla kaleme alınmış bir ibare bulunmaktadır ve Shu-sun T'ung (叔孫通) adlı alim yazıyı şöyle tercüme eder: “Güzel şehirler (mezarlar) ıssız ve sessizdir, 3000 yıl [sonra mezar] gün ışığı görecek. Heyhat! T'eng Kung burada yatmaktadır.” T'eng Kung bunun takdirilahi olduğunu söyler ve ölünce isteği doğrultusunda buraya defnedilir. Bakınız, K.Hung (葛洪), **Hsi-ching Tsa-chi 西京雜記 (Batı Başkenti Derlemeleri)**, ed. W.Ch'üen-jui (魏全瑞), Hsi-an 2006, s.173.

⁵⁸³ Efsaneye göre Ting Ling-wei (丁令威) halkını seven, dürüst bir validir ve en büyük zevki turna yetiştirmektir. Bir sel felaketinin ardından insanlar açlıktan kırılınca, Ting Ling-wei defalarca yetkilileri haberdar edip yardım ister, fakat hiç cevap alamaz. Bunun üzerine hayatı pahasına tahıl ambarını açar, ancak yaptığı duyulunca idama mahkum edilir ve ölmeden önce son bir defa turnasını görmek ister. Turna Ting Ling-wei'yi görünce ağlamaya başlar ve gökten feryadına eşlik eden bir turna daha iner. Bu turna birkaç yıl önce kaçmıştır ve Ting Ling-wei turnalara binip kurtulur. Bir gün yöreye bir turna gelir

ve genç bir okçunun kendisini hedef alması üzerine uçarak şöyle der: “Ting Ling-wei [diye] bir turna vardır, bin yıl [önce] evinden ayrılıp ancak dönmüştür. Şehrin duvarları [tıpkı] eskisi gibi, [fakat] insanlar [aynı] değil. [Mezar] höyükleri yığınlar [hâlinde yükselirken] neden ölümsüz [olmak için] çalışmıyorsunuz?” Bakınız, K.Pao (干寶), T.Ch’ien (陶潛), ed. L.Chien-kuo (李劍國), **Hsin Chi Sou-shen Chi - Hsin Chi Sou-shen Hou-chi** 新輯搜神記-新輯搜神後記 **Doğaüstü Varlıklara Dair Araştırmalar ve Doğaüstü Varlıklara Dair Araştırmalara İlave Kayıtlar Yeni Derlemesi**, Pekin 2007, s.39.

2.4.9. Aşina Kan-te'nin Mezar Kitabesi Değerlendirmesi

Çin yıllıklarında değinilmeyen Kök Türk soylularından olan Aşina Kan-te'nin mezar kitabesi, görece uzun olmakla birlikte, içeriğindeki tarihsel verilerden ziyade, edebi zenginliğiyle öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, kitabede Hunlara ve tarihî Türk yurduna sık sık atıf yapılmış ve ayrıca Çin Seddi'nin de Türklere ve atalarına karşı savunma amacıyla inşa edildiği dile getirilmiştir.

İllic Kagan'ın torununun oğlu olduğu anlaşılan Aşina Kan-te'nin; babası “Aşina Chia-na”, dedesi de kısaca “Tigin” olarak zikredilmiş ve bu beyin yabguluk vazifesini ifa ettiği belirtilmiştir. Aşina Chia-na'nın şahsi mezar kitabesinde de, kendisinin İllic Kagan'ın baş kadınlar soyundan torunu olduğu kayıtlıdır, dolayısıyla İllic Kagan'ın yabgu atadığı “Tigin”in, büyük olasılıkla baş kadınından doğan büyük oğlu olduğu anlaşılmaktadır.

Aşina Kan-te 687 yılında, büyük dedesi İllic Kagan'ın “Kuei-i Vilayeti Prensi” unvanını, “Kuei-i Kagan” olarak miras almış ve 689'da Sağ Pao-t'ao Muhafızları Komutanı atanmıştır. Ardından 690 yılında kendisine Böke Büyük General onursal unvanı verilmiş ve Sağ Yükselen Şahin Muhafızları Büyük Generalliğine terfi ettirilmiş, ancak 691 yılında hastalanarak 27 yaşında vefat etmiştir.

Aşina Kan-te'nin, A-shih-te soyundan bir hanımla evlendiği belirtilmekle birlikte, kitabede çocuklarına değinilmemiştir. Ayrıca bu beyin tarihi sevmesi, bu alanda yetkin olması, baharda Ch'ü Göleti'ne gidip sıradağları karşısına alarak şiir yazması gibi bilgiler gerçeklere dayalı olmalıdır.

2.4.10. Aşina Bilge Tigin'in Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler

Çin tarihlerinde yalnızca unvanı kaydedilen⁵⁸⁴ ve biyografisi bulunmayan Aşina Bilge Tigin'in mezar kitabesi 1956 yılında, Hsi-an'ın batı dolaylarındaki Tsao-yüan köyünde (棗園村) bulunmuştur ve günümüzde Hsi-an Pei-lin Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. 75x74,5 cm ebatlı, kare şeklindeki kitabe, tam satırlarında 31 Çince im yer alan, 31 satırdan oluşmaktadır.⁵⁸⁵ "T'ang [Hanedanından] Sol Cesur Muhafızlar Büyük Generali [Ahiret] Unvanlı Sol Bilge Beg Aşina Bilge Tigin'in Mezar Kitabesi ve Önsözü" başlıklı mezar kitabesinde düz yazı stili kullanılmış ve dört yanı bitkisel motiflerle süslenmiştir. Kitabede metnin derleyicisi⁵⁸⁶ ile kaligrafının⁵⁸⁷ kimliğine de yer verilmiştir.

⁵⁸⁴ HTS, 215B, s.6052; TFYK, 986, s.3958.

⁵⁸⁵ I.Kiyohiro (石見, 清裕), "阿史那毘伽特勤墓誌訳試稿 (Aşina Bilge Tigin Mezar Kitabesi Neşir Çalışması)", **Nairiku Ajia Gengo no Kenkyu**, Osaka 1992, s.56-57.

⁵⁸⁶ Mezar kitabesinde, metnin derleyicisi olan Hsü Chün'ün (徐峻), Yazı İşleri Dairesi Başkan Yardımcısı (Chu-tso Tso-lang, 著作佐郎) rütbesiyle, 5b2 dereceli Ch'ao-san Ta-fu (朝散大夫) onursal sivil memur unvanına sahip olduğu ve Tung-hai'lı (東海) olduğu belirtilmiştir.

⁵⁸⁷ Mezar kitabesinde, kitabenin kaligrafı olan Li Chiu-kao'nun (李九皋), Katiplik Dairesi Düz Yazı (Mi-shu Sheng K'ai-shu, 秘書省楷書) bölümünde görevli olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca 6a dereceli Hsiao-ch'i-wei (驍騎尉) onursal askerî unvanına da sahip olduğu görülen bu beyin, Chao-chün'lü (趙郡) olduğu belirtilmiştir.

2.4.11. Aşina Bilge Tigin'in Mezar Kitabesi Tercümesi⁵⁸⁸

T'ang [hanedanının] K'ai-yüan [saltanat dönemi] on ikinci yılında (724), dokuzuncu ayın üçünde Sol Bilge Beg, Sağ Muazzam Muhafızlar Komutanı⁵⁸⁹ Aşina Bilge Tigin 43 yaşında vefat etmiştir. İllig [veya] T'u-li Kagan'ın torununun oğludur.⁵⁹⁰ Ataları Hsia hükümdarlar soyunun evlatlarıdır,⁵⁹¹ çayırları izleyerek hayvan yetiştirmiş, [Çin düzlüklerinin] kuzey sınırında ikamet ettiklerinden, Chou [hanedanına] saldırıda bulunmuş, Ch'in [hanedanına] zarar vermiş [ve] Çin [düzlüklerinde kurulan tüm

⁵⁸⁸ Mezar kitabesi metni Ch'üan T'ang Wen Pu-i'den alınmıştır. Bakınız, **CTWP**, C. 3, s.59-60. Mezar kitabesi metni için bakınız, (Ek. 14)

⁵⁸⁹ 622'de Karargah Muhafızları (屯衛, t'un-wei) yerine kurulan Muazzam Muhafızlar (威衛, wei-wei), genel olarak başkentin doğu yakasının savunmasından mesul olmuştur. Sol ve sağ olarak ayrılan bu alayda, 3a dereceli birer büyük general ile 3b dereceli ikişer komutan görev yapmıştır. Bakınız, **OTC**, s.565; **CLCT**, s.4.

⁵⁹⁰ T'u-li Kagan Aşina Shih-po-pi (突利可汗阿史那什鉢苾) bilindiği üzere Shih-pi Kagan'ın (始畢) oğlu ve İllig Kagan'ın yeğenidir, dolayısıyla İllig Kagan ile aralarında nesil farkı bulunmaktadır. Atalarına dair başka hiçbir bilgi verilmeyen Bilge Tigin, muhtemelen yalnızca kagan soyundan bir asilzade olarak tanındığından böyle çelişkili bir ifade kullanılmıştır.

⁵⁹¹ Hsia-hou soyu (夏後氏, Hsia-hou shih), Hsia hükümdarları soyu anlamına gelmektedir.

hanedanlar, onlardan] uzun süre çekmiştir.⁵⁹² K'ai-yüan Shen-wu İmparator [namılı Hsüan-tsung'un]⁵⁹³ mükemmel meziyetleri ve [Gök'ten aldığı] kutla [atalarının] başarılarını miras alıp ihya etmesi [üzerine]; doğudan batıya, güneyden kuzeye [dört bir yanda] boyun eğmeyen kalmamıştı. Bilge (Tigin) [ise] kuzey topraklarının güzel tabiatına [ve] bataklıkta [kendiliğinden biten bitkilerin] ruhuna [sahipti].⁵⁹⁴ Yıldızları gözlemleyip yabancıların talihinin son bulacağını fark etmiş [ve] Çin'in kutlu olduğunu öğrenmişti. Bunun üzerine, aniden planlarını tümüyle değiştirip, kavmine önderlik ederek, deriden, kürklü [giysilerini] uzaklarda bırakmış [ve] asıl aydınlığa icabet edip [T'ang devletine] bağlanmıştı. [Üzerinden] yıl geçmemişti ki, eski ülkesi helak oldu. [Onu harekete geçiren] vazih olmayanı bilmesi, işaretleri tanıyıp [olacakları] öngörmesi değildi; [nasıl ki] bir kuş yuvası alt üst edilecekse [tek yumurta bile sağlam kalmaz], hepsini [birden] tekrar nasıl yerine koyacaktı? Hükümdar hazretleri yabancıları huzura kavuşturmuş, herkesi evladı gibi yetiştirmişti. [Sadakat ve güvenilirliklerinin göstergesi olarak] armağan ettikleri hizmetlerini kabul etmiş, kabuk değiştirenlerin sadakatini övmüştü. Onları merkez konumlarda görevlendirmiş, unvan ve gelirle onurlandırmıştı. [Aşina Bilge Tigin] K'ai-

⁵⁹² Chou (周) hanedanı, M.Ö. 1046- M.Ö. 256 yılları arasında, Ch'in (秦) hanedanı M.Ö. 221- M.Ö. 206 yılları arasında hüküm sürmüştür.

⁵⁹³ K'ai-yüan Shen-wu Huang-ti (開元神武皇帝), yedinci T'ang hükümdarı Hsüan-tsung'un erken dönem (713) onursal unvanıdır. Bakınız, **CTS**, 8, s.171; **HTS**, 5, s.122.

⁵⁹⁴ Bataklıkta kendiliğinden biten bitki benzetmesiyle, Aşina Bilge Tigin'in elverişsiz koşullara rağmen kendisini yetiştirmeyi başardığı dile getirilmektedir.

yüan üçüncü yılında (715) Yün-hui Komutanı⁵⁹⁵ [onursal unvanını almış], Sağ Muazzam Muhafızlara kumandan [olarak] atanmış [ve kendisine] mor kaftan [ile] altın kemer bahşedilmişti. [Ardından] Dokuz Boy’u af teklifiyle, barışçıl yöntemlerle itaat altına alması emredilmiş, Dokuz Boy ile birlikte Kapgan [Kagan’ın] boynunu vurup, başını başkente teslim etmesinden dolayı, [T’ang] sarayı üstün hizmetini mükafatlandırarak [Sağ Muazzam Muhafızlar] Komutanlığına⁵⁹⁶ terfi ettirmiş [ve] eski kavminin idaresini [vermişti. K’ai-yüan] beşinci yılında (717), Sol Bilge Beg [unvanı] tevcih edilmiş, aynı zamanda [T’ang hanedanına] bağlanan eski [ve] yeni ailelerden mesul olmuştu. [Kendisine] otağ [ve] sancak bahşedilmişti, yabancıların tümünden daha varlıklıydı [ve] yabancıların hükümdarı olarak kıymet [görmeye] layıktı. Mazhar olduğu konuma karşın [tavırları yine de] mahcuptu, şanı arttıkça kaygısı [da] büyüyordu; kadirşinas [ve] teskin ediciydi, büyük küçük [herkes] kendisini sevgiyle anardı. [K’ai-yüan] yedinci yılında (719) saraya geldi [ve] muhafız [alayında görevine] devam etti. Ertesi yıl Lung-yu⁵⁹⁷ [ve] Shuo-

⁵⁹⁵ Onursal bir unvan olan Yün-hui Komutanı’nın (雲麾將軍, yün-hui Chiang-chün) memuriyet derecesi Eski Tang Tarihi’nde 3b, Yeni Tang Tarihi’nde 3b1 olarak kaydedilmiştir. Bakınız, **OTC**, s.599; **CTS**, 42, s.1792; **HTS**, 46, s.1197.

⁵⁹⁶ Böylece Sağ Muazzam Muhafızlar alayının büyük generali altındaki iki komutandan biri olan Aşina Bilge Tigin’in memuriyet derecesi 4b’den 3b’ye yükselmiştir.

⁵⁹⁷ Lung-yu (龍右), Lung-shan’ın batısına (隴西, Lung-hsi) işaret etmektedir. Lung-shan (龍山), Ho-nan eyaletindeki Hsin-yang ilçesinin (信陽縣) kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bakınız, **CKTTT**, s.1358.

fang⁵⁹⁸ ordularında Yu-i-shih⁵⁹⁹ [makamında] görev yaptı. Yabancı (hu) eşkıyalar katliam yapıp, Nehir Dönemeci [bölgesinde] karışıklığa yol açtığında, düşman askerlerini yakalayıp sorguya çeken [kişi] Komutan [Aşina Bilge Tigin] olmuştu. Ardından Yü-lin Birliklerinde⁶⁰⁰ görev yapmış, muhafızlar [komutan olarak kendisine] emanet edilmişti. Atandığı [makamlarda asla] hıyanete [düşmemiş], görevinde [daima] saygılı olmuştu. [Batı] Chou hükümdarı [Ch'eng'in düzenlediği gibi] Ch'i Dağı'ndaki⁶⁰¹ tüm büyük avlarda [ve] Han hükümdarı [Ch'eng gibi] Ch'ang-yang [Sarayı'nda]⁶⁰² ava çıkıldığında

⁵⁹⁸ Shuo-fang chün (朔方軍), Kansu'daki Ling-wu ilçesinin (靈武縣) güneybatısında yer alıyordu. Bakınız, **CKTTT**, s.706.

⁵⁹⁹ Yu-i-shih (游弈使), devriyede mobil birliklere komuta etmekle yükümlüdür. Bakınız, **TCTC**, 209, s.6621.

⁶⁰⁰ 662 yılında sol ve sağ [muhafız] birlikleri olarak kurulan Yü-lin Birlikleri (羽林軍), başkentin kuzey kanadında konuşlandırılmış ve her birliğin üst komutasında, 3a dereceli birer Büyük General ile 3b dereceli üçer Komutan görev yapmıştır. Bakınız, **OTC**, s.591; **CLCT**, s.168.

⁶⁰¹ Tso'nun Bahar-Güz Kayıtları Tefsiri Notlandırması'na göre, Batı Chou hükümdarı Ch'eng (周成王) bir keresinde Ch'i Dağı'nın güneyinde büyük ölçekli bir av tertip etmiştir. Ch'i Dağı (岐山), Fu-feng'daki (扶風) Mei-yang ilçesinin (美陽縣) kuzeybatısında yer almaktadır. Bakınız, Y.Po-chün, **a.g.e.**, 4, s.1251; **CKTTT**, s.380.

⁶⁰² Han Tarihi'ne göre, Han hükümdarı Ch'eng (漢成帝) kışın Ch'ang-yang Sarayı'na (長陽宮) gidip, yabancı (胡, hu) misafirleriyle ava çıkmıştır. Ch'ang-yang Sarayı, günümüz

defalarca [hükümdarın] arabasına eşlik etmişti. Gökte uçan kuşları vurur, yerde saklanan tavşanları avlardı [ki aldığı sonuç itibarıyla avcılıktaki] başarısı değerlendirilecek olursa kimse eline su dökemezdi. Bu yılın sekizinci ayında, hükümdarın emrine riayeten tekrar Shuo-fang Ordusu'nda devriye [birliklerine] komuta etmişti. Zaman zaman beklenmedik durumlarla karşılaşsa da, devriyeden mesul [bir komutan olarak] akıllıca üstesinden gelmiş; kuzey çölünde huzursuzluk [çıktığında], sınırda cesurca ordunun gücünü ortaya koymuştu. [Ancak] Göğün takdiri [bir] salgın [neticesinde] maalesef hayatını kaybetti. İlaç [bile] kullanamadan, öylece yitip [gitti]. Saray eşrafı [kendisini] son yolculuğuna uğurlarken, [yabancıların] liderleri [de] keder içindeydi. [Hükümdarın] emriyle, Sol Cesur Muhafızlar Büyük Generali ⁶⁰³ [ahiretlik unvanı] tevcih edilmiş, [ayrıca cenaze masraflarını karşılamak üzere ailesine] yüz parça eşya, yüz *tan*⁶⁰⁴ pirinç ve yüz *tan* tahıl bahşedilmiştir. Defin işleriyle [ilgili] saray çalışanları alakadar olmuş, defin [işleminde] gereken her şey makamına uygun olarak, ziyadesiyle karşılanmıştır. Vefat ettiği ayın yirmi sekizinde, [cansız bedeni] başkent vilayetindeki Ch'ang-an ilçesi'nin [kuzeyinde

Shensi eyaletindeki Chou-chih ilçesinin (周至縣) güneydoğusunda yer almaktaydı.

Bakınız, **HS**, 10, s.327.

⁶⁰³ T'ang döneminin on altı muhafız alayından biri olan Sol Cesur Muhafızlarda (左驍衛, tso hsiao-wei), 3a dereceli bir büyük general görev yapmıştır. Bakınız, **OTC**, s.239; **CLCT**, s.100.

⁶⁰⁴ Mezar kitabesi metninde ölçü birimi olarak “tan” (石) kullanılmıştır. Dönemlere göre değişiklik gösterebilmekle birlikte, genel olarak yüz tan, altı tona denk gelmektedir.

konumlanan] Lung-shou Düzlüğü’ne⁶⁰⁵ getirilip defnedilmiş,⁶⁰⁶ kaidelere riayet edilmiştir. Komutan [Aşina Bilge Tigin] engin [bir] hoşgörü sahibi olduğundan, [aynı zamanda] sakin ve metanetliydi. Gökçe Yay’ın⁶⁰⁷ gerilme yordamını [ve] Ulu [Yıldız]’ın⁶⁰⁸ planlarını, kitaplara danışmayı beklemeksizin, avcunun içi gibi bilirdi. Önce kumandan

⁶⁰⁵ Lung-shou Hsiang (龍首鄉) da, Lung-shou Shan (龍首山) yerine kullanılan bir ad olmalıdır. Burası Ch’ang-an’ın kuzeyinde yer almaktadır. Bakınız, **CKTTT**, s.1267.

⁶⁰⁶ “Defnetmek” sözcüğüyle karşıladığımız Çince im, mezar kitabesinde okunamaz durumda olduğundan, Ch’üan T’ang Wen Pu-i neşrinde boş bırakılmıştır. Bununla birlikte, diğer mezar kitabelerindeki ifadeler ve cümlelerin içeriğine göre, burada büyük olasılıkla “defnetmek” anlamındaki “葬” (tsang) imi kullanılmış olmalıdır.

⁶⁰⁷ Dizilimi yayı andıran dokuz yıldızdan oluşan Gökçe Yay (天弧, T’ien-hu) yıldız kümesi, gecenin en parlak yıldızı olan Kök Börü’nün (天狼, T’ien-lang) tam karşısında yer almaktadır. Kadim Çin kültüründe, Kök Börü istilayı temsil ederken, Gökçe Yay’ın da oklarını ona doğrultan yıldız olduğu düşünülmüş, astrologlarca askerî meselelere dair kehanetlerde kullanılmıştır. Çince’den tam olarak “Kök Börü” veya “Göksel Kurt” olarak çevrilen T’ien-lang, batı literatüründe “Sirius” olarak bilinmektedir. Bakınız, C.Chiu-chin (陳久金), **Chung-kuo Hsing-tso Shen-hua 中國星座神話 (Çin’de Takımyıldız Efsaneleri)**, Taipei 2005, s.196.

⁶⁰⁸ “Ulu Kişi” veya “Hükümdar” olarak çevrilen “T’ai-i” (太一) yıldızı, imparatoru simgelemekle birlikte, kitabe metninde kader anlamında da kullanılmış olabilir.

[olarak] atanmış, ardından büyük generalliğe yükseltilmişti.⁶⁰⁹ [Üzerinde] altın mühür [taşıyıp], [saç] örgülerini açmış ve beline [rütbesine uygun aksesuarlar] dolamıştı; [altın mühürü bağlamak için kullanılan] mor sicim [takıp], soldan iliklenen giysisini çıkarmış ve [Çin usulü kıyafetler] giymişti. Başta görüşünü [kendisine] saklasa da, sonunda [en] münasip [sözü] söylerdi. “[Ancak] arif olanlar [bir] insanın karakterini ve kabiliyetini ayırt edebilir” derler, [fakat söz konusu] o [olduğunda, bu] hiç de zor değildi. Komutan [Aşina Bilge Tigin] hayattayken, [Komutan] Ta-shu⁶¹⁰ gibi, [büyük] başarılarına [rağmen] böbürlenmezdi; ölünce [de] mezarı Lu Dağı⁶¹¹ şeklinde oldu. [Kendisini] onurlandırmak [ve ardından duyulan] kederi dile getirmek [üzere] güzel [meziyetlerini] böylece [nakşettik].

⁶⁰⁹ Burada ahiretlik makamına atıf yapılmaktadır. Aşina Bilge Tigin memur olarak kumandanlıktan komutanlığa yükseltilmiş, büyük general rütbesiyle görev yapmamıştır.

⁶¹⁰ “Ulu Ağaç” anlamına gelen “ta-shu” (大樹), Doğu Han hanedanının alçak gönüllülüğüyle tanınan ünlü komutanlarından Feng I’nin (馮異) lakabıdır. Sonraki Han Tarihi’ndeki biyografisine göre, tüm komutanlar beraberce oturup başarılarını anlatırlarken, yanlarından ayrılıp bir başına ağacın altına çekildiğinden, orduda kendisine “Komutan Ulu Ağaç” (大樹將軍, ta-shu Chiang-chün) lakabı takılmıştır. Bakınız, **HHS**, 17, s.642.

⁶¹¹ Çin’in en ünlü dağlarından biri olan Lu Shan (廬山), Chiang-hsi eyaletindeki (江西) Hsing-tzu ilçesinin (星子縣) kuzeybatısında, Chiu-chiang ilçesinin (九江縣) güneyinde yer almaktadır. Bakınız, **CKTTT**, s.1341.

2.4.12. Aşina Bilge Tigin'in Mezar Kitabesi Değerlendirmesi

Türklerin ataları, Aşina Bilge Tigin'in mezar kitabesinde de, Hsia hükümdarlar soyuyla ilişkilendirilmiş ve Çin'deki çeşitli hanedanlar karşısında engel tanımayan, daimî kudretleri dile getirilmiştir. Ayrıca Türklerin soldan iliklenen, deriden ve kürklü giysileri ile saç örgülerine bu kitabede de değinildiği görülmektedir.

Yeni T'ang Tarihi'nde ve Ts'e-fu Yüan-kuei'de Aşina Bilge Tigin'in ismi zikredilmekle birlikte, kimliğine dair bilgi verilmemiştir. Mezar kitabesinde ise, "İllic T'u-li Kagan"ın torununun oğlu olduğu kaydedilmiştir, ancak kaynaklara göre "İllic T'u-li Kagan" unvanlı bir Türk beyi bulunmamaktadır ve İllic Kagan, T'u-li Kagan'ın amcasıdır. Çince de çoğul ifadeler, çoğul eki kullanılmaksızın, tekil sözcüklerle belirtilebildiğinden, ilgili cümledeki "kagan" sözcüğü "kaganlar" olarak da tercüme edilebilir. Dolayısıyla, mevcut verilere göre, bu ifade "İllic veya T'u-li Kaganlar" manasında kullanılmış olmalıdır. Bilge Tigin'in soy ağacına dair başka hiçbir bilgiye yer verilmemesi de, muhtemelen Bilge Tigin'in sadece kagan soyundan bir Türk beyi olarak tanınmasından kaynaklanmaktadır.

Aşina Bilge Tigin'in 682 yılında doğduğu ve belirtilmeyen bir tarihte, idare ettiği boyla birlikte T'ang hanedanına bağlandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, mezar kitabesinde zikredilen ilk unvanının 715 yılında verildiği görülmektedir. Bilindiği üzere, Kapgan Kagan'ın yönetiminin son yıllarına rastlayan bu tarihte, ülkede isyanlar artmış ve ayrışmalar yaşanmıştır.⁶¹² Kitabede, Bilge Tigin'in Çin'e gitmesinin üzerinden yıl

⁶¹² S.Gömeç, **a.g.e.**, s.158-160.

geçmeden ülkesinin helak olduğu dile getirilmiş, ancak bu hususta da ayrıntılı bilgi verilmemiştir.

T'ang sarayının, 3b dereceli Yün-hui Komutanı onursal unvanı ile Sağ Muazzam Muhafızlar Kumandanı rütbesini verdiği Bilge Tigin'in, Dokuz Boy'la uzlaşmakla görevlendirildiği ve ayrıca Kapgan Kagan'ın katliyle de ilişkilendirildiği görülmektedir. T'ang tarihlerine göre, 716 yılında Kapgan Kagan'ın büyük bir yenilgiye uğrattığı Bayırkular, sefer dönüşünde yeterince önlem almayan kaganı pusuya düşürüp başını kesmiş ve elçi Hao Ling-ch'üan ile başkente yollamışlardır.⁶¹³ Ancak mezar kitabesinde, Aşina Bilge Tigin'in Dokuz Boy ile birlikte Kapgan Kagan'ın boynunu vurup, başını başkente teslim etmesi karşılığında komutanlığa terfi ettirildiği ve eski kavminin idaresinin kendisine verildiği dile getirilmektedir. Bilge Tigin'in bu hadiseyle ilişkilendirilip akabinde mükafatlandırılmış olması, Kapgan Kagan'ın katlinde bir şekilde rol oynamış olduğunu göstermektedir.

Kapgan Kagan'ın vefatından sonra Köl Tigin, ağabeyi Bilge'yi tahta çıkarmak için eski veliaht Fu-chü ve yakınlarını bertaraf ettiği sırada, Kapgan Kagan'ın oğullarından Mo (墨) Tigin'in Çin'e sığındığı anlaşılmaktadır. Yeni T'ang Tarihi'ne göre, Çin'de Mo Tigin'e “Sol Bilge Beg” unvanı verilmiş, Aşina Bilge Tigin de “Sağ Bilge Beg” ilan edilmiştir.⁶¹⁴ Ancak, Ts'e-fu Yüan-kuei'de, Mo Tigin'in unvanı “Sağ Bilge Beg” olarak, Aşina Bilge Tigin'inki ise, mezar kitabesindeki gibi “Sol Bilge Beg” olarak

⁶¹³ CTS, 194A, s.5173; HTS, 215A, s.6049.

⁶¹⁴ HTS, 215B, s.6052.

kaydedilmiştir.⁶¹⁵ Dolayısıyla, Yeni T'ang Tarihi'nin bu hususta hatalı olduğu anlaşılmaktadır.

717 yılında “Sol Bilge Beg” unvanı verilen Bilge Tigin, T'ang hanedanına bağlanan eski ve yeni ailelerden mesul olmuş, kendisine otağ ile sancak verilmiş ve yabancıların hepsinden daha varlıklı olduğu kaydedilmiştir. 719 yılında saraya dönüp muhafız olarak görev yapmaya devam etmiş, ertesi yıl da Lung-yu ve Shuo-fang ordularında devriyedeki mobil birliklere komuta etmiştir. Nehir Dönemeci bölgesinde karışıklık çıktığında, yabancı askerleri yakalayıp sorguya çekmiş ve ardından Yü-lin Birlikleri'nde görev yapmıştır. 724 yılının sekizinci ayında yeniden Shuo-fang'da devriye birliklerine komuta eden Bilge Tigin, bir ay sonra bir salgın neticesinde vefat etmiş ve Lung-shou Düzlüğü'ne defnedilmiştir. Fermanla kendisine Sol Cesur Muhafızlar Büyük Generali ahiretlik unvanı verilmiş ve mezarının Lu Dağı şeklinde yapıldığı belirtilmiştir.

Kitabede Bilge Tigin'in ailesine değinilmemiştir. Bununla birlikte, Bilge Tigin'e ait mezar kitabesinin keşfinden önce, Kapgan Kagan'ın kızı Hsien-li Bilge Konçuy'un mezar kitabesinde, evleneceği kişinin “Bilge Şad” olarak anılmasından dolayı, söz konusu kişinin Aşina Bilge Tigin olabileceği ileri sürülmüştür.⁶¹⁶ Ancak Bilge Tigin mezar kitabesinde açık bir şekilde Kapgan Kagan'ın katliyle ilişkilendirildiğinden, Mo Tigin ve kardeşi Hsien-li Bilge Konçuy'un bu evliliğe razı olması çok muhtemel görünmemektedir.

⁶¹⁵ TFK, 986, s.3958.

⁶¹⁶ A.Bombaci, “Prenses Hsien-li Bilge'nin Kocaları”, (çev. İ.Enginün), **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 21, s.63.

2.5. Aşina Su-ni-shih Soyü Mensuplarının Çince Mezar Kitabeleri

Aşina Chung'un babası olan, "İşbara Şad" unvanlı Aşina Su-ni-shih,⁶¹⁷ önemli hadiselerle tanıklık etmiş bir Türk beyidir, ancak Çin kaynaklarındaki çelişkili bilgilerden dolayı, soy ağacı henüz kesin olarak tespit edilememektedir. Eski T'ang Tarihi'nde, Ch'i-min Kagan'ın anne bir kardeşi ve Aşina She-erh'ın dedesinin küçük kardeşi olduğu

⁶¹⁷ Temel anlamı itibarıyla bir tür bitkiye işaret eden, ayrıca "dirilmek" ve "kurtarmak" gibi manaları olan "su" (蘇) imi; Karlgren tarafından "suo", Wang Li tarafından "su", Pulleyblank tarafından "so" olarak okunmuştur. "Ni" (尼) imi ise "yakın" anlamına gelmektedir, ayrıca "huzurlu" ve "engellemek" gibi yan anlamları da mevcuttur. Karlgren ve Wang Li bu imi "ni", Pulleyblank ise "nji" şeklinde okumuştur. T'ung-tien'deki bir kayda göre "su-ni" (蘇尼) askerleri yöneten memurdur. Bakınız, **TT**, s.5403. "Kaybetmek", "yitirmek", "hata" ve "ihlal etmek" gibi anlamları olan "shih" (失) imi de; Karlgren tarafından "eiēt", Wang Li tarafından "eiēt" ve Pulleyblank tarafından "eit" olarak okunmuştur. Bu ses çevrimlerine göre Su-ni-shih (蘇尼失) sözcüğü; "suo-ni-eiēt", "su-ni-eiēt" veya "so-nji-eit" şeklinde okunmaktadır. Bununla birlikte, "Beş Balık" (Pieh-shih Pa-li, 別失八里) örneğinde görüldüğü üzere, "shih" (失) imi, "-ş" sesini karşılamak için de kullanılır ve "su-ni-ş" sesletimi hocamız Saadettin Gömeç'in "Süngüz" olarak tespit ettiği boy adına oldukça yakın görünmektedir. Bakınız, S. Gömeç, **a.g.e.**, s.77-78.

kaydedilmiş, ancak hemen ardından babası Shih-pi Kagan olarak anılmıştır.⁶¹⁸ Öte yandan, Yeni T'ang Tarihi'nde ve Tzu-chih T'ung-chien'de yine Ch'i-min Kagan'ın kardeşi olarak zikredilmekle birlikte, Shih-pi Kagan babası olarak anılmamıştır.⁶¹⁹ Aşina Su-ni-shih'nın oğlu Chung'un mezar kitabesinde, atalarının kimliğine dair yeni bilgiler verilmektedir.

Hakkındaki diğer verilere göre, Aşina Su-ni-shih, Shih-pi Kagan tarafından İşbara Şad atanmış ve Ling-chou'nun kuzeybatısında, 50.000 aileden oluşan büyük bir kitleyi idare etmiştir.⁶²⁰ Güçlü ve çevik bir görünüşe sahip olduğu kaydedilen bu bey, tebaasını iyilikle yönettiğinden, halkın güvenini ve sevgisini kazanmıştır.⁶²¹ İllig Kagan'ın saltanatının son yıllarında boyların çoğu Çin'e bağlanırken, yalnızca onun halkı kaganına ihanet etmemiş ve Shih-pi Kagan'ın büyük oğlu T'u-li Çin'e gidince, İllig Kagan Su-ni-shih'yi "Küçük Kagan" ilan etmiştir.⁶²² Birkaç ay sonra otağı T'ang kuvvetlerince basılan

⁶¹⁸ Shih-pi Kagan, Ch'i-min Kagan'ın torunu olduğundan bu kayıt son derece tutarsızdır. Bakınız, **CTS**, 109, s.3290.

⁶¹⁹ **HTS**, 215A, s.6036; **TCTC**, 193, s.6074.

⁶²⁰ Aşina Su-ni-shih'nın idaresindeki nüfus, Eski T'ang Tarihi ve Tzu-chih T'ung-chien'de "50.000 aile" olarak kaydedilirken, Yeni T'ang Tarihi'nde yalnızca "50.000" sayısı zikredilmiştir. Bakınız, **CTS**, 109, s.3290; **HTS**, 215A, s.6036; **TCTC**, 193, s.6074.

⁶²¹ **CTS**, 109, s.3290; **HTS**, 215A, s.6036.

⁶²² **CTS**, 109, s.3290 **HTS**, 215A, s.6036; **TCTC**, 193, s.6074.

İllig Kagan da Su-ni-shih'ya sığınmıştır, ancak bu hadisenin akabinde Su-ni-shih'nin eylemlerine ilişkin kayıtlarda tutarsızlıklar mevcuttur.

Yeni T'ang Tarihi'nde ve Ts'e-fu Yüan-kuei'de yalnızca, İllig Kagan mağlup olunca, Su-ni-shih'nin da halkıyla birlikte Çin'e gittiği kaydedilmiş, Su-ni-shih'nin eylemlerine değinilmemiştir.⁶²³ Eski T'ang Tarihi'nde ise şu ifadeler yer verilmiştir:

“İllig, Li Ching tarafından yenilgiye uğratılınca yalnız başına [atına] binip ona sığınmıştı, [ancak] Su-ni-shih sonunda halkıyla birlikte [T'ang] devletine bağlanınca, oğlu Chung'a İllig'i teslim etmek üzere yakalamasını emretmişti. T'ai-tsung [da bunun üzerine Su-ni-shih'yi] cömertçe ödüllendirmiş; Kuzey Ning-chou Askerî Valisi [ve] Sağ Muhafızlar Büyük Generali [rütbeleriyle], Huai-te Vilayeti Prensi [asalet unvanını] vermişti.”⁶²⁴

⁶²³ Yeni T'ang Tarihi'ndeki Türkler Monografisi'nde bu hadise iki kez zikredilmiştir: “İllig bin li koşan atlardan alıp, yalnız başına İşbara'ya kaçtı. Sefer Ordusu Komutan Yardımcısı Chang Pao-hsiang onu yakalayınca, İşbara Şad Su-ni-shih halkıyla teslim oldu.” Bakınız, **HTS**, 215A, s.6035. “İllig mağlup olunca [Su-ni-shih] halkıyla birlikte gelmiş, çölün güneyindeki topraklar boşalmıştı.” Bakınız, **HTS**, 215A, s.6036-6037. Ts'e-fu Yüan-kuei'de ise şu ifadeler yer verilmiştir: “Chen-kuan dördüncü yılında (630), [Chang] Pao-hsiang İllig Kagan'ı seddin ötesinde yakaladı. İşbara Şad Su-ni-shih [da] kalan kitleyle birlikte gelip tabi oldu.” Bakınız, **TFYK**, 358-1, s.818.

⁶²⁴ **CTS**, 109, s.3290.

Tzu-chih T'ung-chien'de hadiseye ilişkin daha ayrıntılı bilgi verilmiştir:

“İllig mağlup olup gittiğinde [Su-ni-shih'dan] medet ummuştı [ve] T'u-yü-hunlara kaçacaktı. Ta-t'ung Bölgesi Sefer Ordusu Komutanı Jen-ch'eng Prensi Tao-tsung komutasındaki birliklerle peşine düşmüş, Su-ni-shih'ya İllig [Kagan'ı] yakalayıp teslim etmesini emretmişti. İllig birkaç atlısıyla geceleyin ayrılıp Huang-ku'da saklanınca Su-ni-shih korktu [ve] hızla peşine düşüp onu yakaladı. Sefer Ordusu Komutan Yardımcısı Chang Pao-hsiang komutasındaki kitleyle aniden Işbara'nın otağına vardı, İllig'i esir alıp başkente teslim etti. Su-ni-shih da halkıyla birlikte gelip tabi oldu [ve] çölün güneyindeki topraklar böylece boşaldı.”⁶²⁵

Görüldüğü üzere, İllig Kagan'ın yakalanmasında Su-ni-shih'nın rolüne dair muğlak ifadeler kullanılmaktadır. Yeni T'ang Tarihi ve Tse-fu Yüan-kui'de Su-ni-shih, İllig Kagan'ın yakalanmasıyla ilişkilendirilmemişken, Eski T'ang Tarihi'nde Aşina Chung'a yakalama emrini verenin Su-ni-shih olduğu kaydedilmiştir. Tzu-chih T'ung-chien'de ise İllig Kagan'ı Su-ni-shih'nın yakaladığı dile getirilmiştir, ancak Aşina Chung'un ihaneti şahsi mezar kitabesi tarafından da doğrulanmaktadır ve kitabede hadisenin evveliyatına da değinilmiştir.

Aşina Su-ni-shih soyundan gelen beylerin mezar kitabeleri, şimdilik Aşina Chung ile Chung'un torununun oğlu olan Shih Kuan'ın kitabeleriyle sınırlıdır.

⁶²⁵ TCTC, 193, s.6074.

2.5.1. Aşina Chung'un Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler

Aşina Chung'un mezar kitabesi 1972 yılının haziran ayında, Shensi'nin Li-ch'üen ilçesine bağlı Hsi-chou köyünün yaklaşık 300 metre batısında bulunmuştur⁶²⁶ ve günümüzde Chao-ling Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.⁶²⁷ Kenar uzunluğu 76,5 cm olan⁶²⁸ kare şeklindeki koruyucu kitabe kapağına, kaligrafik mühür yazısıyla "Büyük T'ang [Hanedanından] Müteveffa Sağ Cesur Muhafızlar Büyük Generali, Ping-chou Büyük Askerî Valisi [Ahiret Unvanlı] Ülkenin Ulu Direği [Onursal Unvanlı] Hsüeh-kuo Beyi Aşina Chen Bey'in Mezar Kitabesi" ifadesi nakşedilmiştir. "T'ang [Hanedanından] Müteveffa Sağ Cesur Muhafızlar Büyük Generali ve Yü-lin Birlikleri Denetçisi, Chen-chün Büyük Generali [ve] Ping-chou Büyük Askerî Valisi [Ahiret Unvanlı], Ülkenin Ulu

⁶²⁶ Kazı raporuna göre, Aşina Chung'un mezarı, kuzeybatısında yer alan T'ai-tsung'un defnedildiği Chiu-chih Dağı'na 3,5 km uzaklıktadır. Bakınız, W.Yü-ch'ing (王玉清)-K.Jo-yü (苟若愚), "T'ang A-shih-na Chung Mu Fa-chüeh Chien-pao 唐阿史那忠发掘简报 (T'ang Hanedanından Aşina Chung'un Mezar Kazısı Raporu)", **K'ao-ku**, 2, Pekin 1977, s.132.

⁶²⁷ H. Ping-wu (何炳武), **Ta T'ang Mu-chih Shu-fa Ching-hsüan: A-shih-na Chung-An Yüan-shou 大唐墓志书法精选: 阿史那忠、安元寿 (Büyük T'ang Hanedanı Mezar Kitabesi Kaligrafilerinden Seçmeler: Aşina Chung ve An Yüan-shou)**, Hsi-an 2011, s.5.

⁶²⁸ Kazı raporunda, koruyucu kitabe kapağının kenar uzunluğu 62 cm, mezar kitabesininki ise 58 cm olarak kaydedilmiştir. Bakınız, W.Yü-ch'ing-K.Jo-yü, **a.g.m.**, s.135-136.

Direği [Onursal Unvanlı], Hsüeh-kuo Beyi Aşina Chen Bey'in⁶²⁹ Mezar Kitabesi" başlıklı kitabede, okunamaz durumdaki imler hariç olmak üzere, toplam 1759 Çince im bulunduğu tespit edilmiştir.⁶³⁰ Ayrıca kitabede derleyicinin adına da yer verildiği görülmektedir.⁶³¹

Aşina Chung'un daha önce soyulduğu belirtilen mezarından, insan ve hayvan heykelleri ile toprak ve porselenden bazı eşyalar günümüze ulaşabilmiştir.⁶³² Ayrıca Aşina Chung adına dikilen yazıt da burada bulunmuştur.⁶³³

⁶²⁹ "Chen" (貞), Aşina Chung'un ahiretlik adıdır ve Yeni T'ang Tarihi'ndeki biyografisinde de kaydedilmiştir. Bakınız, **HTS**, 110, s.4116. Bu olumlu ahiretlik adının anlamları kitabenin tercüme bölümünde ele alınacaktır.

⁶³⁰ W.Yü-ch'ing-K.Jo-yü, **a.g.m.**, s.135. Mezar kitabesi ve koruyucu kapağının görselleri için bakınız, (Ek. 7)

⁶³¹ Kitabenin derleyicisi Saray Kütüphanesi Müdür Yardımcısı Ts'ui Hsing-kung'dur (崔行功) ve T'ang tarihlerinde biyografisi mevcuttur. Bakınız, **CTS**, 190A, s.4996; **HTS**, 201, s.5734, 5735.

⁶³² E.Sarıtaş, "Aşina Zhong'un Mezarı Hakkında Kısa Bir İnceleme", **Şarkiyat Mecmuası**, S. 21, 2012-2, İstanbul 2012, s.114-116.

⁶³³ Çalışmamız kapsamında incelediğimiz Aşina soylu beylerden, yalnızca Aşina Ssu-mo ile Aşina Chung'un hem mezar kitabesi hem de yazıtı bulunmaktadır. Aşina Ssu-mo'nun yazıtı son derece tahrip olmuşken, Aşina Chung'un yazıtı daha okunabilir durumdadır. Aşina Chung'un henüz tercüme edilmeyen yazıtı için bakınız, T.Chung-mien, **a.g.e.**, s.779-782.

2.5.2. Aşina Chung'un Mezar Kitabesi Tercümesi⁶³⁴

Bey'in [mahrem] adı Chung,⁶³⁵ [Çince] erişkinlik adı I-chieh'dir.⁶³⁶ Ataları Tai [bölgesindendir,⁶³⁷ ancak kendisi] artık başkentin Wan-nien [ilçesinden] biri olmuştur.

⁶³⁴ Metnin tercümesinde Ch'üan T'ang Wen Pu-i birinci cilt neşri esas alınmıştır. Bakınız, **CTWP**, C. 1, s.50. Mezar kitabesinin Çince metni için bakınız, (Ek. 15)

⁶³⁵ Yeni T'ang Tarihi'ndeki Türkler Monografisi'nde farklı kişiler olarak anılan Aşina Ni-shu (泥孰) ve Aşina Chung'un (忠) aslında aynı kişi olduğu ve "sadık" anlamına gelen Chung (忠) adının bu beye Çin'de verildiği anlaşılmaktadır: "Sağ Bilge Beg Aşina Ni-shu, Su-ni-shih'nin oğludur. Evvelce ülkemize geldiğinde, hanedan sülalesine mensup [bir] hanımla evlendirilmiş [ve kendisine] Chung (忠) adı bahşedilmiştir." Bakınız, **HTS**, 215A, s.6041.

⁶³⁶ Aşina Chung istisna olmak üzere, Çin'e yerleşen Türk beylerinin, muhtemelen halihazırda bir er adına sahip olduklarından, ilk nesilde Çince erişkinlik adı almadıkları görülmektedir. "Doğru" (義, i) ve "dürüst", "ahlaklı", "yüce" (節, chieh) sözcüklerinden oluşan "I-chieh" (義節) erişkinlik adı, Aşina Chung'un Yeni T'ang Tarihi'ndeki biyografisinde de kaydedilmiştir. Bakınız, **HTS**, 110, s.4116. Bununla birlikte, bazı kayıtlarda bu bey Aşina Chung-chieh (忠節) olarak da anılmaktadır. Bakınız, **CTS**, 92, s.2972; 93, s.2977; 198, s.5304; **HTS**, 111, s.4148; 216A, s.6078.

⁶³⁷ Tai (代), Tabgaçların On Altı Krallık dönemindeki Tai Devletine, yani Nehir Dönemeci'nin kuzeyindeki topraklara işaret ediyor olmalıdır.

[Büyük Yü, üstün başarılarına] hürmeten Gökçe Nişan [ile ödüllendirilip Hsia hanedanını kurduktan sonra], Hsia soyunun torunları [olan Türklerin ataları] ilerleyip gönenmiş, [evlilik vasıtasıyla] Han [hanedanına] akraba [olup], imparator soyuna has samimi imtiyazlara mazhar olmuşlardır. [Soylarının] hükümdarlar silsilesi ezeli, nesepleri daimi olmuştur. [Büyük Yü'nün] maden işleme⁶³⁸ başarısını miras almış, çoğalan torunları⁶³⁹ [bu sayede] büyük kazanımlar [elde etmiştir. Başarıları] kadim [çağın] üç [dönemi

⁶³⁸ “Maden işleme” şeklinde yorumladığımız ifade, kitabe metninde “kazan dökme” anlamında “鑄鼎” (chu ting) olarak geçmektedir. Tarih Kayıtlarına göre Büyük Yü, Hsia hanedanını kurduktan sonra ülkeyi dokuz eyalete bölüp, her birinden tunç toplayarak dokuz ayın kazanı döktürmüştür. Bakınız, SC, 12, s.465; 28, s.1392. Yalnızca hükümdar dokuzuna birden sahip olabildiğinden, dokuz kazan daha sonra mutlak hakimiyetin de sembolü olmuştur. Bilindiği üzere, “dokuz” Türklerce kutsal sayılan bir rakamdır ve “dokuz kazan” gibi hakimiyet alameti olarak “dokuz tuğ” geleneği mevcuttur. Kaganların da tahta çıkarken, dokuz kişi tarafından göğe kaldırılıp, güneş yönünde dokuz kez döndürüldüğü kaydedilmiştir. Bakınız, B.Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, İstanbul 2016, s.95; S.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 2. Baskı, Ankara 2012, s.82

⁶³⁹ Kitabe metninde, “imparatoriçe ve cariyelerin saray içerisinde ikamet ettiği konaklar” anlamındaki “椒房” (chiao fang) ifadesi kullanılmıştır. Bu konakların duvarları, tek bir dalında dahi yüzlerce tomurcuk veren, mahsulü bereketli Ssu-ch’uan biberi ağacının çiçeklerinden imal edilen tozla boyandığından, ifade mecazen “soyun çoğalmasına” işaret etmektedir.

boyunca]⁶⁴⁰ hafızalardan silinmemiş⁶⁴¹ [ve] bu [hakikat] Altı Klasik’te⁶⁴² kaydedilmiştir. [Aşina Chung’un] büyük dedesi Ta-yüan,⁶⁴³ dedesi [ise] Yung-chou⁶⁴⁴ idi [ve] ikisi de

⁶⁴⁰ “Kadim [çağın] üç [dönemi]” manasındaki “三古” (san ku) ifadesi, kitabe metninde belirli zaman aralıklarından ziyade sürekliliğe işaret etmektedir.

⁶⁴¹ Temel anlamı “unutmak” olan “忘” (wang) sözcüğü, “yok olmak” (亡, wang) manasındaki yan anlamıyla çevrildiğinde bu ifade; “Türklerin atalarının kadim zamanların tamamı boyunca siyasi varlığını kaybetmediği” şeklinde de yorumlanabilir.

⁶⁴² Mezar kitabesindeki “六藉” (liu chi) sözcüğü, “Altı Klasik” anlamındaki “六籍” (liu chi) olarak okunmuştur. Bu eserler: Şarkılar Klasığı, Tarih Klasığı, Törenler Klasığı, Müzik Klasığı, Değişimler Klasığı ve İlkbahar Sonbahar Yıllıklarıdır.

⁶⁴³ Çin kaynaklarında “Ta-yüan” (太原) unvanıyla anılan Aşina soylu bir bey tespit edilememiştir. “Büyük” anlamına gelen “ta” (大) sözcüğünün eski okunuşu, Karlgren’e göre “d^hai” veya “d^ha”; Wang Li’ye göre “dai” veya “da”; Pulleyblank’e göre ise “daj” veya “da” olmalıdır. Temel anlamı “kaynak” veya “membra” olan “yüan” (原) sözcüğü de Karlgren tarafından “ŋiwen”; Wang Li tarafından “ŋiwen” ve Pulleyblank tarafından “ŋuan” olarak okunmuştur. Buna göre “da-ŋuan” bileşimi “tamgan” sözcüğünü çağrıştırmaktadır.

⁶⁴⁴ Çin kaynaklarında “Yung-chou” (邕周) unvanıyla anılan Aşina soylu bir bey tespit edilememiştir. “Etrafı sularla çevrili şehir” anlamına gelen, ancak “yung” (雍) sözcüğü gibi “uyumlu” manasında da kullanılabilen “yung” (邕) iminin eski okunuşu; Karlgren’e

lkelerinin kaganıydı. [Batı] Chin [hanedanından Ssu-ma] soyu [Yangtze] Nehri’ni geçip, [Kuzey] Wei hanedanı Lo[-yang’a] geldikten [sonra], Gök [Gobi] l’nn güneyine [dek], Gökçe Yol’un⁶⁴⁵ kuzeyini [Türklere] nihai yurt tayin etmiş, [böylece] nesillerce kuzeyin yaban topraklarına egemen olmuşlardı. Y-men [ve] Chin-ch’iu’nun⁶⁴⁶ aşağısında, herkes [onlara] çeşitli türden hediyeler [sunmaya] gelir, [kuzey] sınır

göre “ʔiwoŋ”, Pulleyblank’e göre “ʔuawŋ”dır. Temel anlamı itibarıyla “dikkatli” manasındaki “chou” (周) sözcüğü ise; Karlgren tarafından “teiəu”, Wang Li tarafından “teiəu”, Pulleyblank tarafından “cuw” şeklinde okunmuştur.

⁶⁴⁵ Daha önce değinildiği üzere, “Gökçe Yol” sınıra işaret etmektedir ve güneyinde Çinlilerin lkesi, kuzeyinde ise yabancılardan (I-ti, 夷狄) lkesi yer almaktadır. Bakınız, SC, 27, s.1347.

⁶⁴⁶ “Y-men-chin ch’iu” (玉門金丘), yani “Y-men-chin Tepesi” adıyla anılan bir yer tespit edilememiştir. Bu imler bağımsız olarak değerlendirildiğinde, “Y-men” (玉門) sözcüğü “Yeşim Kapı [Geçidi]” anlamına gelmektedir. “Chin” (金, altın) ve “ch’iu” (丘, tepe, hyk) imleri de birlikte okunduğunda, “Altun Yış” anlamında kullanıldığı ileri sürülebilir. Öte yandan, Aşina soylu beylerin mezar kitabelerinde “Yeşim Kapı Geçidi” ve “Altın Nehir” ifadelerinin sıklıkla birlikte anıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, “ch’iu” (丘) imi yan anlamıyla “bölge” manasında okunduğunda, kastedilen yerin “Yeşim Kapı [Geçidi ve] Altın [Nehir] bölgesinin aşağısı” olması da mümkündür.

bölgesindeki⁶⁴⁷ ordugahın kuzeyi, hep onlarca yönetilirdi. [Aşina Chung'un] babası Su[-ni-shih],⁶⁴⁸ Sol Cesur Muhafızlar Büyük Generali,⁶⁴⁹ Ning-chou Askerî Valisi [ve] Huai-te Yüan Prensi⁶⁵⁰ idi. Cesur ve heybetli bir duruşu, üstün bir tabiatı vardı, son derece

⁶⁴⁷ Bu saha mezar kitabesinde “Yü Kuan” (榆關) olarak geçmektedir, ancak “Yü Kuan” bir yer adı olarak günümüz Ho-nan Eyaleti (河南省) topraklarına, yani Hsi-an'ın da doğusuna işaret ettiğinden, sözcük yan anlamıyla “kuzeydeki sınır bölgesi”, “kuzey sınırındaki müstahkem mevki” olarak tercüme edilmiştir.

⁶⁴⁸ Aşina Su-ni-shih (蘇尼失), kitabede kısaca “Su” (蘇) olarak anılmaktadır. Benzer şekilde, Yeni T'ang Tarihi'nde bu beyin adının “Ni-shih” (尼失) şeklinde de kısaltıldığı görülmektedir: “Çok geçmeden Su-ni-shih da [İllic Kagan'ın peşinden gitmek için] canına kıydı. Ni-shih, Ch'i-min Kagan'ın kardeşiydi.” Bakınız, **HTS**, 215A, s.6036.

⁶⁴⁹ On Altı Muhafız Alayı'ndan biri olan Sol Cesur Muhafızlar'da (左驍衛, tso hsiao-wei) 3a dereceli bir büyük general görev yapmıştır. Bakınız, **OTC**, s.239; **CLCT**, s.100.

⁶⁵⁰ Bu beyin asalet unvanı Yeni T'ang Tarihi'nde, mezar kitabesiyle aynı şekilde “Huai-te Prensi” (懷德王) olarak, Eski T'ang Tarihi ve Tzu-chih T'ung-chien'de “Huai-te Vilayeti Prensi” (懷德郡王) olarak, Ts'e-fu Yüan-kuei'de ise her iki şekilde kaydedilmiştir. Bakınız, **CTS**, 109, s.3290; **HTS**, 215A, s.6037; **TCTC**, 193, s.6077; **TFYK**, 974-6, s.3871. Daha önce değinildiği üzere, 1b dereceli “vilayet prensi” unvanı, 1a dereceli “prens” unvanından bir kademe aşağıdır. “Huai-te Yüan Prensi” unvanındaki “Yüan” (元) sözcüğünün, Aşina Su-ni-shih'nin ahiretlik adı olması mümkündür, zira İllic Kagan da benzer şekilde “Kuei-i [Vilayeti] Huang Prensi” olarak anılmaktadır ve “Huang”

hoşgörülü [ve] seçkin [biriydi]. Büyük T'ang [hanedanı] talihlendiğinde, aydın [ve] yiğit [hükümdar] egemen olmuştu. Dört bir yanda mücadele etmiş, ülkeyi [yeniden] birleştirmişti. Prens⁶⁵¹ (Aşina Su-ni-shih) nicedir gitmek [ve] kalmak [üzerinde] düşünüyor, [ülkenin] kalkınma ve çökme [olasılığını] önceden tahlil etmeye [çalışıyordu. Sonunda] kutlu hükümdara bağlılığını sunup, lütfuna mazhar oldu. [Liu] Sung [hanedanı'nın] kuruluşundaki gibi, [hanedan soyadını taşımamasına rağmen] prens [ilan

(荒) kendisine verilen ahiretlik adıdır. Bir ahiretlik adı olarak “Yüan”ın anlamları şöyle açıklanmıştır: “Düşünme [şekliyle] herkesten ayrılana ‘Yüan’ denir: Onlardan ayrılıp, her birini ikinci [sırada] bırakan. Doğruluğuyla [kendinden] söz [ettirene] ‘Yüan’ denir: İnsanlar onun doğruluğunu konuşurlar. Başkent kurana ‘Yüan’ denir: Kötü [bir] lider nasıl [bir başkent] kurabilir? İyiliğe önem verip, ahlaka [uygun] davranana ‘Yüan’ denir: İyiliğe önem verip, iyilikle yöneten.” Bakınız, SC, Shih-chi Cheng-i (史記正義), s.21.

⁶⁵¹ Aşina Su-ni-shih, kendisine verilen “Huai-te Yüan Prensi” asalet unvanından dolayı kitabede “Prens” veya “Yüan Prens” olarak anılmaktadır.

edildi].⁶⁵² Bey⁶⁵³ (Aşina Chung), [Sarı] Nehir [ve Beş Yüce] Dağ'ın⁶⁵⁴ ruhuna sahipti, yıldızlar [da] talihli [olduğunu gösteriyordu. Henüz] küçüklüğündeki zeki tavırları, gerçek tabiatının tezahürüydü; [hayırlı bir evlat olmanın] ebeveynlere hizmet (hürmet) [ve] hükümdara refakat (sadakət) kademelerindeki başarısı, içinden gelerek [hareket etmesinden] kaynaklanıyordu. Olağanüstü yetenekliydi [ve] azametli [bir] yapısı vardı, fevkalade terbiyeli [ve] dikkatliydi. Çifte baltalı kargı [kullanabilen ve] atının üstünde iki sadak [bulunduran]⁶⁵⁵ ender [kişilerdendi, ayrıca] ileriye görüp, hayırlı zamanı

⁶⁵² Orijinal metindeki “Sung [hanedanının] kuruluşundaki gibi, ‘Liu’ (劉) [soyundan] olmamasına [rağmen] prens [ilan edildi]” ifadesiyle, Han hanedanı’nın kurucusu Liu Pang (劉邦) ile Liu Sung hanedanının kurucusu Liu Yü’ye (劉裕) atıf yapılmaktadır. Liu Pang soyadı Liu olmayanların prens ilan edilmesini yasaklamış, Liu Yü ise son verdiği Chin hanedanının son hükümdarı Ssu-ma Te-wen’a (司馬德文) “Ling-ling Prensi” unvanını vermiştir. Bakınız, **HS**, 40, s.2047; S.Yüeh (沈約), **Sung Shu 宋書 (Sung Tarihi)**, Pekin 1974, 3, s.52.

⁶⁵³ Aşina Chung, Hsüeh-kuo Beyi (薛國公) asalet unvanından dolayı mezar kitabesi boyunca “bey” olarak anılmaktadır.

⁶⁵⁴ Beş yüce dağ; Shan-tung’daki T’ai Dağı (泰山), Shensi’deki Hua Dağı (華山), Hunan’daki Heng Dağı (衡山), Shansi’deki Heng Dağı (恆山) ve Ho-nan’daki Sung Dağı’dır (嵩山).

⁶⁵⁵ Bu ifade, atın iki yanındaki birer sadağa işaret etmektedir, dolayısıyla “iki eliyle de yay gerebilen” anlamında kullanılmış olmalıdır.

[kestirebilmenin] sırrına [da vakıftı]. Ku-ch’eng’lı Huang Shih [Kung’a rastlayan Chang Liang gibi, özverisi sayesinde] savaş sanatına [hâkim olmuştu];⁶⁵⁶ Pai Yüan [Kung ile

⁶⁵⁶ Savaşan Beylikler döneminin Han (韓) Beyliği’nden olan ve önemli devlet adamları olarak hizmet etmiş soylu bir aileden gelen Chang Liang (張良), Çin’i birleştiren “İlk İmparator”un (Ch’in Shih Huang) son verdiği ülkesinin intikamını almak için onu öldürmek ister. Bunun için ailesinden kalan kıymetli eşyaları satıp, güçlü bir adam bulur ve 60 kg ağırlığında demirden bir çekiç yaptırır. Birlikte, Ch’in Shih Huang’a pusu kurarlar ve adam çekici imparatorun arabasına fırlatır, ancak yanlış arabayı hedef aldıkları anlaşılır. Bunun üzerine kaçak durumuna düşen Chang Liang, Hsia-p’i’ye (下邳) gelir ve bir gün köprüde yaşlı bir adama rastlar. Yaşlı adam ayakkabısını köprüden aşağı fırlatıp, Chang Liang’dan getirmesini ister. Chang Liang kızsız da ayakkabıyı alıp yaşlı adama giydirir, bunun üzerine gülererek yola koyulan yaşlı adam birden dönüp “Bu çocuk öğretmeye değer” der ve beş gün sonra şafak vakti köprüye gelmesini ister. Chang Liang köprüye vardığında, yaşlı adam kendisini beklettiği için kızar ve beş gün sonra tekrar gelmesini söyler, ancak daha erken yola çıkmasına rağmen Chang Liang bu sefer de yaşlı adamdan önce gitmeyi başaramaz. Bunun üzerine beş gün sonra geceyarısı köprüye gider ve çok geçmeden yaşlı adam da gelir, memnun olan yaşlı adam Chang Liang’a bir kitap verip şöyle der: “[Bu kitabı] okuduğunda hükümdarlara hoca olabilirsin, on yıl sonra başarıya [ulaşacaksın]. On üç yıl [sonra gelip] beni gör, Chi-pei’deki (濟北) Ku-ch’eng Dağı (穀城山) eteğindeki sarı taş (huang shih) benim. Chang Liang kitabın “T’ai-kung Ping-fa” (太公兵法, T’ai-kung’un Savaş Sanatı) olduğunu anlar ve iyice öğrenir. Daha

karşı karşıya gelen] Nan-lin’li [kadın savaşçı gibi de] üstün bir kılıç ustasıydı.⁶⁵⁷ [İlk T’ang hükümdarı Kao-tsu’nun] Wu-te [saltanat dönemi] (618-626) sırasında, Yüan Prens (Aşina Su-ni-shih), T’ai-tsung ile yakınlık kurmuştu, bey de (Aşina Chung) o zamanlar ipek ceketli [asil bir genç olduğundan], erkenden hükümdarın huzuruna çıkmaya mazhar olmuştu. Chen-kuan [saltanat dönemi] (627-649) başladığında, sınırın kuzeyindeki [Türkler arasında] ayrılıklar [baş göstermiş], bey [de] İllig Kagan’ı [tuzağa] çekip yakalayarak [Çin’e] dönünce [hükümdarın] lütfuna mazhar olmuş, [kendisine] Sol

sonra Liu Pang (劉邦) ile tanışan ve ona danışmanlık yapan Chang Liang’ın stratejileri Han hanedanının kuruluşunda ve sonrasında büyük rol oynamıştır. Rivayete göre, on üç yıl sonra Liu Pang’ın peşinden yaşlı adamın söylediği yere giden Chang Liang, Ku-ch’eng Dağı’nın eteğinde gerçekten sarı bir taş bulur ve öldüğünde onunla birlikte gömülür. Bakınız, **HS**, 40, s.2023-2038.

⁶⁵⁷ Wu Yüeh Ch’un-ch’iu adlı eserde geçen efsaneye göre, Yüeh ülkesinde kılıç dövüşündeki maharetiyle ünlü, Nanlin’li (南林) bir kadın yaşamaktadır. Yüeh hükümdarı, danışmanının önerisiyle kılıç dövüşü sanatını öğrenmek için kendisini saraya davet eder. Bunun üzerine yola çıkan bu hanım, yolda kendisini “Yüan Kung” (袁公) olarak tanıtan bir ihtiyara rastlar. İhtiyar, bu hanımın kılıç dövüşündeki maharetini duyduğunu ve bizzat şahit olmak istediğini söyleyince dövüşürler. Nihayetinde mağlup olan ihtiyar bir ağaca zıplar ve beyaz bir maymuna dönüşür. Pai Yüan de (白袁) “Beyaz Maymun” anlamına gelmektedir. Bakınız, C.Yeh (趙曄), **Wu Yüeh Ch’un-ch’iu 吳越春秋 (Wu ve Yüeh Beyliklerinin İlkbahar Sonbahar Kayıtları)**, Nan-ching 1999, s.147-148.

Karargah Muhafızları Komutanı⁶⁵⁸ [rütbesi] verilmişti. Eğitim çağını geçtikten sonra saray muhafızlarına katılmıştı.⁶⁵⁹ Evlenecek bir prenses arayıp, Ting-hsiang İlçesi Hanımı'nı eş olarak almıştı, [bunun üzerine, kendisine soylulara yaraşır] bir konak bahşedilmiş [ve] çok büyük lütuflarda bulunulmuştu. Ayrıca Hâmi⁶⁶⁰ [askerî onursal unvanı] verilerek, askeri makamla [da] ödüllendirilmişti. Yüan Prens (Aşina Su-ni-shih) öldüğünde, [bey] kederinden perişan [olmuştu]. Askeri gereç ve üniformalarının [sayısı] arttırılmış, saltanat fermanıyla [üç yıllık matem süresi dolmadan] göreve çağrılmış [ve] işinin başına dönmüştü. Matem [süresi] sona erince [de], Hsüeh-kuo Beyi unvanını miras

⁶⁵⁸ Daha önce değinildiği üzere, Karargah Muhafızları'nın (屯衛, t'un-wei) adı, T'ang döneminde Muazzam Muhafızlar (威衛, wei-wei) olarak değiştirilmiştir. Sol ve Sağ Karargah Muhafızlarında 3a dereceli birer büyük generale bağlı, 3b dereceli ikişer komutan görev yapmıştır. Bakınız, **CTS**, 44, s.1900.

⁶⁵⁹ “Eğitim çağı” ifadesi genel olarak on beş yaşına işaret etmektedir. Bununla birlikte, İllig Kagan'a ve vatanına karşı büyük bir ihanette bulunan Aşina Chung'un, 630 yılı itibarıyla on dokuz yaşında olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁶⁰ “Hâmi” ifadesiyle karşıladığımız “hu-chün” (護軍), T'ang döneminde 3b dereceli ordu mensuplarına verilen askerî bir onursal unvandır. Bakınız, **OTC**, s.257.

aldı.⁶⁶¹ Hsin Ch'in⁶⁶² sınırlarında, yabancıların ve Çinlilerin [yaşadığı] alanı idare etmiş, on birinci yılda (637) Ch'ang-chou Askerî Valiliği'ni teftiş etmişti. Hükümdar gök gürültüsü [gibi] gürleyerek doğu yabancılarını⁶⁶³ cezalandırdığı [sırada], bey de [verilen] emre riayeten rüzgar [gibi] ilerleyip Batı Bölgelerinde asayiş sağlamış, Lop Nor'da

⁶⁶¹ T'ang tarihlerindeki biyografilerinde, Aşina Chung'a "Hsüeh-kuo Beyi" (薛國公) asalet unvanı verildiği kayıtlıdır, ancak mezar kitabesinden anlaşıldığı üzere, bu unvan kendisine babası Su-ni-shih'dan miras kalmıştır. Bakınız, **CTS**, 109, s.3290; **HTS**, 110, s.4116. Eski T'ang Tarihi'nde bu unvanın Yung-hui saltanat döneminin (650-655) başlarında verildiği kaydedilmiştir, ancak Su-ni-shih 634 yılında vefat ettiğinden, Chung bu unvanı çok daha önce almış olmalıdır.

⁶⁶² 742 yılında Sheng-chou (勝州) bölünüp, Lian-ku (連谷) ve Yin-ch'eng (銀城麟州) ilçeleri topraklarında Lin-chou (麟州) kurulmuş ve aynı yıl içinde Hsin-ch'in idari bölgesi (新秦郡) olarak düzenlenmiştir. Eski T'ang Tarihi'ne göre burası Ch'ang-an'a 1440 *li* uzaklıktadır. Bakınız, **CTS**, 38, s.1419.

⁶⁶³ "Doğu yabancıları" ifadesiyle Koguryo Krallığı kastedilmektedir.

sancak asmış [ve] at sırtında [yol alıp] Ts’ung Nehri’ni⁶⁶⁴ geçmişti. Ch’u-yüeh⁶⁶⁵ [ve] Karaşar [halkları], hep hükümdarın iradesi [karşısında] secde etti. Bey kudretini ortaya koyup, yıldırım [gibi] taarruza geçmiş [ve] tüm yabancılar dağılmıştı. Ch’ien-t’ing’in⁶⁶⁶ kıymetli atları dörtnala Yang Geçidi’nden⁶⁶⁷ [geçirilmiş]; Chi-pin’in⁶⁶⁸ [efsanevi] Luan

⁶⁶⁴ Ch’en Chih-ch’ien, Ts’ung Nehri’nin (葱河) Şincan’ın güneybatısında, Pamirlerin güney-kuzey yönünde konumlandığını tespit etmiştir. Bakınız, C.Chih-ch’ien (陈志谦), “A-shih-na Chung Pei-chih K’ao-shu 阿史那忠碑志考述 (Aşina Chung’un Mezar Kitabesi İncelemesi)”, **Wen-po**, Hsi-an 2002, s.71.

⁶⁶⁵ Ch’u-yüeh (處月) boyu On Oklara bağlıdır. Bakınız, **CTS**, 194B, s.5179; **HTS**, 215B, s.6055.

⁶⁶⁶ “Ön avlu” anlamına gelen Ch’ien-t’ing (前庭), aynı zamanda T’ang döneminde kurulan bir ilçe adıdır ve Şincan sınırında konumlandığı kaydedilmiştir. Bakınız, **CKTTT**, s.581.

⁶⁶⁷ Yang Geçidi (陽關), Kansu’da Tun-huang’ın 130 *li* güneybatısında, Yeşim Kapı Geçidi’nin güneyinde yer almaktadır. Bakınız, **CKTTT**, s.961.

⁶⁶⁸ Eski T’ang Tarihi’ne göre, Batı Bölgelerindeki ülkelerden biri olan ve Pamir Dağlarının güneyinde yer alan Chi-pin (罽賓) başkente 12200 *li* uzaklıktadır. Çoğunlukla Büyük Yüeh-chihlara bağlı olup, onlar için çalışmışlardır. Ülkenin iklimi sıcak ve nemli, toprakları çeltik ekmeye elverişlidir ve bitkiler kışın da hayatta kalabilmektedir. Ayrıca halkın fillere bindiği ve özellikle Budizm’e inandıkları kaydedilmiştir. Bakınız, **CTS**, 198, s.5309.

[kuşları]⁶⁶⁹ sarayı doldurmuştu. [Aşina Chung, ardından] Liao-tung'da [hükümdarın] huzuruna çıktığında,⁶⁷⁰ saltanat fermanı [uyarınca] mükafatlandırılmış [ve] ayrıca [kendisine] Ülkenin Ulu Direği [onursal unvanı] verilmişti. [Doğu seferi dönüşü sırasında] Yu-yen'de⁶⁷¹ hükümdara refakat ederken, Fen-chin'e⁶⁷² ulaşan habere [göre], Yen-t'olar o esnada sınır bölgesini ihlal etmekteydi [ve art arda gönderilen] acil emareli askerî istihbaratlar [birbirine] karışmıştı. Bey [bunun üzerine] posta atlarıyla acele yardıma gitmiş, olaylar yatıştıktan sonra dönmüştü.⁶⁷³ [Ancak daha sonra] arılar [ve] karıncalar

⁶⁶⁹ Luan (鸛), Simurg benzeri efsanevi bir kuştur.

⁶⁷⁰ Aşina Chung'un Koguryo üzerine sefere çıkan T'ai-tsung'un huzuruna çıkmak için Kore'ye gittiği anlaşılmaktadır.

⁶⁷¹ Yu-yen (幽燕), günümüzde Ho-pei'nin kuzey bölümüyle, Liao-ning sahasına tekabül etmektedir.

⁶⁷² Fen-chin (汾晉), Fen Nehri'nin geçtiği yer anlamındadır ve özellikle Shansi'deki T'ai-yüan (太原) bölgesine işaret etmektedir.

⁶⁷³ Eski T'ang Tarihi'nde, T'ai-tsung'un bu sırada Kore'de olduğu ve ayaklanmayı Chih-shih Silig'in (執失思力) bastırdığı kaydedilmiştir: "Bu sırada T'ai-tsung hala Liao-tung'da olduğundan, [İnan'ın baş kadınından doğma oğlu Pa-cho] asker yollayıp Hsia-chou'yu istila etti. Komutan Chih-shih Silig onu mağlup edip, kitlesinden on binlerce [kişiyi] esir alınca, Pa-cho hafif süvarilerle kaçtı [ve] çok geçmeden Uygurlarca öldürüldü, sülalesi de neredeyse yok oldu." Bakınız, CTS, 199B, s.5347. Yeni T'ang Tarihi'nde ise, T'ai-tsung'un; Chiang-hsia Prensi [Li] Tao-tsung'u (道宗) konuşlanmak üzere Shuo-

[gibi kalabalık asiler] yeniden bir araya gelmişti [ve] savaş çanları var gücüyle [çalıyordu. Aşina Chung] saltanat fermanıyla ön [saflardaki] birliklere komuta ederek, hızla [düşmana] saldırıp yok etmiş, [böylece] Yen-t'olar nihayet yok edilince, [Gobi] Çölü'nün kuzeyi sükunete [kavuşmuştu. Bunun üzerine] Sağ Muharip Muhafızlar Büyük Generalliğine terfi ettirilmiş [ve kendisine] on parça altın [ve] gümüş eşya, beş yüz top renkli ipek kumaş [ile] iki yüz bin [Çin akçesi] bahşedilmişti. [Nasıl ki Hsün] Lin-fu, Tileri mağlup ettiğinde [kendisine Ti] tebaasından [bin] aile bahşedilmiş;⁶⁷⁴ Wei Chiang, Junglarla barışı [sağlayınca, Chin Beyi Tao, Cheng Beyliği'nden rüşvet olarak verilen] müzik [enstrümanları, müzisyenler ve kadın sanatçıların] yarısını [kendisine hediye etmiştir].⁶⁷⁵

chou'ya, Tai-chou Askeri Valisi Hsüeh Wan-ch'e (薛萬徹) ile Sol Cesur Muhafızlar Büyük Generali Aşina She-erh'ı Sheng-chou'ya, Sol Wu-hou Büyük Generali Sa-ku Wu-jen'ı (薩孤吳仁) Ling-chou'ya yolladığı; Chih-shih Silig'in de, sınır bölgesinde komutasındaki Türk askerlerini bölerek ayrı kollardan düşmana saldırdığı ve yapılan hazırlıkları öğrenen Hsüeh Yen-t'oların geri çekildiği kaydedilmiştir. Bakınız, **HTS**, 217B, s.6138. Mezar kitabesinden anlaşıldığı üzere, bu hadise T'ai-tsung Çin topraklarına döndüğünde vuku bulmuş ve Aşina Chung da yardıma gitmiştir.

⁶⁷⁴ Chin (晉) Beyliği generallerinden Hsün Lin-fu (荀林父), Kızıl Tileri yenilgiye uğrattınca, Chin Beyi Ching (晉景公) Tilerden 1000 aileyi kendisinin hizmetine vermiştir. Bakınız, **HHS**, 51, s.1690.

⁶⁷⁵ Daha önce değinildiği üzere, Chin (晉) Beyliği'nden bir general ve devlet adamı olan Wei Chiang (魏絳), Chin Beyi Tao'yu (晉悼公) ikna ederek Junglarla barış yapılmasını

T'ai-tsung vefat ettiğinde, peşinden gitmek mümkün olmamıştı, [ancak] yiteni [törenlere uygun bir şekilde] uğurlamak [ve] geride kalanlara refakat etmek [mümkündü ki, Aşina Chung] hem hisleri hem de adabı [bakımından] muvaffak olmuştu. [Müteveffa] sadık yaverlerine emanet edilmiş, askerler [hükümdara ait] yasak bahçede konuşlanmıştı. Defin işleri sona erince, yasaklar kaldırılmış ve görev başına dönmüştü. Şimdiki [hükümdar] hazretleri tahta çıktıktan [sonra, Aşina Chung'un] gördüğü iltimas daha da arttı. Yung-hui [saltanat döneminin] (650-655) ortalarında [Aşina Chung] Büyük Hanımefendi'nin⁶⁷⁶ [vefatı üzerine] yasını tutarken, acısının büyüklüğünden kederle ağlıyordu. [Hükümdar] bir ferman yayımlayarak üzüntüsünü dile getirmiş, ayrıca [üç yıllık] matem süresi dolmadan Sol Muharip Muhafızlar Büyük Generali olarak görevine dönmesini emretmiş, kısa süre sonra da Sağ Cesur Muhafızlar Büyük Generalliğine terfi ettirmişti. Liao-[tung] ve Chieh-[shih'ya]⁶⁷⁷ ordu sevk edilirken, bey (Aşina Chung) Ch'ang-ts'en Bölgesi Sefer

sağlamıştır. Sonuçtan çok memnun kalan Chin Beyi, Cheng (鄭) Beyliği'nden rüşvet olarak gönderilen müzisyenler, enstrümanlar ve kadın sanatçıların yarısını Wei Chiang'a hediye etmiştir. Bakınız, Y.Po-chün, **a.g.e.**, s.991-993.

⁶⁷⁶ “Büyük Hanımefendi” olarak tercüme ettiğimiz “T'ai-fei” (太妃) sözcüğü, genellikle aristokratların annesinden bahisle kullanılan bir sözcüktür. Ancak kitabede, Aşina Chung'un Li sülalesine mensup eşi Ting-hsiang İlçesi Hanımı'nın da 653'te vefat ettiği kaydedildiğinden, söz konusu kişi bu hanım da olabilir.

⁶⁷⁷ Po-hai Denizi yakınında konumlanan Liao-tung (遼東) ve Chieh-shih (碣石) kısaca Liao-chieh (遼碣) olarak adlandırılmaktadır.

Ordusu Tam Yetkili Başkomutanı atanmıştı.⁶⁷⁸ [Komutasındaki] büyük orduyla dörtnala uzaklara yol almış, Göğün [Oğlu’nun] nüfuzu fersah fersah yayılmıştı. Üç dağ bu yüzden çalkalanmış, Dokuz Boy⁶⁷⁹ şaşkına dönmüştü. Kitanlar Pai-lang’ın⁶⁸⁰ doğusundalardı [ve]

⁶⁷⁸ Mezar kitabesinde ve kitabenin tercümesinde istifade ettiğimiz Ch’üan T’ang Wen Pu-i neşrinde bu bölgenin adı “Ch’ang-ts’en” (長岑) olarak zikredilmektedir. Yeni T’ang Tarihi’ndeki bir kayıta da Aşina Chung’un Ch’ang-ts’en Bölgesi Sefer Ordusu Başkomutanı atandığı kaydedilmiştir, ancak bu adla anılan yalnızca bir ilçe bulunmaktadır. Bakınız, **HTS**, 3, s.61. Öte yandan Aşina Chung’un mezarının kazı raporunda burası “Ch’ang-ling” (長嶺) olarak zikredilmiş, kitabe üzerine bir çalışması bulunan Ch’en Chih-chien de aynı değerlendirmede bulunarak, bu bölgenin günümüzde Liao-ning’in başkenti olan Shen-yang’ın (沈陽) doğusunda yer aldığını tespit etmiştir. Bakınız, W.Yü-ch’ing-K.Jo-yü, **a.g.m.**, s.138; C.Chih-chien, **a.g.m.**, s.73.

⁶⁷⁹ “Dokuz Boy” olarak çevirdiğimiz ifade, kitabe metninde “chiu chung” (九種) olarak zikredilmektedir. Esasen “tohum”, “tür” ve “çeşit” gibi anlamları olan “chung” (種) sözcüğünün, yan anlamlarından biri de “soy”dur. Bu sözcük kitabede net bir şekilde okunabilmesine rağmen, Ch’en Chih-chien ilgili ifadeyi “Dokuz İlah” (九神) şeklinde değerlendirmiştir. Bakınız, C.Chih-chien, **a.g.m.**, s.73.

⁶⁸⁰ Pai-lang (白狼, Ak Kurt) Nehri, Shan-tung’un doğusundadır ve T’ang tarihlerine göre Tatabı (奚, Hsi) topraklarının güney sınırındadır. Bakınız, **CKTTT**, s.253; **CTS**, 199B, s.5354; **HTS**, 219, s.6173.

Huang-lung'un⁶⁸¹ sağında (batısında) ikamet ediyorlardı, yakında [sınır ötesindeki] keten giysili [azınlıkları] istila edip, dışarıda adalılarla ittifak kurmuşlardı. Bey orduyu geri çevirip [isyana] son vermiş, fırsattan istifade köklerini kazımişti. Yüz binlercesini ele geçirmiş [ve komutasındaki] ordunun hakkaniyetinden [ötürü] ince ipek bahşedilmişti,⁶⁸² ayrıca Yü-lin Birlikleri Denetçiliği [ile görevlendirildi]. Harem, Güney Sarayı için [ne

⁶⁸¹ Huang-lung (黃龍, Sarı Ejderha), günümüzde Liao-ning eyaletine bağlı olan Ch'ao-yang'a tekabül etmektedir. Bakınız, H.Ming-hung, **Li Shi Min, Founding the Tang Dynasty**, New York 2013, s.144.

⁶⁸² Yeni T'ang Tarihi'ne göre, K'u-ke (窟哥) ölünce, Kitanlar Tatabırlarla birlikte ayaklanmış ve Sefer Ordusu Komutanı A-shih-te Shu-pin (樞賓) gibi kişiler, Sung-mo (松漠) Askerî Valisi A-pu-ku'yu (阿卜固) yakalayıp, doğu başkenti Lo-yang'a göndermiştir. Bakınız, **HTS**, 219, s.6168. Hadiseyi 660 yılının dördüncü ayına atfeden Tzu-chih T'ung-chien'de daha ayrıntılı bilgi verilmekle birlikte, Aşina Chung'un adı burada da zikredilmemiştir: “Ting-hsiang Askerî Valisi A-shih-te Shu-pin, Sağ Wu-hou Komutanı Yen-t'o T'i-chen (梯真), Chü-yen-chou Askerî Valisi Li Ho-chu (李合珠) Leng-ch'ien (冷峴) Bölgesi Sefer Ordusu Komutanı atandılar. Her biri emrindeki askerlerle, ayaklanan Tatabırları bastıracaktı. Ayrıca Shang-shu Sağ Vekili Ts'ui Yü-ch'ing'e (崔餘慶) üç orduyu idare etmesi emredildi [ve] Tatabırlar çok geçmeden elçi yollayıp tabi oldular. [A-shih-te] Shu-pin ve diğerleri Sha-chuan (沙磧) Bölgesi Sefer Ordusu Komutanı atandılar. Kitanları bastırıp, Kitan Sung-mo Askerî Valisi A-pu-ku'yu yakaladılar [ve] doğu başkentine yolladılar.” Bakınız, **TCTC**, 200, s.6320.

ifade ediyorsa ve] Yü-lin [birlikleri] Kuzey Lo [Nehri savunmasında ne kadar önemliyse, hükümdarın] içten yaverlerinin başında [da] o gelirdi. Tsung-chang [saltanat döneminin] ilk yılında (668) Tibetliler istilaya [geçtiğinde], Ch'ing-hai Bölgesi Sefer Ordusu Tam Yetkili Başkomutanı [makamına] getirilmişti. [Nüfuzu bir] kamçı [gibi] uzaklarda çınlamış, azılı asilerden geriye iz kalmamıştı. [Bu] yiğit [ve] bilge [kişi] galip olmasaydı, ülkede pek çok kişi hayatını kaybedecekti. [Daha sonra] batı denizindeki (batıdaki) çeşitli yabancılar binlerce *li* yol almış ve [Türklerin Batı idaresine bağlı] Kung-yüehlerin kışkırtmasıyla, Tibetliler ihlale [koyulmuştu]. Yen-shou'nun⁶⁸³ kontrolü kaybedilmişti ve Hui-tsung'da⁶⁸⁴ [durum çok] acildi, [bunun üzerine] bey Batı Bölgeleri Uzlaşma Başvekili ve Sefer Ordusu Başkomutanı atandı. Beyin namı uzaklara yayılmış, mertliği yabancılara [kadar] ulaşmıştı. Tan Tepesi'nde⁶⁸⁵ askerlerine ziyafet verir, [Kunlun Dağı'ndaki] Yeşim

⁶⁸³ Yen-shou (延壽) günümüzde Harbin'de yer aldığından, kitabede kastedilen yerin “Yen” ve “Shou” eyaletleri olması da mümkündür. Öte yandan, Tabgaç Wei hanedanı zamanında lağvedildiği belirtilen bir Yen-shou ilçesi de mevcuttur ve buranın günümüzde Kansu'daki Yü-men (玉門, Yeşim Geçit) ilçesinin güneydoğusunda yer aldığı kaydedilmiştir. Ayrıca Liu Sung döneminde de, günümüz Shensi sınırına tekabül eden bir Yen-shou ilçesinin kurulduğu görülmektedir. Bakınız, **CKTTT**, s.384.

⁶⁸⁴ Hui-tsung'un (會宗) yeri tespit edilememiştir.

⁶⁸⁵ Tan Tepesi (丹丘, Tan-chiu) kutsal varlıkların yaşadığına inanılan efsanevi bir yerdir.

Göl'de atlarına su içirirdi. Kat ettiği mesafe K'ua Fu'yu⁶⁸⁶ hayrete düşürür, [T'ai] Chang ile [Shu] Hai'nin⁶⁸⁷ [gittikleri yerler bile] onunkine erişemezdi. [Kazanılan zaferin ardından, şehre] en son giren Fan Wen-[tzu gibi] incelikle başarılarından söz etmez; [diğer generaller övünürken tek başına bir ağacın altına çekilip] oturan Feng I⁶⁸⁸ [gibi, övülmeyi de] tevazuyla reddederdi. [Hükümdarın geçişi için] doğu başkenti [Lo-yang'da] yolları emniyete almış, [ayrıca] sarayda [hükümdara] refakat etmişti. Ruhlar ne kadar parlak [olursa olsun], Gök [ümitlere] boyun eğmez. [Nasıl ki] Han hükümdarı [Wen] yeşim kupayı [aldığında] mutluluğu uzun sürmemiş,⁶⁸⁹ Wei hükümdarı [Wen'ın, içtiği] hapa

⁶⁸⁶ Shan-hai Ching'deki bir efsaneye göre, bir dev olan K'ua Fu (夸父) güneşi yakalamak için durmaksızın güneşin battığı yere doğru koşar. Bu sırada çok susayan ve Sarı Nehir ile Wei Nehri'ndeki tüm suyu içse de susuzluğu dinmeyen K'ua Fu kuzeydeki büyük göle yönelir, ancak buraya ulaşmadan susuzluktan ölür. Bakınız, Y.Ke (袁珂), **a.g.e.**, s.238.

⁶⁸⁷ Büyük Yü'nün memurları olan T'ai Chang (太章) ve Shu Hai (竖亥), uzun mesafe yürüyebilmeleriyle ünlüdür. Rivayete göre Büyük Yü bu kişileri kuzeyden güneye ve doğudan batıya yürüyerek dünyanın ölçüsünü tespit etmekle görevlendirmiştir. Bakınız, L.An, **a.g.e.**, s.38.

⁶⁸⁸ “Feng I” (馮異), daha önce değinilen “Ulu Ağaç” lakaplı Han generalinin adıdır.

⁶⁸⁹ Han hükümdarı Wen'ın (漢文帝), Hsin-yüan P'ing (新垣平) adlı büyücüsü, üzerinde “Halkın efendisinin ömrü uzun olacak” yazan, yeşimden bir kupa yaptırıp sarayın önüne bırakılmasını ister. Sonra da sarayın önünde bulduğunu söyleyerek hükümdara sunar. Bu

[rağmen] nefesi kesilmişti.⁶⁹⁰ [Aşina Chung'un] hastalığı aniden ağırlaştı [ve] meskeninden ayrıldı. Shang-yüan ikinci yılında (675), beşinci ayın yirmi dördünde, Lo-yang, Shang-shan semtindeki şahsi konağında vefat ettiğinde altmış beş yaşındaydı. Heyhat! Kutsal [hükümdar] sarsılmış [bir şekilde] yas [tutuyor], saray ahalisi şaşkınlıkla iç çekiyordu. [Nasıl ki] Wu Han⁶⁹¹ vefat ettiğinde, Yen Tu⁶⁹² [onun] mazhar olduğu lütufları aktarmış; [Uçan General namı] Li Kuang⁶⁹³ dünyadan göçtüğünde, Shih (Ssu-

sahtekara inanan hükümdar takvimini yeniden düzenler, ancak sonunda gerçek ortaya çıkar ve P'ing, ailesinden pek çok kişiyle birlikte idam edilir. Bakınız, **SC**, 28, s.1383.

⁶⁹⁰ Burada Ts'ao Ts'ao'nun (曹操) ikinci oğlu, asıl adı Ts'ao P'i (曹丕) olan Wei hükümdarı Wen'ın kaleme aldığı "Che Yang-liu Hsing" (折楊柳行, Söğüt Ağacının Dalını Kırarak) şiirine atıf yapılıyor olmalıdır: "Beş renkte ışıldayan bir hap verdiler bana. İçtim ve bedenim kanatlandı dört beş gün [sonra]." İlgili şiir için bakınız, J.W.Chen, **The Poetics of Sovereignty: On Emperor Taizong of the Tang Dynasty**, Londra 2010, s.171.

⁶⁹¹ Wu Han (吳漢), Han hükümdarı Kuang-wu'nun en başarılı generallerindendir.

⁶⁹² Yen Tu (延篤) Doğu Han hanedanının edebi yetkinliğiyle ünlü memurlarındandır. Bakınız, **HHS**, 64, s.2103.

⁶⁹³ Batı Han hanedanının ünlü generallerinden Li Kuang'ın (李廣), Hunlarca "Uçan General" (飛將軍, fei Chiang-chün) lakabıyla anıldığı kaydedilmiştir. Bakınız, **HS**, 54, s.2444.

ma) Ch'ien ⁶⁹⁴ ardında bıraktığı kederi kaydetmişti. Ömrü boyunca [ve hatta] defnedilinceye dek, defalarca [çeşitli unvan ve makamlar] bahşedilmiş, cenaze evi [için tedarik edilen at, araba, kıyafet ve eşya gibi] lütuflarda [oldukça] cömert [davranılmıştı]. Saltanat fermanı der ki: “Müteveffa Sağ Cesur Muhafızlar Büyük Generali Aşına Chung, P'i-hsiu [gibi yiğit bir askerdı ve nice] seferde görevlendirilmişti;⁶⁹⁵ [hükümdarın] sadık yaveri [olmak için gerekli] niteliklerin [hepsine sahipti ve dışarıdaki] ihlallere karşı koymak gibi ağır [bir görev kendisine] emanet edilmişti. Hayatını hiçe saymak pahasına [hükümdara karşı mutlak sadakat göstermesini sağlayan] ahlakı, ömrünün gün batımında daha da sağlamlaşmıştı; hükümdarın hizmetindeki içtenliği, ömrünün sonbaharında daha da mükemmel [bir hal almıştı]. Ancak devran durmak bilmez [ve] fani dünya hızla değişir. [Matem ve cenaze prosedürleri] şanına yaraşır büyüklükte tatbik edilmiş, [defin] töreninde tuğ [eşliğinde] toprağa [verilmiştir. Vefatının ardından, diğer makamlarına ilaveten] müteveffaya [Chen-chün⁶⁹⁶ Büyük Generali; Ching, Yüeh, Hsia [ve] Lang Vilayetleri Ordular Sorumlusu Tam Yetkili Büyük Askerî Valisi [ve] Ching-chou Valisi [ahiretlik

⁶⁹⁴ Ssu-ma Ch'ien (司馬遷), Tarih Kayıtları'nın (史記, Shih-chi) yazarı olduğu için, kitabedeki gibi “Shih Ch'ien” (史遷) olarak da anılmaktadır.

⁶⁹⁵ Kitabede “P'i-hsiu”dan sonra gelen iki im okunamadığından burada yaklaşık bir çeviri yapılmıştır. Çin mitolojisinde, bir ejderhanın başına ve aslanın bedenine sahip kanatlı bir yaratık olarak tasvir edilen P'i-hsiu, genellikle cesur ve güçlü savaşçılar için benzetme olarak kullanılmaktadır.

⁶⁹⁶ “Chen-chün” (鎮軍) generallere verilen bir unvandır.

makamları] tevcih edilmiştir. [Cenaze masraflarına katkıda bulunmak üzere ailesine] yedi yüz top ipek kumaş [ile] yedi yüz tan pirinç [ve] tahıl hediye edilmiş, [kendisine hanedan mensupları ile yüksek rütbeli memurlara özgü] tabutlardan bahşedilmiş, cenaze ve defin işleri [için gereken her şey], makamına uygun olarak ziyadesiyle karşılanmıştır. İlaveten [T'ai-tsung'un] Chao-ling Mezarlığı'na defnedilmiş, tören silahları mezarlığa getirilip [törenden sonra ailesine] iade edilmiştir.” Bey'in doğuştan saygılı [bir tabiatı] olmasına rağmen, dilediğince [hareket eden] samimi [biriydi. Daha önce] öğrenmeye [fırsat] bulamadığı [şeyleri] öğrenmiş, hedeflerini gerçekleştirebilmişti. Henüz küçüklüğünde pek çok çalkantıya [ve musibete] tanık olmuştu. [Bir duruma dair] ilk işaretleri fark eder fark etmez harekete geçip [önlem alırdı ve] meseleleri halletme [şekli] sıradışıydı. Dolayısıyla [sarayın] silahları kendisine emanet edilmişti. Doğuda sefere çıkıp, kuzeyde [isyanları] bastırması, batıda asayişi sağlayıp, güneyde dörtnala [yol almıştı]. Dört bir yana gidip gelmiş [ve] uzaklarda zaferleri [için] methiyeler düzülmüştü.⁶⁹⁷ Hoşgörülü [biri] olduğundan, envaitürlü [insanla] anlaşabilirdi [ve] sözünün eriydi. İki hanedana hizmet etmiş, dört dönem [boyunca, düşmanlara karşı] mücadele etmişti.⁶⁹⁸ Lan-ch'ih [Sarayı]

⁶⁹⁷ Aşina Chung gibi kişilerin Çin adına giriştikleri savaşlar, Kök Türk yazıtlarında da dile getirilmektedir. Buna göre Türkler elli yıl Çin için faaliyette bulunmuş, doğuda Bök İli'ne, batıda Temir Kapı'ya kadar ordu sevkedip, Çin hükümdarının ülkesini ve töresini kazanmışlardır. Bakınız, S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.101.

⁶⁹⁸ Dört dönem, 48 seneye tekabül etmektedir. Aşina Chung'un Yeni T'ang Tarihi'ndeki biyografisinde de 48 sene muhafız olarak görev yaptığı kaydedilmiş olmakla birlikte, 630

yakınlarında [imparatorun] yeşimli arabasına refakat etmiş; Ch'ang-yang [Sarayı'ndan] dönünce, [belirli zamanlarda] ipekli divanda [hükümdarın] huzuruna çıkmıştı. Sarayın bahçesinden geçen kanalın [engelleri aşıp] akışı gibi yola koyulmuş, [böylece] vassallar [hükümdar karşısında] hizaya girmiş, [aynı arabaya koşulan] doru atlar [gibi, disiplin ve ahenk içerisinde] başlarını aynı anda kaldırır [olmuşlardı]. Sonbaharda çiğ [zamanı ya da] bahar yelleri [esmeye] başladığında, ziyafetlerde hep melankolik olur, zaman zaman içkinin tesiriyle gözyaşı dökerdi. Soylu [ve] temiz [kişiliği sayesinde] iyi bir ölüm [nasip olmuştu ve torunlarına hep] güzel sözler [miras] bırakmıştı [ki bunlar da, karakteri gibi] gösteriştense uzak [ve] yalındı. Hanımı Po-hai'lı Li kızı; Sui [devletinin] maliye bakanı Hsiung'un torunu [ve] Ch'i Prensi [Li] Yü-min'in kızıydı. [Hanımının] annesi [olan] başkent eyaletinden Wei kızı [ise], Yün-kuo Beyi Hsiao-kuan'ın torunu [ve] Ch'en-chou Valisi Yüan-ch'eng'in kızıydı. [Aşina Chung'un eşi olan] hanımefendi aynı zamanda Chi Prensi Shen'in da aynı anne [vasıtasıyla] ablası oluyordu. Sarayın lütfuyla Ting-hsiang [ilçesi] Hanımı [unvanı] tevcih edilmiş [ve] saltanat fermanıyla beyle evlendirilmişti. [Nasıl ki Sarı Nehir'deki balıkların en kıymetlileri] sazan [ile] mercandır [ve herkes] Sung [Tzu ile] Ch'i [Chiang gibi soylu ve varlıklı hanımlarla evlenmek ister,⁶⁹⁹ bu hanım da

yılında Çin'e yerleştiği düşünülürse, bu sürenin aslında 45 sene olduğu görülmektedir. Bakınız, **HTS**, 110, s.4116.

⁶⁹⁹ Kitabenin bu cümlesinde yalnızca “Sung”, “Ch'i”, “sazan” ve “mercan” kelimelerine yer verilmiştir ve kanaatimizce Şarkılar Kitabı'nda yer alan “Heng-men” (衡門, Yalın Kapı) adlı şiire atıf yapılmaktadır. “Sung Tzu” (宋子) Sung Beyliği'nden “Tzu” soyadlı

evlilik için öyle idealdi ve ilgili şiir gibi] zarif bir ruhu [vardı. Hükümdarın bahsettiği] kutsal şarap birden tükendi [ve] adak tütsüsü söndü. [Aşina Chung’dan] önce, Yung-hui dördüncü yılında (653) vefat etmiş [ve] Chao-ling’in aşağısına defnedilmiştir. [Aşina Chung’un] oğlu, Veliaht Prens Yaveri⁷⁰⁰ [Aşina] Chien ile diğerleri,⁷⁰¹ asil ve ünlü bir soya [mensup olarak], seçkin bir görünüşe [sahiplerdi. Aşina Chien] doğuştan yetenekli, [ebeveynlerine karşı] saygılı, [kardeşlerine karşı] nazikti [ve] hem edebiyat hem de sanat

asil bir hanımdır. “Ch’i Chiang” (齊薑) da aynı şekilde Ch’i Beyliği’nin soylu “Chiang” ailesine mensuptur. İlgili şiire göre, Sarı Nehir’deki balıkların en kıymetlileri sazan ile mercandır ve aynı şekilde herkes Sung Tzu ile Ch’i Chiang gibi hanımlarla evlenmek ister. Bakınız, C.Chün-ying (程俊英), **Shih-ching I Chu 詩經譯注 (Açıklamalar ve Tercümelemlerle Shih-ching)**, Shanghai 1985, s.239-240.

⁷⁰⁰ T’ang dönemindeki memuriyet derecesi 4b1 olarak kaydedilen veliaht prens yaveri (太子僕); veliahtın atları, arabaları ve ilgili hizmetkarlarının idaresinden sorumlu olmuştur. Bakınız, **OTC**, s.484; **CLCT**, s.51.

⁷⁰¹ Aşina Chung’un oğlunun adı, Eski T’ang Tarihi’nde de “Chien” (暕) olarak zikredilmekle birlikte, Chung’un torununun oğlu olan Shih Kuan’ın mezar kitabesinde “Yüan-chien” (元暕) olarak kaydedilmiştir. Bakınız, **CTS**, 109, s.3290. Kitabedeki “Chien ve diğerleri” ifadesiyle, muhtemelen Chung’un kızları veya oğlu Chien’in Türk akranları kastediliyor olmalıdır. “Ebeveynlere karşı saygılı, kardeşlere karşı nazik olmak” mezar kitabelerinde kullanılan standart bir övgü ifadesi olduğundan, bu hususta kesinlik taşımamaktadır.

[alanında] eğitimliydi. [Anne ve babası öldüklerinde] acısı çok büyük [ve] derindi [ki böyle bir yaraya] Gök [bile] derman olamazdı. Shang-yüan ikinci yılında (675), onuncu ayın on beşinde [hükümdarın] lütfuyla [hanımefendinin] tabutu taşınarak, Chao-ling'deki mezarda [eşinin] yanına defnedilmiş, [Aşina Chung'un] ahiretlik adı "Chen"⁷⁰² [olmuş], kaidelere riayet edilmiştir. Heyhat! Ruhu dörtlü Kuan-ku'dan geçmiş, fani dünyadan ayrılıp mezara [varmıştı].⁷⁰³ Pi-mo'ya⁷⁰⁴ yönelip uzaklara [yol almış], Lo-[yang] şehrine veda etmiş ve gönülsüzce gitmişti. Hava açtığı anda akşamları ağustos böcekleri [ötecek ve] güz sonunda yaban kazları göçecek, [fakat] Hsiang-[chiang] Nehri'nde yakınırmasına küçük dalgalar çıkacak [ve] vadideki ormanda [yer alan] azametli ağaçlar yas tutacak. [Bir] cephaneymişçesine, süvariler hala [başında] nöbet tutuyor. Erdemli [biri] olduğundan, [namı sonraki nesillere] kalabilecek, [zira] böyle insanlar [asla] ölmez.

⁷⁰² Aşina Chung'un ahiretlik adı, Yeni T'ang Tarihi'ndeki biyografisinde de aynı şekilde kaydedilmiştir. Bakınız, **HTS**, 110, s.4116. Chen (貞) ahiretlik adının anlamları şöyle açıklanmaktadır: "Saf [ve] sadık olanlara Chen denir. Büyük hedeflerini gerçekleştirebilenlere Chen denir. Gizlisi saklısı olmayan [ve] eğilip bükülmeyenlere Chen denir." Bakınız, **SC**, 史記正義, s.21.

⁷⁰³ Kuan-ku (關谷), Lo-yang'daki Batı Geçidi (西關, Hsi Kuan) ve Lo-yang'ın güneyindeki Büyük Vadi'nin (大谷, Da-ku) birleşik yazımıdır.

⁷⁰⁴ Pi-mo (畢陌) günümüzde Shensi'deki Hsien-yang (咸陽) ilinin kuzeybatısına tekabül etmektedir. Mezar kitabesinden anlaşıldığı üzere, Aşina Chung Lo-yang'da vefat etmiş ve Chao-ling Mezarlığı'na defnedilmiştir.

2.5.3. Aşina Chung'un Mezar Kitabesi Değerlendirmesi

Kendi kaganına ve milletine ihanet eden Aşina Chung, T'ang hükümdarları adına pek çok faaliyette bulunmuş ve Çin topraklarında büyük bir itibar kazanmıştır. Bunun karşılığında, Aşina soylu beyler arasında en ayrıntılı mezar kitabesinin kendisi için yazıldığı görülmektedir ve kitabesi edebi olarak da son derece zengindir.

Aşina soylu beylerin mezar kitabelerinde sıklıkla görüldüğü üzere, Aşina Chung'un kitabesinde de Türklerin ataları olarak Büyük Yü'ye ve (evlilik yoluyla barış imasıyla) Hunlara atıf yapılmıştır. Hatta Türklerin maden işlemeciliğini Yü'den miras aldıkları ve çoğalan torunlarının bu sayede büyük kazanımlar elde ettiği dile getirilmiştir. Türk yurduna da değinilen kitabede, Tanrı'nın Gökçe Yol'un kuzeyini Türklere nihai yurt tayin ettiği ve bu sayede nesillerce kuzey topraklarına egemen oldukları kaydedilmiştir.

Daha önce değinildiği üzere, kaynaklardaki çelişkili ifadelerden dolayı, Aşina Chung'un ataları kesin olarak tespit edilememektedir, ancak ilk defa bu beyin mezar kitabesinde; dedesi "Yung-chou", büyük dedesi de "Ta-yüan" olarak anılmış ve ikisinin de kagan unvanını taşıdığı belirtilmiştir. Chung'un babası olan Aşina Su-ni-shih, Eski T'ang Tarihi'ne göre, Ch'i-min Kagan'ın "mu-ti"si (母弟) ve Aşina She-erh'in dedesinin kardeşidir. "Mu-ti" (母弟) sözcüğü hem "anne bir kardeş", hem de "annenin küçük kardeşi" anlamına gelmektedir, ancak Aşina She-erh'in dedesi Ch'i-min Kagan olduğundan, "mu-ti" sözcüğünün burada "anne bir kardeş" anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan, "anne bir kardeş" ifadesinin de, hem "yalnızca anne vasıtasıyla kardeş", hem de "aynı baba ve dahi aynı anneden doğma öz kardeş" manasına

gelebildiği görülmektedir, fakat sözcükteki vurgu “farklı babalar”dan ziyade, “aynı anne” üzerindedir ve bu şekilde, baş kadından doğan varisin öz kardeşleriyle, cariyeden doğan üvey kardeşleri arasındaki konum farklılığına dikkat çekiliyor olmalıdır.⁷⁰⁵ Halihazırda Su-ni-shih’nın, Aşina She-erh’in dedesinin kardeşi, yani Ch’i-min Kagan’ın kardeşi olduğu belirtilmişken, aynı cümle içerisinde bir de Ch’i-min Kagan’ın “mu-ti”si olarak anılması, büyük ihtimalle kendisinin bu ayrıcalıklı konumunu vurgulamaktadır. Babasının kagan unvanını taşıdığı bilgisi de göz önüne alındığında, Aşina Su-ni-shih, Ch’u-lo-hou’nun oğlu ve Ch’i-min Kagan’ın öz kardeşi olmalıdır ve bu durumda “Yung-chou” unvanı Ch’u-lo-hou’ya,⁷⁰⁶ “Ta-yüan” unvanı da Kara Kagan’a⁷⁰⁷ ait olmaktadır. Aşina

⁷⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız, K.Ching-ts’ung (高婧聰), “Chou-tai Tsung-fa Chih-tu Hsia te Mu-ti 周代宗法制度下的“母弟”(Chou Dönemi Kan Bağı Kaideleri Sisteminde ‘Mu-ti’), **Ku-tai Wen-ming**, S. 1, Chi-lin 2012, s.41-47.

⁷⁰⁶ Kaynaklarda “Baga Kagan” veya “Yabgu Kagan” olarak zikredilen ve kagan olmadan önce T’u-li Şad unvanını taşıyan Ch’u-lo-hou, Yü-she Şad Aşina Mo-mo’nun mezar kitabesinde “Apa Şad” unvanıyla anılmıştır. Dolayısıyla bu beyin tam unvanı belki de “Apa T’u-li Şad Yung-chou Yabgu Baga Kagan”dır.

⁷⁰⁷ İşbara Kagan’ın torunu olan Shan-ying’in mezar kitabesi sayesinde, Çin kaynaklarında yalnızca “I-hsi-chi” (乙息記) unvanıyla anılan Kara Kagan’ın, “Hsieh-chieh-so-na” (纘傑娑那) unvanına da sahip olduğu anlaşılmıştır. Bununla birlikte, “Hsieh-chieh-so-na” unvanındaki “Hsieh-chieh” sesletiminin “I-hsi-chi” yerine kullanılmış olması da mümkün görünmektedir. İşbara Kagan Aşina She-t’u’nun tam unvanının “İllig Külüg Şad Baga

Chung'un oğlu Yüan-chien⁷⁰⁸ ve torunu Ssu-chen'in⁷⁰⁹ mezar kitabeleri de gün yüzüne çıkarıldığında, belki bu hususta kesin bir neticeye ulaşılabilir.

Kitabede kısaca “Su” (蘇) olarak anılan Aşina Su-ni-shih'nın (蘇尼失), “Sol Cesur Muhafızlar Büyük Generali” ve “Ning-chou Askerî Valisi” rütbeleriyle, “Huai-te Yüan Prensi” asalet unvanına sahip olduğu belirtilmektedir. Bu beyin “Kuzey Ning-chou Askerî Valisi” rütbesine sahip olduğu hem T'ang tarihlerinde, hem de Tzu-chih T'ung-chien'de kaydedilmiştir, ancak diğer rütbesi T'ang tarihleri ve Tse-fu Yüan-kuei'de “Sağ Muhafızlar Büyük Generali” olarak zikredilmektedir. Ayrıca bu beyin asalet unvanı da kaynaklarda “Huai-te Prensi” veya “Huai-te Vilayeti Prensi” olarak kayıtlıdır, ancak oğlu Chung'un mezar kitabesinde Su-ni-shih “Huai-te Yüan Prensi” olarak anılmıştır ve kanaatimizce “Yüan” kendisine verilen ahiretlik adı olmalıdır.

İşbara Kagan” olduğu göz önüne alındığında, “Ta-yüan”ın de (大原, Tamgan?) Kara Kagan'ın unvanlarından biri olması muhtemeldir.

⁷⁰⁸ Aşina Chung'un oğlu, Eski T'ang Tarihi'nde ve Chung'un mezar kitabesinde “Chien” (暕) olarak anılmaktadır, ancak Aşina Chung'un torununun oğlu olan Shih Kuan'ın (史瓘) mezar kitabesinde ismi Yüan-chien (元暕) olarak kaydedilmiştir.

⁷⁰⁹ Aşina Chung'un torunu ve Yüan-chien'in oğlu olduğu anlaşılan Ssu-chen'a (思貞) kaynaklarda değinilmemiştir ve adı yalnızca Shih Kuan'ın mezar kitabesinde zikredilmektedir. Kitabeye göre Katiplik [Dairesi] Kabul Memuru rütbesine sahip olan bu beye toprak da verilmiştir.

T'ang tarihlerinde, Aşina Chung'un Çin'e geldikten sonra yalnızca "Shih" (史) soyadıyla anıldığı kaydedilmiş olmasına rağmen,⁷¹⁰ mezar kitabesinin başlığında görüldüğü üzere bu bey "Aşina" (A-shih-na, 阿史那) soyadını değiştirmemiştir. Bununla birlikte, Aşina Chung soyundan gelen beylerin soyadlarını gerçekten "Shih" olarak kısalttıkları anlaşılmaktadır, zira Aşina Chung'un torununun oğlu "Shih Kuan" (史瓘) olarak anılmaktadır.

675 yılında, 65 yaşında vefat eden Chung, 611 yılında doğmuş olmalıdır. Mezar kitabesindeki bilgilere göre, Kao-tsu'nun Wu-te saltanat dönemi sırasında (618-626) Aşina Su-ni-shih, T'ai-tsung Li Shih-min'le yakınlık kurmuş ve Chung da 7 ila 15 yaşları arasına tekabül eden bir sırada, bu vesileyle kendisiyle tanışmıştır. Aşina Chung'un İllig Kagan'ın yakalanmasında rol oynadığı kaynaklarda belirtilmiş ve mezar kitabesinde de İllig Kagan'ı tuzağa çekip yakaladığı kaydedilmiştir. Kitabedeki "Sonbaharda çiğ [zamanı ya da] bahar yelleri [esmeye] başladığında, ziyafetlerde hep melankolik olur, zaman zaman içkinin tesiriyle gözyaşı dökerdi" ifadesi, belki de gençliğinde yaptığı bu telafi

⁷¹⁰ "[Aşina] Chung, İllig'in yakalanmasındaki hizmetlerinden ötürü Sol Karargah Muhafızları Komutanı atanmış, hanedan sülalesinden Ting-hsiang İlçesi Hanımı'yla evlendirilmiş, [kendisine] Chung adı bahşedilmiş [ve] yalnızca Shih (史) soyadıyla anılmıştır." Bakınız, **CTS**, 109, s.3290. "[Aşina Chung] hizmetlerinden [ötürü] Sol Karargah Muhafızları Komutanlığı'na terfi ettirilmiş, hanedan sülalesinden Ting-hsiang İlçesi Hanımı'yla evlenmiş [ve] ardından [çıkarılan] fermanla soyadı yalnızca "Shih" (史) olarak kaydedilmiştir. Bakınız, **HTS**, 110, s.4116.

edilemez hatadan duyduğu pişmanlığa işaret etmektedir, zira 630 yılı itibarıyla Aşina Chung'un 19 yaşında olduğu anlaşılmaktadır.

Biyografilerinde de belirtildiği gibi, Çin'e geldikten sonra "Sol Karargah Muhafızları Komutanı" rütbesi verilen Chung, T'ai-tsung'un üvey kızı olan ve soy ağacı kitabede ayrıntılı olarak kaydedilen Ting-hsiang İlçesi Hanımı'yla evlenmiştir. Kitabeye göre bu evliliğin ardından kendisine "Hâmi" askerî onursal unvanı ile soylulara yaraşır bir konak verilmiş ve çok büyük lütuflarda bulunulmuştur. Eski T'ang Tarihi'nde, Yung-hui saltanat döneminin (650-655) başlarında Chung'a "Hsüeh-kuo Beyi" asalet unvanının verildiği kaydedilmiştir, ancak mezar kitabesine göre, Aşina Su-ni-shih'nin vefatının ardından, matem süresi dolunca Chung bu unvanı babasından miras almıştır. Su-ni-shih 634 yılında vefat ettiğinden, Chung'un bu unvanı Yung-hui saltanat döneminden çok daha önce aldığı anlaşılmaktadır.

Biyografilerinde Çin topraklarındaki hayatına dair çok az bilgi verilen Aşina Chung'un ⁷¹¹ T'ang adına giriştiği faaliyetler mezar kitabesinde ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. 637 yılından önce, eski Sheng-chou topraklarında kurulan Hsin-ch'in idari bölgesi sınırlarında yabancıların ve Çinlilerin yaşadığı alanı idare eden Chung, 637'de Ch'ang-chou Askerî Valiliği'ni teftiş etmiştir. Aşina Ssu-mo ⁷¹² gibi beyler Kore

⁷¹¹ T'ang tarihlerinde Aşina Chung'a ilişkin kayıtların tercümesi ve değerlendirmesi için bakınız, G.Kapusuzoğlu, **a.g.t.**, s.44-50.

⁷¹² 639 yılında Chieh-she-shuai'nin isyanından sonra Ssu-mo "I-mi Ni-shu Ch'i-li-pi Kagan" ilan edilmiştir, ancak 644 yılı dolaylarında boyların kendisinden ayrılması üzerine

seferinde T'ai-tsung'a eşlik ederken, kendisi Batı Bölgelerinde görevlendirilmiş ve ardından Kore'ye gittiğinde mükafatlandırılıp, Ülkenin Ulu Direği onursal unvanını almıştır. T'ai-tsung'la birlikte Çin'e dönerken, Hsüeh Yen-toların taarruza geçmesi üzerine, hızla yardıma gitmiş ve olaylar yatıştıktan sonra dönmüştür. Eski T'ang Tarihi'nde T'ai-tsung'un bu sırada hâlâ Kore'de olduğu ve Hsüeh Yen-to ayaklanmasını Chih-shih Silig'in bastırdığı kaydedilmiştir. Yeni T'ang Tarihi'nde de, Hsüeh Yen-to taarruzuna karşı görevlendirilen kişiler arasında Aşina She-erh ve Chih-shih Silig'in adları zikredilirken, Chung'a değinilmemiştir. Mezar kitabesinden anlaşıldığı üzere Chung'un da yardımıyla püskürtülen Hsüeh Yen-tolar yeniden taarruza geçince, ön saflarda komutanlık yapmış ve kazanılan zaferin ardından Sağ Muharip Muhafızlar Büyük Generallğine terfi ettirilmiştir. Ayrıca kendisine on parça altın ve gümüş eşya, beş yüz top renkli ipekli kumaş ve iki yüz bin Çin akçesi verildiği kaydedilmiştir.

Mezar kitabesine göre, “Büyük Hanımefendi”nin 650-655 yılları arasında vefatının ardından, Chung üç yıllık matem süresi dolmadan görev başı yapmış ve kısa süre

Lo-yang'da sefer hazırlığı yapan T'ai-tsung'un yanına gidip, onunla birlikte Kore Seferi'ne katılmıştır. T'ang tarihlerine göre Ssu-mo kagan ilan edildiğinde Chung da “Bilge Beg” olarak görev yapmıştır, ancak Chung'un mezar kitabesinde bu hadiseye değinilmemiştir. Aşina Ssu-mo'nun mezar kitabesinde de, kagana bağlı “Sağ Bilge Beg” ve “Sol Komutanlar”a değinilmekle birlikte, bu kişilerin kimliği belirtilmemiştir ve bu unvanların kitabede “kagan” makamının kudretini vurgulamak için kullanılan, belirli kişilere işaret etmeyen ifadeler olması da mümkündür.

sonra Sağ Cesur Muhafızlar Büyük Generalliğine terfi ettirilmiştir. Ardından Ch'ang-ling Bölgesi Sefer Ordusu Tam Yetkili Başkomutanı atanan ve Kitanlara karşı savaşan Chung, 668 yılında Tibetlilere karşı Ch'ing-hai Bölgesi Sefer Ordusu Tam Yetkili Başkomutanı makamına getirilmiş, sonra da Batı Bölgeleri Uzlaşma Başvekili ve Sefer Ordusu Başkomutanı olarak görevlendirilmiştir.

675 yılında, 65 yaşındayken hastalanarak Lo-yang'da vefat eden Chung, T'ai-tsung'un Chao-ling Mezarlığı'na defnedilen Türk beylerinden olmuş ve kendisine hanedan mensupları ile yüksek rütbeli memurlara özgü tabutlardan tahsis edilmiştir. Tuğ eşliğinde toprağa verilmiş ve tören silahları mezarlığa getirildikten sonra, ailesine iade edilmiştir. T'ang tarihlerinde, vefatının ardından Chung'a "Chen-chün Büyük Generali" ahiretlik makamının verildiği kayıtlıdır, ancak mezar kitabesinden anlaşıldığı üzere, kendisine "Ching, Yüeh, Hsia [ve] Lang Vilayetleri Ordular Sorumlusu Tam Yetkili Büyük Askeri Valisi [ve] Ching-chou Valisi" ahiretlik makamları da verilmiştir. Ahiretlik adı da T'ang tarihlerinde belirtildiği gibi "Chen" olmuştur.

Aşina Chung'un karısı olan, Li sülalesine mensup Ting-hsiang İlçesi Hanımı, Chung'dan çok daha önce 653 yılında vefat etmiş ve Chao-ling'in aşağısına defnedilmiştir. Ancak Chung'un vefatının ardından, 675 yılında tabutu taşınarak eşinin yanında toprağa verilmiştir. Chung'un oğlu, mezar kitabesinde de "Chien" olarak anılmış ve Veliaht Prens Yaveri rütbesine sahip olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte Chung'un başka çocuklarının da olması muhtemeldir.

2.5.4. Shih Kuan'ın Mezar Kitabesi Üzerine Bilgiler

Aşina Chung'un torununun oğlu olduğu anlaşılan Shih Kuan'ın mezar kitabesi 2003 yılında Lo-yang'da bulunmuştur⁷¹³ ve günümüzde Lo-yang Üniversitesi'nde muhafaza edilmektedir.⁷¹⁴ Koruyucu kapağı kayıp olan mezar kitabesinin kenar uzunluğu 39 cm, kalınlığı 9 cm'dir ve düz yazı kaligrafi stilinde yazılmış 502 Çince imden oluşmaktadır.⁷¹⁵ “T'ang Hanedanından Müteveffa Ch'ao-i-lang Hsiang-chou Ch'eng-an Hsien-ling Başkentli Shih Bey'in Mezar Kitabesi ve Önsözü” başlıklı kitabe, saray sansür denetçilerinden Chia Yen-chang⁷¹⁶ tarafından derlenmiştir.

⁷¹³ M.Yang-kuang (毛阳光), “Liang Fang T'ang-tai Shih Hsing Mu-chih K'ao-lüeh” 两方唐代史姓墓志考略 (T'ang Döneminden Shih Soyadlı İki Kişinin Mezar Kitabesi İncelemesi)”, **Wen-po**, Shensi 2006, S. 2, s.82.

⁷¹⁴ C.Chen-hung (朱振宏), “Sui T'ang Shih-ch'i T'u-chüeh-jen Han-wen Mu-chih de Ch'u-pu Cheng-li 隋唐时期突厥人汉文墓誌的初步整理 (Sui T'ang Dönemlerinde Kök Türklerin Çince Mezar Kitabelerine Dair Bir Ön Derleme, **Chung-kuo T'ang-tai Hsüeh-hui Hui-k'an**, 2012, S. 19, s.12.

⁷¹⁵ M.Yang-kuang, **a.g.m.**, s.82.

⁷¹⁶ Resmi kaynaklarda Chia Yen-ch'ang (賈彦璋) hakkında kayıt bulunmamaktadır, ancak Yüan-ho Hsing Tsuan'da, Shan idari bölgesinden (陝郡) olduğu kaydedilmiştir. Bakınız, L.Pao (林寶), **Yüan-ho Hsing Tsuan 元和姓纂 (Yüan-ho Saltanat Dönemi Soyadları Derlemesi)**, Pekin 1994, 7, s.1053.

2.5.5. Shih Kuan'ın Mezar Kitabesi Tercümesi⁷¹⁷

Bey'in [mahrem] adı Kuan,⁷¹⁸ soyadı Shih'dır⁷¹⁹ [ve] ataları Karanlık Dağlar silsilesindendir. [Ataları] merkez topraklara yardımcı olduğu [için, asaletlerinin nişanesi olan] korunaklı araba ve kürklerini miras almış, artık başkentli biri olmuştur. Soylu Han memurları [gibi, hükümdarın] lütfuyla [başlıklarında] samur [kuyruğu] ve ağustos böceği [taşımıştır];⁷²⁰ Yeh ilçesinin yöneticisi [gibi], liyakatiyle bakır [mühür ve] siyah [kayış] hak etmiştir.⁷²¹ [Başarılarının] rayihası [hiçbir zaman] uçup gitmeyecek, [kendisi] gibi parlayacaktır. Büyük dedesinin [mahrem] adı Chung'du, [T'ang] sarayınca Huai-te

⁷¹⁷ Tercümede Mao Yang-kuang'ın ilgili çalışmasında yer verdiği mezar kitabesi metni ve görselinden istifade edilmiştir. Bakınız, M.Yang-kuang, **a.g.m.**, s.82.

⁷¹⁸ “Eski bir yeşim türü” anlamındaki “Kuan” (璽) sözcüğünün eski okunuşu; Karlgren ve Wang Li'ye göre “kuan”, Pulleyblank'e göre ise “kwan”dır.

⁷¹⁹ Aşina (阿史那, A-shih-na) Chung soyundan gelen beylerin, soyadlarını Shih (史) olarak kısalttığı görülmekle birlikte, şahsi mezar kitabesinden anlaşıldığı üzere Aşina Chung soyadını değiştirmemiştir.

⁷²⁰ Soyluların ve yüksek dereceli memurların başlıklarının süslemesinde, altından veya beyaz yeşimden üretilmiş ağustos böceği formundaki nişan ile samur kuyruğu kullanılmıştır.

⁷²¹ Bakır mühür ile mührün bağlı olduğu siyah kayış, ilçe yöneticilerinin nişanesidir.

Vilayeti Prensi [asalet unvanı],⁷²² Chen-chün Büyük Generali [ve] Ching-chou Büyük Askerî Valisi [ahiretlik makamları] tevcih edilmişti. Dedesinin [mahrem] adı Yüan-chien'di; Veliaht Prens Yaveri [rütbesi], Ülkenin Ulu Direği [onursal unvanı ve] Hsüeh-kuo Beyi [asalet unvanı verilmişti].⁷²³ Rahmetli babasının [mahrem] adı Ssu-chen'di⁷²⁴

⁷²² “Huai-te Vilayeti Prensi” asalet unvanı Aşina Chung’a değil, babası İşbara Şad Aşina Su-ni-shih’ya aittir. Chung’un T’ang tarihlerindeki biyografilerinde, kendisine “Hsüeh-kuo Beyi” asalet unvanının verildiği kaydedilmiş olmasına rağmen, şahsi mezar kitabesinden, bu unvanı babası Su-ni-shih’dan miras aldığı anlaşılmaktadır.

⁷²³ Aşina Chung’un oğlunun adı, Eski T’ang Tarihi’nde ve Chung’un mezar kitabesinde “Chien” (暕) olarak zikredilmektedir. “Yüan-chien” (元暕) bu beyin tam adı olabileceği gibi, kitabede “mahrem adı” olarak anılmasına rağmen, erişkinlik adı olması da mümkündür. “Bulutlar ve yağmurlardan sonraki açık gökyüzü” anlamına gelen “chien” sözcüğünün eski okunuşu; Karlgren’e göre “kǎn”, Wang Li’ye göre “kæn”, Pulleyblank’e göre “kəin”dir. “Baş”, “gök”, “hükümdar”, “köken”, “ilk” ve “büyük” gibi anlamları olan “yüan” sözcüğü ise; Karlgren tarafından “ŋiwen”, Wang Li tarafından “ŋiwən”, Pulleyblank tarafından “ŋuan” olarak okunmuştur. Eski T’ang Tarihi’nde bu beyin onursal unvanı kaydedilmemiş olmakla birlikte, rütbesinin ve asalet unvanının kitabedekiyle aynı olduğu görülmektedir.

⁷²⁴ Çin kaynaklarında, Aşina Chung’un torunu olan, Ssu-chen (思貞) adlı bu beye değinilmemiştir ve hakkındaki bilgiler şimdilik yalnızca bu mezar kitabesindeki ifadelerle sınırlıdır. Bu beyin isminde yer alan “ssu” (思) imi; “düşünmek”, “düşünce” ve “istemek”

Katıplık [Dairesi] Kabul Memuru⁷²⁵ [rütbesine sahipti]. Kındıra taksimiyle toprak verilmişti;⁷²⁶ yüce gönüllü ve üstün yetenekliydi. Dürüst olmayan [biri] hizmetkarlardan mesul olamazdı, sadık [ve] güvenilir olmayan [biri] muhafızlara komuta edemezdi [ve] belagati kuvvetli olmayan [biri] hükümdarın sözlerini duyuramazdı. Mahir [ve] akil [bir] bey [olduğu için, başarıları prenslerin güneş ve ay motifli] sancağına kaydedilmiş, erdemli eylemleri müreffeh torunlarına [miras] kalmıştı. Bey (Shih Kuan), doğuştan mantıklı ve zekiydi, yetenekleri çağın gereklerine uygundu, [erişkinlik] başlığını [giyip] memurluğa başlamış, sivil kıyafetlerini çıkarıp Po-chou'ya [bağlı] Ch'eng-fu [ilçesi]

gibi manalara sahiptir, ancak “sai” olarak okunduğunda “çok sakallı” anlamına gelmektedir. “Ssu” kelimesinin eski okunuşu; Karlgrean ve Puleyblank'e göre “si”, Wang Li'ye göre “sī”dir. “Doğru”, “sağlam”, “sadık” ve “namuslu” gibi anlamları olan “chen” sözcüğünün eski okunuşu Karlgren'e göre “t̥iɛŋ”, Wang Li'ye göre “t̥iɛŋ”, Pulleyblank'e göre “t̥iajŋ”dır.

⁷²⁵ Katıplık [Dairesi] Kabul Memuru (通事舍人, t'ung-shih she-jen), hükümdara sunulacak önergelerden ve yapılacak duyurulardan sorumlu olmuştur. Bakınız, **OTC**, s.556. Eski T'ang Tarihi'ne göre, 6b1 dereceli bu makamda on altı kişi görev yapmıştır. Bakınız, **CTS**, 43, s.1851.

⁷²⁶ Daha önce değinildiği üzere, soylulara toprak verileceği zaman düzenlenen merasimlerde kındıra bitkisi kullanılmıştır. Yönleri temsil eden beş renk sunaktan, verilecek timarın konumuna uygun düşeninden toprak alan hükümdar, bunu kındıra bitkisine sarıp vermiştir.

yönetici yardımcısı [olarak] görev yapmıştı.⁷²⁷ Çok geçmeden Ch'ing-chou'nun Shou-kuang ilçesinde vekil [makamına] getirildi,⁷²⁸ ardından Chiang-chou'nun Yüan ilçesi hâkimi [olarak] atandı⁷²⁹ [ve] daha sonra [da] Hsiang-chou'nun Ch'eng-an ilçesi hâkimliğine getirildi.⁷³⁰ [Birçok alandaki] bilgisiyle [başkalarına] alet olmazdı [ve] iyi idaresi duyulmuştu. Dürüsttü ve ihlallere müsaade etmezdi, [dolayısıyla] Po⁷³¹ ahalisi

⁷²⁷ An-hui'de yer alan Po-chou (亳州), Sui hanedanının Ch'iao idari bölgesi (譙郡) yerine kurulmuştur ve Ch'eng-fu (成父) da dahil olmak üzere beş ilçelik bir vilayettir. Bakınız, **CTS**, 38, s.1437. İlçe idaresinde, genellikle ilçe hakimleri ve vekillerinden sonra, üçüncü sırada gelen yönetici yardımcılarının (主簿, chu-pu) memuriyet derecesi, T'ang dönemi için 9a2 veya 9a1 olarak kaydedilmiştir. Bakınız, **OTC**, s.182.

⁷²⁸ Ch'ing-chou'ya (青州) bağlı Shou-kuang (壽光) ilçesi, Shan-tung'da yer almaktadır. Shih Kuan, yönetici yardımcılığından vekillığe (丞, ch'eng) terfi etmiştir.

⁷²⁹ Chiang-chou'ya (絳州) bağlı Yüan (垣) ilçesi, günümüzde Shansi'deki Yüan-ch'ü (垣曲) ilçesinin yirmi *li* batısında yer almaktaydı. Bakınız, **CKTTT**, s.606. İlçe idaresindeki en yüksek rütbeli yöneticiler olan hâkimlerin (令, ling) memuriyet derecesinin 7a ila 5a arasında değiştiği kaydedilmiştir. Bakınız, **OTC**, s.240

⁷³⁰ Ch'eng-an (成安) ilçesinin bağlı olduğu Hsiang-chou'nun (相州), Ch'ang-an'ın 1421 *li* kuzeybatısında yer aldığı kaydedilmiştir. Bakınız, **CTS**, 39, s.1492.

⁷³¹ “Po” ifadesiyle, Shih Kuan'ın yönetici yardımcısı olarak görev yaptığı Po-chou kastediliyor olmalıdır.

kudretinden çekinirdi; zekiymi ve düzenbazlığa müsaade etmezdi, [böylece] Ch'i ahalisi düzenbazlardan kurtuldu. İhtiyarlar [dahi huzur içinde yaşayıp] mutlulukla çalıştılar [ve] Hsiang toprakları⁷³² aydınlanıp kaideleri öğrendi, idaresi [öyle] doğrudu. Öncüllerinin başarılarını canlandırdı [ve] sonraki nesiller [için] refahı arttırdı. Gök neden kalmasına razı gelmedi de [bu] erdemli kişinin canını aldı? Tien-pao [saltanat döneminin] altıncı yılında (747), dokuzuncu ayın ikisinde, Hsing-ching mahallesindeki⁷³³ şahsi konağında, yatalak [vaziyetteyken] vefat ettiğinde 70 yaşındaydı. Bir varisi yoktu, [dolayısıyla elden gelen] tek [şey] Po-tao'nun [kaderini paylaşan] bu erdemli [kişi için] üzülmekti.⁷³⁴

⁷³² “Hsiang toprakları” ifadesiyle, Shih Kuan'ın ilçe hakimi olarak görev yaptığı Hsiang-chou kastediliyor olmalıdır.

⁷³³ Mao Yang-kuang'ın tespitine göre, Hsing-ching (興敬) mahallesi Lo-yang'da yer almaktadır. Bakınız, M.Yang-kuang, **a.g.m.**, s.83.

⁷³⁴ Po-tao (伯道), Chin hanedanı memurlarından Teng Yu'nun (鄧攸) erişkinlik adıdır. Daha sonra Chao hükümdarı olan general Shih Le'ya (石勒) esir düşen bu bey, ailesiyle birlikte kaçmayı başarır, ancak yolda haydutların saldırısına uğrayınca bineklerinden olup, yürümek zorunda kalırlar. Po-tao, oğlunu ve vefat eden kardeşinin yadigarı olan yeğenini sırtına alıp yürür, ancak iki çocuğu birden kurtaramayacağını düşünür. Karısına, hayatta kalırlarsa tekrar çocuk sahibi olabileceklerini, ancak vefat eden kardeşinin tek bir varisi olduğunu söyler ve üzülmekle kendi oğullarını bırakırlar, fakat bir daha çocuk sahibi olamazlar. Bunun üzerine, çocuk sahibi olabilmek için bir cariye alan Po-tao, daha sonra

[Cenaze] evinde matemini tutacak [bir evladı] yoktu, T'ing-chien⁷³⁵ [gibi yetenekli ve faziletli olan bu bey için] kim kurban törenleri düzenleyecek? Ne acı! Hanımı Ho-tunglu Hsüeh kızı, beyden önce dünyadan göçtüğünde 56 yaşındaydı ve Lung-men Dağı'nın⁷³⁶ batısındaki düzlüğe defnedilmişti. Hanımefendi; Sol Ssu-lang-chung [ve] Yung-chou harbiye nazırı Shu'nun torununun kızı, Yü-hang ilçesi hâkimi Wu-tao'nun torunu [ve] Ling-ch'ang idari bölgesi emir subayı Po'nun altıncı kızıydı.⁷³⁷ Güzel ahlaklı [ve] iffetli bir eş olmuştu. Birlikte yaşlanan bu çift, aynı anda [vefat etmemiş] olsalar da, ömürlerinin [sonunda] artık aynı mezarda [yatacaklar]. Hürmet [ve] iyiliklerinden [dolayı], T'ang kızı Shih-erh nü⁷³⁸ gibi [kişilerin] gözyaşları dinmedi [ve] eski usuller uyarınca, [bu iki kişinin]

bu cariyenin akrabası olduğunu öğrenince çok büyük vicdan azabı çeker ve bir daha kimseyle evlenmez, böylece asla bir çocuğu olmaz. Bakınız, **CHS**, 90, s.2339.

⁷³⁵ T'ing-chien (庭堅), Sarı İmparator'un torunu olan Kao-yang'ın yetenekli sekiz oğlundan biridir.

⁷³⁶ Lung-men (龍門) adlı pek çok dağ bulunduğundan, Shih Kuan'ın eşinin ilk defin yeri kesin olarak tespit edilememektedir, ancak Mao Yang-kuang buranın Lo-yang'ın güneyindeki Lung-men Dağı olduğu görüşündedir. Bakınız, M.Yang-kuang, **a.g.m.**, s.83.

⁷³⁷ Kitabede He-tung'lu (河東) olduğu belirtilen bu hanımın babası Hsüeh Yüan (瑗), dedesi Hsüeh Wu-tao (薛務道) ve büyük dedesi Hsüeh Shu (薛述) olarak kaydedilmiştir, ancak resmî kaynaklarda bu aileye ilişkin hiçbir kayıt bulunmamaktadır.

⁷³⁸ Shih-erh nü (十二女), “on ikinci kız” anlamına gelmektedir. Kitabede yalnızca T'ang (唐) soyundan olduğu bilgisi verildiğinden, bu hanımın kimliği tespit edilememektedir.

ruhlarının aynı mezarda [bir araya getirilmesini] rica ettiler. Tien-pao yedinci yılında (748), on ikinci ayın yirmi dördünde, [karı koca] I-jui köyünün batısındaki düzlüğe birlikte defnedilmiş, kaidelere riayet edilmiştir.⁷³⁹ Fani dünya döndükçe, dağlar [ile] vadilerin yer değiştirebileceği [endişesiyle, burada bir] mezar [bulunduğunu] göstere sin diye [bu] kitabeyi nakşettik.

⁷³⁹ Mao Yang-kuang'ın tespiti ne göre, I-jui köyü (伊内郷) Lo-yang'ın güneyinde, Ho-nan ilçesinde (河南縣) yer almaktadır. Bakınız, M.Yang-kuang, **a.g.m.**, s.83.

2.5.6. Shih Kuan'ın Mezar Kitabesi Değerlendirmesi

Shih Kuan'ın mezar kitabesi, Aşina Chung soyundan gelen beylere ilişkin yeni bilgiler sunmaktadır. Eski T'ang Tarihi ile Aşina Chung'un mezar kitabesinde, Chung'un oğlu "Chien" (陳), veliaht prens yaveri olarak görev yaptığı ve Hsüeh-kuo Beyi asalet unvanını miras aldığı kaydedilmiştir, ancak Shih Kuan'ın mezar kitabesinde bu bey "Yüan-chien" (元陳) adıyla anılmıştır ve ayrıca Ülkenin Ulu Direği onursal unvanına sahip olduğu görülmektedir. Kitabeden anlaşıldığı üzere, Yüan-chien'in Ssu-chen adlı bir oğlu olmuş ve katiplik dairesi kabul memuru olarak görev yapmıştır. Bu beyin oğlu olan Kuan, memurluğa Ch'eng-fu ilçesi yönetici yardımcısı olarak başlamış ve ardından Shou-kuan ilçesi hâkiminin vekilliğine yükseltilmiştir. Daha sonra ilçe hâkimliğine terfi ettirilmiş ve Chiang-chou'daki Yüan ilçesi ile Hsiang-chou'daki Ch'eng-an ilçesini yönetmiştir.

Shih Kuan, Hsüeh (薛) soyundan bir hanımla evlenmiş, ancak çocuk sahibi olamamışlardır. 56 yaşındayken hayatını kaybeden bu hanım, Lung-men Dağı'nın batısına defnedilmiştir, ancak Kuan'ın vefatından sonra T'ang (唐) soyundan bir hanımın ricası üzerine mezarı taşınmış ve kocasının yanına gömülmüştür. 748 yılında, 70 yaşındayken Lo-yang'da vefat eden Kuan, şehrin güneyindeki I-jui köyünün batısındaki düzlüğe defnedilmiştir.

SONUÇ

Aşina soylu beylerin Çince mezar kitabeleri, öncelikle Aşina soy ağacındaki bazı eksikliklerin telafi edilmesini, nesep ilişkilerine dair birtakım çelişkilerin giderilerek hatalı bilgilerin düzeltilmesini ve kaganlar ile kagan soyundan gelen kişilerin diğer kaynaklarda değinilmeyen bazı unvanlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Soy ağacının aynı kolundan gelen kişilere ait kitabelerin, pek çok açıdan birbirini tamamladığı görülmekle birlikte; birinci dereceden kan bağı bulunmayan beylerin mezar kitabelerinin de, ortak atalardan ötürü, birbirini tamamlayan bilgiler içerebildiği anlaşılmıştır. Kitabelerini incelediğimiz beylerin pek çoğu vefat ettiği sırada, bazen isimleri de zikredilen çocukları ve akrabaları da Çin’de ikamet ettiğinden, mezar kitabelerindeki nesep ilişkileri ve unvanlara ilişkin bilgiler oldukça güvenilirdir. Ayrıca T’ang döneminde mezar kitabelerinin edebi değeri hayli takdir edildiğinden, cenaze törenlerinde sergilenip okunmuş olmaları ve kopyalarının vefat eden kişilerin akrabaları ile yakınları tarafından da muhafaza edilmiş olması bu bilgilerin güvenilirliğini arttırmaktadır. Mezar kitabelerinde, kişinin vefat nedeni, ölüm yeri ve tarihiyle birlikte, müteveffanın bu sırada kaç yaşında olduğu da belirtildiğinden, Aşina soylu beylerin daha ayrıntılı biyografilerini oluşturabilmemiz için imkan sağlamıştır. Dahası bu beylerin babalarının da, belirli tarihlerde en az kaç yaşında olması gerektiğini hesaplayarak, nesep ilişkilerine dair çelişkili kayıtların değerlendirilmesinde kullanmak da mümkündür.

Tezimiz kapsamında mezar kitabelerini incelediğimiz on iki beyden dokuzunun soyunun, doğrudan veya “Ch’un-wei” üzerinden, Hsia hanedanının kurucusu Yü’ye bağlandığı görülmüştür. Diğer üç beyden Aşina P’o-lo-men ile Aşina Chia-na’nın

kitabelerinde de “Lung” ve “Lung-t’ing” ifadeleri vasıtasıyla Hunlarla bağlantı kurulmuş; Aşina Chung’un torununun oğlu olan Shih Kuan’ın mezar kitabesinde ise, yalnızca atalarının Karanlık Dağlar silsilesinden olduğu belirtilmiştir. Mezar kitabelerinin çoğunda, dolaylı bir şekilde de olsa, Hunlara değinildiği görülmekle birlikte, “Hsia-Hun-Türk” bağlantısının çok daha net zikredildiği örnekler de mevcuttur: Aşina Ssu-mo’nun mezar kitabesinde, Ch’un-wei ve Mo-tun Türklerin ataları olarak sıralanmış ve hatta Kök Türklerden de “Hunlar” olarak bahsedilmiştir. Aşina Kan-te’nın mezar kitabesinde, atalarının kutlu hükümdarının Hsia hanedanı soyundan gelen Ch’un-wei olduğu belirtilmiş ve Lao-shang Ch’an-yü de Türklerin bir diğer atası olarak zikredilmiştir. Aşina Chung’un mezar kitabesinde de, Türklerin atalarından Hsia soyunun torunları olarak söz edilmiş ve evlilik yoluyla Han hanedanına akraba oldukları dile getirilerek Hunlara atıf yapılmıştır. Özellikle 630 yılı dolaylarında Çin’de ikamet etmeye başlayan pek çok Türk bulunduğundan, bu durum Aşina soylu beylerin de Hsia sülalesi ve Hunları sahiplenmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Aşina soylu beylerin mezar kitabelerinde, tarihi Türk yurduna da sıklıkla değinilmiş ve çoğunlukla birlikte anılan “Altın Nehir” ve “Yeşim Geçit” ifadelerinin Türk topraklarını simgelediği anlaşılmıştır. Ayrıca, Aşina Kan-te’nın mezar kitabesinde, Türklere ve atalarına karşı Çin Seddi’nin savunma amacıyla inşa edildiği; Shih Shan-ying’in mezar kitabesinde, Türklerin aslen “Türk Dağı”ndan (突厥山, T’u-chüeh Shan) geldikleri için bu adı aldıkları ve Shih Ch’ung-li’nin mezar kitabesinde de, Türklerin adlarını “dağdan dolayı” aldıkları kaydedilmiştir.

T'ang tarihlerinde yalnızca İllig Kagan (Aşina To-pi) ile aynı soydan geldiği ve babasının To-liu Şad unvanını taşıdığı belirtilen Aşina Ssu-mo'nun ataları, mezar kitabesinde eksiksiz bir şekilde kaydedilmiştir. Buna göre Ssu-mo'nun büyük dedesi İllig (Bumın) Kagan, dedesi Ta-pa (Taspar) Kagan ve babası da To-lu Şad'dır. "To-liu" ve "Tou-lu" sözcüklerinin eski telaffuzu aynı olduğundan, aynı Türkçe unvanı karşılamak için kullanıldıkları ve dolayısıyla Ssu-mo'nun babasının kimliğine dair kayıtların örtüştüğü görülmektedir. İlgili bölümde ayrıntılı olarak ele alındığı üzere, Ssu-mo'nun ataları üzerine farklı görüşler bulunmakla birlikte, mevcut veriler ışığında Taspar Kagan'ın torunu olması gerektiği ortaya koyulmuştur.

Çin yıllıklarında, Aşina Ssu-mo'ya Kök Türkler tarafından verilen unvanlardan yalnızca "Chia-pi Tigin"e değinilmiştir. Ancak mezar kitabesinden anlaşıldığı üzere, Ssu-mo kagan torunu olduğundan ilk olarak "Po-ssu (Bars?) Tigin" ilan edilmiş, ardından Tou-lan Kagan'ın saltanatı sırasındaki karışıklıkta "Külüg Kagan" unvanını alarak; Hsüeh Yen-t'o, Uygur, Pu-ku ve Tongra gibi boyları idare etmiştir. Yeni T'ang Tarihi'nde, Ssu-mo'nun çölün kuzeyindeki bazı boylarca kagan ilan edildiği zikredilmekle birlikte, hadisenin detayları ve neticeleri yalnızca mezar kitabesinde mevcuttur ve kitabenin değerlendirme bölümünde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ayrıca mezar kitabesi sayesinde, Ssu-mo'yu "Chia-pi Tigin" atayan kişinin Shih-pi Kagan olduğu ve tahta çıkınca İllig Kagan'ın, Ssu-mo'nun unvanını "Lo-shih (Laçın?) Tigin" olarak değiştirdiği anlaşılmıştır. Kitabeye göre, bu unvan değişikliği sonucunda ordunun taktik ve gizli emirlerinin hepsi Ssu-mo'nun elinden çıkmış ve Çin sınırları defalarca Kök Türk akınlarına maruz kalmıştır.

Bu çerçevede, İllig Kagan döneminde Ssu-mo'yu "Chia-pi Tigin" unvanıyla anan kaynakların da hatalı olduğu görülmektedir.

Aşina soylu beylere ait bazı mezar kitabelerinde tüm erkek çocuklarının ismi zikredilirken, bazılarında yalnızca en büyük erkek çocuk olan varisin ismine yer verildiği görülmüştür. Özellikle sonraki nesillerden beylerin artık Türk unvanlarını kullanmayıp, Çince er adlarıyla veya Türkçe olması muhtemel adlarının Çince sesletimiyle anılmaları, Türk olduklarının anlaşılmasını son derece zorlaştırmaktadır. Kaynaklarda, I-feng saltanat dönemi (676-679) ortalarında kendisini On Okların kaganı ilan eden Aşina Tou-chih'ya bağlı olarak hareket ettiği kaydedilen komutan Li Che-fu'nun, Aşina Ssu-mo'nun oğlu olduğu ve Ssu-mo'nun vefat ettiği 647 yılında Sol Karargah Muhafızları rütbesiyle Çin'de ikamet ettiği de mezar kitabesi sayesinde anlaşılmıştır.

Çin kaynaklarında İşbara Kagan'ın; Yung-yü-lü (Tou-lan Kagan), Ch'in-yü Şad, Tou-su-liu ve K'u-ho-chen Tigin gibi birçok oğlunun adı zikredilmektedir. Ch'i-min Kagan Aşina Jan-kan da bazı kayıtlarda İşbara Kagan'ın oğlu olarak anılmasına rağmen, ilgili tüm kayıtlar değerlendirilmiş ve Yü-she Şad Aşina Mo-mo'nun mezar kitabesindeki "Apa Şad" unvanı ışığında, Ch'i-min Kagan'ın babasının Ch'u-lo-hou olması gerektiği ortaya koyulmuştur. Bununla birlikte, Shih Shan-ying ve Shih Ch'ung-li'nin mezar kitabeleri sayesinde; kaynaklarda İşbara Kagan'la doğrudan ilişkilendirilmeyen Ju-t'an Tigin'in de İşbara Kagan'ın oğlu ve T'ou-lan Kagan'ın öz kardeşi olduğu anlaşılmıştır. T'ou-lan Kagan'ın Ju-t'an Tigin'i Sui sarayına yolladığı ve burada kendisine bazı unvanlar verildiği bilinmektedir, ancak kaynaklarda akıbetine değinilmemiştir. Ju-t'an Tigin'in dördüncü oğlu olduğu görülen Shih Shan-ying'in mezar kitabesine göre, elçi

olarak gönderilen Ju-t'an Tigin, ülkesindeki karışıklık nedeniyle geri dönmeyip Çin topraklarında kalmıştır ve oğlu Shan-ying'in de büyük olasılıkla Çin'de doğduğu anlaşılmıştır.

Shih Shan-ying'in adı yalnızca Tzu-chih T'ung-chien'de, 630 yılının altıncı ayında Kuzey Fu-chou askeri valisi olarak görevlendirilmesinden bahisle zikredilmiştir. Kuzey Fu-chou, 630 dolaylarında nehrin güneyine inen bazı Türklerin yerleştiği vilayetlerden biri olmakla birlikte, Shih Shan-ying "Aşina" (A-shih-na, 阿史那) soyadını "Shih" (史) olarak değiştirdiğinden, bir Türk beyi olduğu ancak mezar kitabesi sayesinde anlaşılmıştır. Shih Shan-ying'in oğlu olan Shih Ch'ung-li hakkındaki bilgiler de mezar kitabesiyle sınırlıdır ve hayatlarına ilişkin ayrıntılı veriler ilgili kitabelerin değerlendirme bölümünde ortaya koyulmuştur. Bu iki beyden hareketle, tarih kitaplarında özellikle Türklerle ilgili hadiselerde karşımıza çıkan Shih (史) soyadlı kişilerin Türk de olabileceği anlaşılmıştır.

Çin tarihlerinde sadece "I-hsi-chi" (乙息記) unvanına yer verilen Kara Kagan, kendi soyundan gelen Shih Shan-ying'in mezar kitabesinde "Hsieh-chieh So-na Kagan" (顯傑娑那) olarak anılmaktadır ve bu unvanın torunu Yung-yü-lü'nün "Hsieh-chia-shih Tou-na Kagan" unvanıyla benzerlik gösterdiği görülmektedir. Ayrıca Aşina Chung'un mezar kitabesindeki verilere göre, Kara Kagan'ın bir diğer unvanının da Ta-yüan (大原, Tamgan?) olmasının mümkün olduğu anlaşılmıştır.

Yü-she Şad Aşina Mo-mo ile oğlu Aşina Wu-shih ve torunu Aşina Che'nın mezar kitabeleri, Ch'u-lo Kagan soyundan kesintisiz üç nesile ilişkin yeni bilgiler sağlamalarının

yanı sıra, kitabelerde Ch'u-lo Kagan ve atalarına da değinilmiştir. Aşina Wu-shih'nın mezar kitabesi sayesinde, Ch'u-lo Kagan'ın baş kadınından doğma büyük oğlu olduğu anlaşılan Yü-she Şad Aşina Mo-mo, Çin tarihlerinde yer verilen bir şahsiyet olmakla birlikte, resmi kaynaklarda biyografisi bulunmamaktadır ve özellikle Çin'e yerleştikten sonraki hayatına dair bilgiler mezar kitabeleriyle sınırlıdır. Aşina Mo-mo'nun kitabesinde, dedesinin Ch'i-min Kagan olduğu belirtilmiş ve büyük dedesinin "Apa Şad" unvanıyla anılması sayesinde, bu unvanın Ch'u-lo-hou'ya ait olması gerektiği ortaya koyularak, Ch'i-min Kagan'ın babasının kimliğine dair Sui Tarihi'nden itibaren varlığını sürdüren ikilem çözümlenmiş ve bu beyin İşbara Kagan'ın değil, Ch'u-lo-hou'nun oğlu olduğu anlaşılmıştır.

Aşina Wu-shih'nın mezar kitabesinde, Yü-she Şad Aşina Mo-mo'nun henüz T'ang hanedanının başlarında, idaresindeki 10.000 kûsur aileyle T'ang devletine bağlandığı ve Ling-chou sınır olmak üzere Sarı Nehir'in güneyine yerleştikleri dile getirilmiştir. Kitabenin değerlendirme bölümünde, Yü-she Şad'ın Wu-yüan topraklarına yerleşmesine dair kaynaklardaki çelişkili bilgiler bir araya getirilip, tarihsel arkaplan çerçevesinde değerlendirilerek; 618 yılı itibarıyla T'ang devletinin Kök Türklerden toprak talep edebilmesinin mümkün olmadığı, Feng-chou veya diğer adıyla Wu-yüan topraklarının kaybedilmediği, aksine tehdit altındaki T'ang devletinin Kök Türklerin desteğini kendi tarafına çekebilmek için buradaki Çinli nüfusu Ling-chou'ya nakledip, Wu-yüan'ı tamamen Türklere bıraktığı ve Yü-she Şad'ın da bu hadise sonucunda idaresindeki ailelerle nehrin güneyine gönderildiği ortaya koyulmuştur. Ayrıca kaynaklardaki diğer bilgiler ışığında, Yü-she Şad'a bağlı dokuz erkinin kitleleriyle birlikte

T'ang hanedanına tabi olması ve Çinlilerce yollanan sahte istihbaratlar sonucunda İllig Kagan'ın, yeğeni Yü-she Şad'dan şüphelenmeye başlayıp, üzerine ordu yollaması gibi sebepler neticesinde, bu beyin ancak 629 yılının sonlarında Çin'e yerleştiği anlaşılmıştır. Dolayısıyla, Yü-she Şad'ın henüz T'ang hanedanının başlarında bağlılığını bildirip, Sarı Nehir'in güneyine yerleştiğini öne süren kitabe metninde, iki ayrı hadisenin taraflı veya hatalı olarak aynı zaman dilimine bağlandığı görülmüştür. Bu durum, vefat eden kişilerin daima övüldüğü, süslü ifadelerle dolu mezar kitabelerinde, tarihi hadiselerin de abartılı veya yanlış aktarılabilmesini ve Çin tarihlerindeki Türklerle ilgili diğer kayıtlar gibi, daima Kök Türk Kaganlığı'nın ilgili dönemdeki kudreti göz önüne alınarak değerlendirilmeleri gerektiğini göstermektedir.

Öte yandan, mezar kitabelerindeki bilgiler; kaynaklarda yer verilmeyen, genel hatlarıyla kısaca değinilen veya hatalı aktarılan hadiselerle de ışıktır. Yü-she Şad Aşina Mo-mo'nun mezar kitabesinde, Li sülalesinden P'ing-i İlçesi Hanımı'yla evlendiği kaydedilmiş ve oğlu Aşina Wu-shih ile torunu Aşina Che'nin mezar kitabelerinde, bu konçuyun vefatı üzerine T'ai-tsung'un yolladığı taziye mektubuna yer verilmesi sayesinde, bu evliliğin henüz Sui hanedanının sonlarında gerçekleştiği anlaşılmıştır. Çin tarihlerinde evliliğine değinilmeyen Yü-she Şad'ın, Aşina soylu diğer akranlarından farklı olarak, henüz T'ang hanedanının kuruluş döneminde Li soyundan bir prensesle evlenmiş olmasının; babası Ch'u-lo Kagan'ın vefatının ardından, Sui hanedanına mensup Kök Türk katunu I-ch'eng Konçuy tarafından "çirkin ve zayıf olması" gerekçe gösterilerek tahttan men edilmesinin asıl sebebi olması gerektiği ortaya konulmuştur. Ayrıca, zehirlenerek öldürülen Ch'u-lo Kagan'ın vefatına ilişkin bir kayıta,

üstü kapalı bir şekilde I-ch'eng Konçuy'a değinilmektedir ve Aşina Wu-shih'nın mezar kitabesinde Ch'u-lo Kagan'ın da Li sülalesinden bir hanımla evlendiği kaydedilmiştir, ancak ilgili bölümde değerlendirildiği üzere kitabeldeki ifadede tutarsızlıklar bulunduğundan, Ch'u-lo Kagan'ın bu evliliği hakkında kesin bir sonuca ulaşılammıştır.

Aşina Che'nın mezar kitabesinin yazımında, babası Aşina Wu-shih'nın mezar kitabesinin bir kopyasının kaynak olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Aşina Che hakkındaki tüm bilgiler mezar kitabesiyle sınırlıdır ve ayrıca kitabede beş oğlunun da isimleri zikredilmiştir.

Çin tarihlerine göre, İllig Kagan'ın oğlu olduğu kesin olan tek kişi Tieh-lo-chih'dır, ancak mezar kitabesi sayesinde Aşina P'o-lo-men'in da kaganın oğlu olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca Aşina Kan-te'nın mezar kitabesinden anlaşıldığı üzere, İllig Kagan'ın yabguluk vazifesini ifa eden ve kısaca “Tigin” olarak anılan bir oğlu daha mevcuttur ve Aşina Chia-na ile Aşina Kan-te bu beyin soyundan gelmektedir. Şahsi mezar kitabesine göre Aşina Chia-na, İllig Kagan'ın baş kadınlar soyundan torunudur, dolayısıyla “Tigin”ın büyük olasılıkla, İllig Kagan'ın baş kadınından doğma en büyük oğlu olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca Aşina Kan-te, İllig Kagan'a T'ai-tsung tarafından verilen “Kuei-i Prensi” unvanını, Wu Tse-tien zamanında “Kuei-i Kagan” olarak miras almıştır. Aşina Bilge Tigin de mezar kitabesinde “İllig [veya] T'u-li Kagan”ın torununun oğlu olarak anılmasına rağmen, bu hususta kesin bir sonuca ulaşılammıştır. Aşina Bilge Tigin hakkındaki kaynaklardaki tek bilgi, Kapgan Kagan'ın oğlu Mo Tigin Çin'de “Sol Bilge Beg” ilan edildiğinde, kendisinin de “Sağ Bilge Beg” unvanını taşıdığıdır, ancak mezar kitabesinde 717 yılında “Sol Bilge Beg” unvanını aldığı kaydedilmiştir. Ayrıca bu beyin

Kapgan Kagan'ın katliyle ilişkilendirilmesi ve akabinde T'ang sarayı tarafından terfi ettirilip, eski kavminin idaresine getirilmesi de dikkat çekicidir. Aşina P'o-lo-men, Aşina Chia-na, Aşina Kan-te ve Aşina Bilge Tigin'in hayatlarına ilişkin tüm bilgiler mezar kitabeleriyle sınırlı olup, ilgili bölümlerde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Çin tarihlerinde ataları hakkında çelişkili bilgiler verilen beylerden biri de İşbara Şad Aşina Su-ni-shih'dır, ancak oğlu Aşina Chung'un mezar kitabesinde; büyük dedesinin "Ta-yüan", dedesinin "Yung-chou" olduğu ve ikisinin de kagan unvanını taşıdığı belirtilmiş ve bu bilgi ışığında "Ta-yüan" unvanının Kara Kagan'a, "Yung-chou" unvanının da Ch'u-lo-hou'ya ait olması gerektiği ortaya koyulmuştur. Yü-she Şad Aşina Mo-mo'nun mezar kitabesindeki "Apa Şad" unvanı da göz önüne alındığında, Ch'u-lo-hou'nun tam unvanının "Apa T'u-li Şad Yung-chou Yabgu Baga Kagan" olabileceği anlaşılmıştır. Ayrıca, Aşina Su-ni-shih'ya da T'ang hanedanı tarafından "Yüan" ahiretlik unvanının verilmiş olabileceği görülmüştür.

T'ang tarihlerinde Aşina Chung'un Çin'e geldikten sonra yalnızca "Shih" (史) soyadıyla anıldığı kaydedilmiştir, ancak mezar kitabesinde görüldüğü üzere bu bey "Aşina" (阿史那, A-shih-na) soyadını değiştirmemiştir. Kaynaklarda Aşina Chung'un Çin topraklarındaki hayatına dair çok sınırlı bilgi mevcuttur, ancak Çin'e yerleştikten sonraki faaliyetleri de dahil olmak üzere, hayatı mezar kitabesinde ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Bu bey hakkındaki bir diğer dikkat çekici detay da, İllig Kagan'ı tuzağa çekerek Çinlilerce ele geçirilmesine sebep olduğunda henüz 19 yaşında olmasıdır.

Aşina Chung ve Shih Shan-ying'in mezar kitabeleri sayesinde, hem “anne bir kardeş”, hem de “annenin küçük kardeşi” anlamına gelen “母弟” (mu-ti) sözcüğünün, Türkler özelinde kaganın veya veliahtın öz kardeşini, cariyeden doğma üvey kardeşlerinden ayırmak ve bu ayrıcalıklı konumunu vurgulamak için de kullanılabilen bir ifade olduğu ve bu bağlamda “farklı babalar”dan ziyade “aynı anneye” vurgu yapıldığı anlaşılmıştır.

Aşina Chung'un torununun oğlu olan Shih Kuan'ın isminden anlaşıldığı üzere, Aşina Chung'un soyundan gelen beyler, nihayetinde soyadlarını “Shih” (史) olarak değiştirmiştir. Ayrıca bu beyin mezar kitabesi sayesinde, Aşina Chung'un oğlunun gerçek adının Yüan-chien (元暕) olduğu ve Ülkenin Ulu Direği onursal unvanını da taşıdığı anlaşılmıştır. Kitabeye göre, Yüan-chien'in Ssu-chen (思貞) adlı bir oğlu olmuştur ve katiplik dairesi kabul memuru olarak görev yapan bu bey Shih Kuan'ın babasıdır.

Mezar kitabeleri, Çin topraklarında vefat eden Aşina sülalesi mensuplarının defin yerleri hakkında da istatistiksel veriler sağlamaktadır. Kitabelerini incelediğimiz on iki beyden Aşina Ssu-mo ile Aşina Chung'un, T'ang hükümdarı T'ai-tsung'un Chao-ling Mezarlığı'nda medfun olduğu Çin tarihlerinde kaydedilmiştir. Bunun dışında, İşbara Kagan soyundan gelen Shih Shan-ying ile oğlu Shih Ch'ung-li'nin Shao-ling Düzlüğü'ne; Ch'u-lo Kagan soyundan gelen Yü-she Şad Aşina Momo, oğlu Aşina Wu-shih ve torunu Aşina Che'nın Lung-shou Düzlüğü'ne; İllig Kagan'ın oğlu Aşina P'o-lo-men'in da babası gibi Pa Düzlüğü'ne defnedildiği görülmüştür. Hatta, Aşina Wu-shih ile oğlu Aşina Che, Ho-nan'da vefat etmiş olmalarına rağmen, naaşları ataları Aşina Mo-mo'nun mezarının

bulunduğu, Ch'ang-an yakınlarındaki Lung-shou Düzlüğü'ne taşınmıştır. Dolayısıyla, hükümdar mezarlıklarına defnedilen kişiler dışında, aynı soydan gelen beylerin ekseriyetle aynı bölgede toprağa verildikleri anlaşılmıştır. Bu veriler, kitabelerde veya kayıtlarda ismi zikredilen, aynı soya mensup diğerk beylerin mezarlarının tespiti açısından da kıymet taşımaktadır. Öte yandan, İllig Kagan'ın yabgu atadığı oğlu vasıtasıyla torunu olan Aşina Chia-na, Ch'ang-an'ın batısındaki K'un-ming Gölü'nün kuzeyinde yer alan Ma-tsu Ovası'na defnedilirken, Chia-na'nın oğlu olan Aşina Kan-te vefat ettiği Lo-yang'da toprağa verilmiştir. İllig veya T'u-li Kaganların torununun oğlu olarak anılan Aşina Bilge Tigin ise, Yü-she Şad Aşina Mo-mo'nun ailesi gibi Lung-shou Düzlüğü'ne defnedilirken, Aşina Chung'un soyundan gelen Shih Kuan Lo-yang'da vefat etmiş ve buradaki I-jui köyünün batısındaki düzlüğe defnedilmiştir.

Mezar kitabelerinde, kişiler dönemin Çin toplumuna hakim olan idealler üzerinden övülürler. Bununla birlikte, Aşina soylu beylerin çoğunun mezar kitabelerinde öne çıkan; büyüklere karşı saygı, küçüklere karşı şefkat, namus, dürüstlük, sade yaşamaktan yana olmak, gözü tok olmak ve maddiyata önem vermemek gibi meziyetlerin Türk kültürüyle de uyum gösterdiği görülmektedir. Öte yandan, mezar kitabelerinde Çin tarih kayıtlarındaki biyografilerden çok daha ayrıntılı bilgilere yer verilmektedir. Dolayısıyla Aşina Ssu-mo'nun üstün bir okçu ve kılıç ustası olması; Shih Ch'ung-li'nin entelektüel çevrelerde iyi tanınması, çeşitli kayıtları kapsamlı olarak incelemiş olması ve bazı kaligrafi türlerindeki mahareti; özellikle savaş sanatında mahir olduğu belirtilen Aşina Kan-te'nın askeri stratejiye çok önem vermesi, okçuluktaki başarısı, tarihi sevmesi ve bu alanda yetkin olması, baharda şiir yazmak için Ch'ü Göleti'ne gidip karşısına geçtiği

sıradağlara methiyeler düzmesi; Aşina Bilge Tigin'in avcılıktaki başarısı ve yabancıların hepsinden daha varlıklı olması; Aşina Chung'un çifte baltalı kargı kullanabilen ve atının her iki yanında birer sadak taşıyan (iki eliyle de yay gerebilen?) ender kişilerden olması, bir duruma dair ilk işaretleri fark eder fark etmez harekete geçip önlem alması, meseleleri halletme şeklinin sıradışı olması, belirli mevsimlerde ziyafetlerde hep melankolik olup, zaman zaman içkinin tesiriyle ağlaması ve oğlu Yüan-chien'in hem edebiyat hem de sanat alanında eğitilmiş olması gibi bilgiler, idealize edilmiş meziyetler olmaktan ziyade, gerçeklere dayalı olmalıdır. Ayrıca ele aldığımız kitabelerde, Türklerin soldan iliklenen kıyafetleri; deri, keçe ve kürkten giysileri ve saç örgüleri gibi kültürel öğelere de yer verilmiştir.

KAYNAKÇA

Ai, Ch'ung (艾冲), "T'ang T'ai-tsung Ch'ao T'u-chüeh Tsu Kuan-yüan A-shih-na Ssu-mo Sheng-p'ing Ch'u T'an - I Li Ssu-mo Mu-chih-ming wei Chung-hsin 唐太宗朝突厥族官员阿史那思摩生平初探-以李思摩墓志铭为中心 (Li Ssu-mo Mezar Kitabesi Merkezinde – T'ang T'ai-tsung Döneminde Türk Memur Aşina Ssu-mo'nun Hayatı Üzerine Bir Ön Araştırma)", **Shan-hsi Shih-fan Ta-hsüeh Chi-hsü Chiao-yü Hsüeh-pao**, Hsi-an 2007, s.59-63.

Allinson, Robert Elliott, **Chuang-tzu for Spiritual Transformation: An Analysis of the Inner Chapters**, State University of New York Press, Albany 1989.

Alyılmaz, Cengiz, "Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 13, 2003, s.11-21.

Bombaci, Alessio, "Prenses Hsien-li Bilge'nin Kocaları", (çev. İ.Enginün), **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 21, s.45-63.

Chang, P'ei (張沛), **Chao-ling Pei-shih 昭陵卑石 (Chao-ling Yazıtları)**, San Ch'in Ch'u-pan-she, Hsi-an 1993.

Chang, Yen-ying (张燕婴) çev., **Lun-yü (论语)**, Pekin 2007.

Chao, Ch'ao (赵超), **Ku-tai Mu-chih T'ung-lun 古代墓志通论 (Kadim Mezar Kitabeleri Üzerine Görüşler)**, Tzu-chin-ch'eng Ch'u-pan-she, Pekin 2003.

Chao, Chen-hua (赵振华), "T'ang A-shih-na Kan-te Mu-chih K'ao Shih 唐阿史那感德墓志考释 (T'ang Hanedanından Aşina Kan-te'nin Mezar Kitabesi İncelemesi)", **Shih-lin**, S. 5, Shanghai 2004, s.82-87.

Chao, Yeh (趙曄), **Wu Yüeh Ch'un-ch'iu** 吳越春秋 (**Wu ve Yüeh Beyliklerinin Bahar Güz Kayıtları**), Chiang-su Ku-chi Ch'u-pan-she, Nan-ching 1999.

Chen, Jack Wei, **The Poetics of Sovereignty: On Emperor Taizong of the Tang Dynasty**, Londra 2010.

Ch'en, Chih-ch'ien (陈志谦), "A-shih-na Chung Pei-chih K'ao-shu 阿史那忠碑志考述 (Aşina Chung'un Mezar Kitabesi İncelemesi)", **Wen-po**, S. 2, Hsi-an 2002, s.70-74.

Ch'en, Chiu-chin (陳久金), **Chung-kuo Hsing-tso Shen-hua** 中國星座神話 (**Çin'de Takımyıldız Efsaneleri**), T'ai-wan Ku-chi Ch'u-pan Yo-hsien Kung-ssu, Taipei 2005.

Ch'en, Chung-k'ai (陳忠凱), "Tu San Fang T'ang T'u-chüeh Tsu-jen Mu-chih 讀三方唐突厥族人墓志 (T'ang Döneminden Kök Türklere Ait Üç Mezar Kitabesi Okuması)", **Pei-lin Chi-k'an**, Hsi-an 1995, C. 3, s.60-62.

Ch'eng, Chün-ying (程俊英), **Shih-ching I Chu** 詩經譯注 (**Açıklamalar ve Tercümelerle Shih-ching**), Ku-chi Ch'u-pan-she, Shanghai 1985, s.239-240.

Ch'eng, Hsü (程旭), **T'ang Yün Hu Feng** 唐韵胡风 (**T'ang Döneminde Yabancı Rüzgarı**), Wen-wu Ch'u-pan-she, Pekin 2016.

Choo, Jessey Jiun-chyi, **Historicized Ritual and Ritualized History-Women's Lifecycle in Late Medieval China (600-1000 AD)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton 2009.

C.Chen-hung (朱振宏), "T'ang T'ai-tsung Wei-shui Shih-chien Lun Hsi 唐太宗渭水事件論析 (T'ang T'ai-tsung ve Wei Nehri Hadisesi Üzerine Analizler)", **Hsing-ta Li-shih Hsüeh-pao**, S. 20, T'ai-chung 2008, s.17-49.

Chu, Chen-hung (朱振宏), “A-shih-na Shih (Wu-shih) Mu-chih Chien-cheng K’ao Shih 阿史那施（勿施）墓誌箋證考釋 (Aşina Shih (Wu-shih) Mezar Kitabesi Üzerine Notlar, İncelemeler ve Açıklamalar), **Ch’ien-ling Wen-hua Yen-chiu**, C. 4, Hsi-an 2008, s.180-211.

Chu, Chen-hung (朱振宏), “A-shih-na Mo-mo Mu-chih Chien-cheng K’ao Shih 阿史那摸末墓誌箋證考釋 (Aşina Mo-mo Mezar Kitabesi Üzerine Veriler, İncelemeler ve Açıklamalar)”, **T’ang-shih Lun Ts’ung**, 2012-11, s.164-217.

Chu, Chen-hung (朱振宏), “Sui T’ang Shih-ch’i T’u-chüeh-jen Han-wen Mu-chih de Ch’u-pu Cheng-li 隋唐時期突厥人漢文墓誌的初步整理 (Sui T’ang Dönemlerinde Kök Türklerin Çince Mezar Kitabelerine Dair Bir Ön Derleme, **Chung-kuo T’ang-tai Hsüeh-hui Hui-k’an**, S. 19, 2012.

Chu, Chen-hung (朱振宏), “A-shih-na P’o-lo-men Mu-chih Chien-cheng K’ao-shih 阿史那婆羅門墓誌箋證考釋 (Aşina P’o-lo-men’in Mezar Kitabesi İncelemesi), Wei Chin Nan Pei Ch’ao Sui T’ang Shih Tzu-liao, S. 28, Wu-han 2012, s.116-143.

Chu, Chen-hung (朱振宏), A-shih-na Tzu-nu (Che) Mu-chih Chien-cheng K’ao Shih 阿史那自奴（哲）墓誌箋證考釋 (Aşina Tzu-nu -Che- Mezar Kitabesi Üzerine Notlar, İncelemeler ve Açıklamalar)”, **Ch’eng-ta Li-shih Hsüeh-pao**, S. 44, T’ai-nan 2013, s.43-108.

Chu, Chen-hung (朱振宏), “T’ang A-shih-na Chia-na Mu-chih Yen-chiu 唐阿史那伽那墓誌研究 (Tang Hanedanından Aşina Chia-na’nın Mezar Kitabesi İncelemesi)”, **T’ang Yen-chiu**, S. 20, Pekin 2014, s.193-208.

Çağatay, Saadet-Tezcan, Semih, “Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı”, **Belleten**, 1975-1976, Ankara 1976, s.245-252.

Davis, Timothy M., **Entombed Epigraphy and Commemorative Culture in Early Medieval China**, Leiden 2015.

Ekrem, Erkin, “Gök Türk Hsieh-li Kağan’ın (618-630) Oğlu A-shih-na P’o-lo-men’in Mezar Kitabesi Üzerine”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. 4, S. 4, Ankara 2007, s.7-20.

Esin, Emel, **Türk Kozmolojisine Giriş**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

Fan, Yeh (范曄), **Hou Han Shu 後漢書 (Sonraki Han Tarihi)**, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1988.

Fang, Hsüan-ling (房玄齡), **Chin Shu 晉書 (Chin Tarihi)**, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1988.

Feng, Yü-ch’ing (冯雨晴), **T’ang Ch’ien-ch’i Feng-chou Chün-shih Ti-wei Yen-chiu 唐前期豐州軍事地位研究 (T’ang Döneminin Başlarında Feng-chou’nun Askeri Konumu Araştırması)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Shan-tung 2015.

Gömeç, Saadettin, “Divanü Lugat-it-Türk’te Akrabalık Bildiren Terimler”, **Tarih Araştırmaları**, c. 20, 32/6, Ankara 2002, s.133-142.

Gömeç, Saadettin, “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, **Erdem**, 12/36, Ankara 2002.

Gömeç, Saadettin, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011.

Gömeç, Saadettin, **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, 2. Baskı, Ankara 2011.

Gömeç, Saadettin, **Türk-Hun Tarihi**, Ankara 2012.

Gömeç, Saadettin, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 2. Baskı, Ankara 2012.

Gömeç, Saadettin, **Türk Destanlarına Giriş**, 2. Baskı, Ankara 2015.

Graham, Angus Charles, **The Book of Lieh-tzu**, Columbia University Press, New York 1990.

Graff, David Andrew, **Medieval Chinese Warfare, 300-900**, Routledge, Londra 2002.

Hsüeh, Lun-tao (薛論道), **Lin-shih I-hsing Chiao Chu 林石逸兴校注 (Açıklamalarla Lin-shih I-hsing)**, (not. Chao Wei 赵玮- Chang Ch'iang 张强, E-kitap, Yün-nan Ta-hsüeh Ch'u-pan-she, Yün-nan 2010.

Hucker, Charles, **A Dictionary of Official Titles in Imperial China**, T'ai-pei 1984.

Hung, Hing-ming, **Li Shi Min, Founding the Tang Dynasty: The Strategies That Made China The Greatest Empire in Asia**, New York 2013.

Ho, Ping-wu (何炳武), **Ta T'ang Mu-chih Shu-fa Ching-hsüan: A-shih-na Chung- An Yüan-shou 大唐墓志书法精选: 阿史那忠、安元寿 (Büyük T'ang Hanedanı Mezar Kitabesi Kaligraflerinden Seçmeler: Aşina Chung ve An Yüan-shou)**, Hsi-an 2011.

Iwami, Kiyohiro (石見, 清裕), “阿史那毘伽特勤墓誌記試稿 (Aşina Bilge Tigin Mezar Kitabesi Neşir Çalışması)”, **Nairiku Ajia Gengo no Kenkyu**, 1992-05, Osaka 1992, s.55-94.

Jiang, Tongxuan, “Words Characteristics of Tang' Epitaph”, **Open Journal of Modern Linguistics**, 2015, 5, 340-347.

Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, 36. Baskı, Ötüken, İstanbul 2014.

Kan, Pao (干寶)-T'ao, Ch'ien (陶潛), ed. Li, Chien-kuo (李劍國), **Hsin Chi Sou-shen Chi - Hsin Chi Sou-shen Hou-chi** 新輯搜神記-新輯搜神後記 **Doğaüstü Varlıklara Dair Araştırmalar ve Doğaüstü Varlıklara Dair Araştırmalara İlave Kayıtlar Yeni Derlemesi**, Chung-hua Shu-chü, Pekin 2007.

Kao, Ching-ts'ung (高婧聰), “Chou-tai Tsung-fa Chih-tu Hsia te Mu-ti 周代宗法制度下的“母弟”(Chou Dönemi Kan Bağı Kaideleri Sisteminde ‘Mu-ti’), **Ku-tai Wen-ming**, S. 1, Chi-lin 2012, s.41-47.

Kapusuzoğlu, Gökçen, **Tang Kayıtlarına Göre VII. Yüzyılda Çin’e Yerleşen Göktürk Komutanları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016.

Kapusuzoğlu, Gökçen, “Tarihi Bir Kişilik Olarak Kür Şad ve 639 Yılı”, Yayın aşamasında.
Kaşgarlı, Mahmud, **Dîvânu Lugâti’t Türk**, (haz. Ercilasun, Ahmet Bican-Akkoyunlu, Ziyat), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Kırilen, Gürhan, **Eski Çin’in Ötekisi Türkler**, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.

Kırilen, Gürhan, **Göktürklerden Önce Türkler**, Gece Kitaplığı, Ankara 2016.

Kırilen, Gürhan, **Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar**, Gece Kitaplığı, Ankara 2016.

Knechtges, David Richard.-Chang, Taiping, **Ancient and Medieval Chinese Literature (vol.I)**, Brill, Leiden 2010.

Ko, Ch'eng-yung (葛承雍), “Tung T'u-chüeh A-shih-na Mo-mo Mu-chih K'ao-shu 東突厥阿史那摸末墓誌考述 (Doğu Türklerinden Aşina Mo-mo'nun Mezar Kitabesi İncelemesi)”, **Chong-kuo Pien-chiang Shih Ti Yen-chiu**, Pekin 2003, S. 13-1, s.33-37.

Ko, Hung (葛洪), **Hsi-ching Tsa-chi** 西京雜記 (**Batı Başkenti Derlemeleri**), ed. Wei, Ch'üen-jui (魏全瑞), San-ch'in Ch'u-pan-she, Hsi-an 2006.

Lee, Lily Xiao Hong-Wiles, Sue, **Biographical Dictionary of Chinese Women, Volume II: Tang Through Ming 618-1644**, New York 2015.

Lewis, Mark Edward, **The Flood Myths of Early China**, SUNY, New York 2006.

Li, Pai-yao (李百藥), **Pei Ch'i Shu** 北齊書 (**Kuzey Ch'i Tarihi**), Chung-hua Shu-chü, Pekin 1988.

Li, Yen-shou (李延壽), **Pei Shih** 北史 (**Kuzey Tarihi**), Chung-hua Shu-chü, Pekin 1988.

Lin, Pao (林寶), **Yüan-ho Hsing Tsuan** 元和姓纂 (**Yüan-ho Saltanat Dönemi Soyadları Derlemesi**), Chung-hua Shu-chü, Pekin 1994.

Ling-hu Te-fen (令狐德棻), **Chou Shu** (**Chou Tarihi**), Chung-hua Shu-chü, Pekin 1988.

Liu, An (劉安), **Huai-nan-tzu** 淮南子, E-kitap, Shih-tai Wen-i Ch'u-pan-she.

Liu, Hsiang-yang (刘向阳), **T'ang-tai Ti-wang Ling-mu** 唐代帝王陵墓 (**Tang Dynasty's King Mausoleum**), San Ch'in Ch'u-pan-she, Hsi-an 2012.

Liu, Hsü (劉昫), **Chiu T'ang Shu** 舊唐書 (**Eski T'ang Tarihi**), Chung-hua Shu-chü, Pekin 1988.

Liu, Mau-tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, (çev. Kayaoğlu, Ersel-Banoğlu, Deniz), Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

Mao, Yang-kuang (毛阳光), "Liang Fang T'ang-tai Shih Hsing Mu-chih K'ao-lüeh" 两方唐代史姓墓志考略 (T'ang Döneminden Shih Soyadlı İki Kişinin Mezar Kitabesi İncelemesi)", **Wen-po**, Shensi 2006, S. 2, s.82-85.

Onat, Ayşe-Orsoy, Sema-Ercilasun, Konuralp, **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

Ou-yang, Hsiu (歐陽修), **Hsin T'ang Shu 新唐書 (Yeni T'ang Tarihi)**, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1975.

Ögel, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, C. 2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

Ögel, Bahaeddin, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ötüken, İstanbul 2016.

Pan, Ku (班固), **Han Shu 漢書 (Han Tarihi)**, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1975.

Pao, Lin (林寶), **Yüan-ho Hsing Tsuan 元和姓纂 (Yüan-ho Saltanat Dönemi Soyadları Derlemesi)**, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1994.

Peterson, Barbara Bennett, **Notable Women of China: Shang Dynasty to the Early Twentieth Century**, New York 2016.

Sarıtaş, Eyüp, “Aşina Zhong’un Mezarı Hakkında Kısa Bir İnceleme”, **Şarkiyat Mecmuası**, S. 21, 2012-2, İstanbul 2012, s.111-124.

Shen, Ch'i-wei (沈起炜)-Hsü, Kuang-lieh (徐光烈), **Chung-kuo Li-tai Chih-kuan Tz'u-tien 中国历代职官辞典 (Çin Hanedanları Memurları Sözlüğü)**, Shang-hai Tz'u-shu Ch'u-pan-she, Shanghai 2014.

Shen, Yüeh (沈約), **Sung Shu 宋書 (Sung Tarihi)**, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1974.

Ssu-ma, Kuang (司馬光), **Tzu-chih T'ung-chien 資治通鑒**, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1956.

Tackett, Nicolas Olivier, **The Transformation of Medieval Chinese Elites (850-1000 C.E.)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia 2006.

Tang, Li-Winkler, Dietmar Werner-Zhang, Naizhu ve diğerleri, **From the Oxus River to the Chinese Shores: Studies on East Syriac Christianity in China and Central Asia**, Zürich-Berlin 2013.

T'ang, Yen (湯燕), "Hsin Ch'u T'ang Shih Shan-ying, Shih Ch'ung-li Fu-tzu Mu-chih chi T'u-chüeh Tsao-ch'i Shih-hsi 新出唐史善應、史崇禮父子墓誌及突厥早期世系 (T'ang Hanedanından Baba Oğul Shih Shan-ying ile Shih Ch'ung-li'nin Yeni Bulunan Mezar Kitabeleri ve Erken Dönem Kök Türk Soy Ağacı)", **T'ang Yen-chiu**, C. 19, Pekin 2013, s.569-587.

Taşagıl, Ahmet, **Gök-Türkler I-II-III**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Tekin, Talat, **Orhon Yazıtları**, Türk Dil Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2014.

Ts'ang, Li-ho (臧勵齋) ve diğerleri, **Chung-kuo Ku-chin Ti-ming Ta Tzu'tien 中國古今地名大詞典 (Çin'in Eski ve Yeni Yer Adları Sözlüğü)**, Hong Kong 1982.

Ts'en, Chung-mien (岑仲勉), **T'u-chüeh Chi Shih 突厥集史 (Kök Türk Tarihi Derlemesi)**, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1958.

Ts'en, Chung-mien (岑仲勉), **T'ung-chien Sui T'ang Chi Pi-shih Chih-i 通鑒隋唐紀比事質疑 (T'ung-chien ile Sui – T'ang Kayıtlarının Karşılaştırmalı İncelemesi)**, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1964.

Twitchett, Denis, **The Writing of Official History Under the T'ang**, Cambridge University Press, New York 1992.

Twitchett, Denis-Fairbank, John King-Wechsler, Howard ve diğerleri, **The Cambridge History of China**, C. 3, Cambridge University Press, New York 2008.

Wang, Ch'in-jo (王欽若), **Ts'e-fu Yüan-kuei**, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1989.

Wang, Ch'ing-wei (王庆卫), "Hsin Chien T'ang Tai T'u-chüeh Wang-tsu Shih Shan-ying Mu-chih 新见唐代突厥王族史善应墓志 (T'ang Dönemi Kök Türk Soylularından Shih

Shan-ying'in Yeni Bulunan Mezar Kitabesi)", **Chung-kuo Kuo-chia Po-wu-kuan Kuan K'an**, C. 4, Pekin 2014, s.49-58.

Wang, I-k'ang (王义康), **T'ang-tai Pien-chiang Min-tsu yü Tui-wai Chiao-liu 唐代边疆民族与对外交流 (T'ang Döneminde Sınır Bölgesi Halklarının Harici Etkileşimleri)**, Hei-lung-chiang Chiao-yü Ch'u-pan-she, Harbin 2012.

Wang, P'u (王溥), **T'ang Hui Yao**, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1955.

Wang, Yü-ch'ing (王玉清)-Kou Jo-yü (苟若愚), "T'ang A-shih-na Chung Mu Fa-chüeh Chien-pao 唐阿史那忠发掘简报 (T'ang Hanedanından Aşina Chung'un Mezar Kazısı Raporu)", **K'ao-ku**, 2, Pekin 1977, s.132-138.

Wang, Zhenping, "Ideas concerning Diplomacy and Foreign Policy under the Tang Emperors Gaozu and Taizong", **Asia Major**, 22-1, Taipei 2009, s.239-285.

Wei, Cheng (魏徵), **Sui Shu 隋書 (Sui Tarihi)**, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1988.

Wei, Shou (魏收), **Wei Shu 魏書 (Wei Tarihi)**, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1974.

Wu, Kang, (吳鋼)-Wang, Ching-yang, (王京陽), **Ch'üan T'ang Wen Pu-yi 全唐文補遺 (T'ang Metinleri Derlemesine İlaveler)**, C. 1, San Ch'in Ch'u-pan-she, Hsi-an 1994.

Wu, Kang (吳鋼)-Wu, Min-hsia (吳敏霞), **Ch'üan T'ang Wen Pu-i 全唐文補遺 (T'ang Metinleri Derlemesine İlaveler)**, C. 2, San Ch'in Ch'u-pan-she, Hsi-an 1995.

Wu, Kang, (吳鋼)-Wang, Ching-yang, (王京陽), **Ch'üan T'ang Wen Pu-yi 全唐文補遺 (T'ang Metinleri Derlemesine İlaveler)**, C. 3, San Ch'in Ch'u-pan-she, Hsi-an 1996.

Wu, Kang (吳鋼)-Wang, Ching-yang (王京陽), **Ch'üan T'ang Wen Pu-i 全唐文補遺 (T'ang Metinleri Derlemesine İlaveler)**, C.5, San Ch'in Ch'u-pan-she, Hsi-an 1998.

Wu, Kang (吳鋼), **Ch'üan T'ang Wen Pu-yi 全唐文補遺 (T'ang Metinleri Derlemesine İlaveler)**, C. 8, San Ch'in Ch'u-pan-she, Hsi-an 2005.

Wu, Yü-kuei (吳玉貴), **T'u-chüeh Han-kuo yü Sui T'ang Kuan-hsi Shih Yen-chiu 突厥汗国与隋唐关系史研究 (Kök Türk Kaganlığı ve Sui-T'ang İlişkileri Tarihi Araştırmaları)**, Chong-kuo She-hui K'o-hsüeh Ch'u-pan-she, Pekin 1998.

Yang, Po-chün (楊伯峻), **Ch'un-ch'iu Tso Chuan Chu 春秋左傳注 (Tso'nun Bahar-Güz Kayıtları Tefsiri Notlandırması)**, C. 3, 1995 Pekin.

Yıldırım, Kürşat, “Asya Hunlarının Kurultay Yerleri Hakkında”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, 16/2, İzmir 2016, s.197-209.

Yu, Li, (尤李), “A-shih-na Ssu-mo Chia-tsu K'ao-p'ian 阿史那思摩家族考辨 (Aşina Ssu-mo'nun Ailesi Üzerine Bir İnceleme)”, **Chung-kuo Pien-chiang Min-tsu Yen-chiu**, Pekin 2011, s.13-34.

Yüan, K'o (袁珂), **Shan-hai-ching Chiao Chu 山海經校注 (Shan-hai-ching Üzerine Karşılaştırmalı Notlandırmalar)**, Shanghai Ku-chi Ch'u-pan-she, Shanghai 1980.

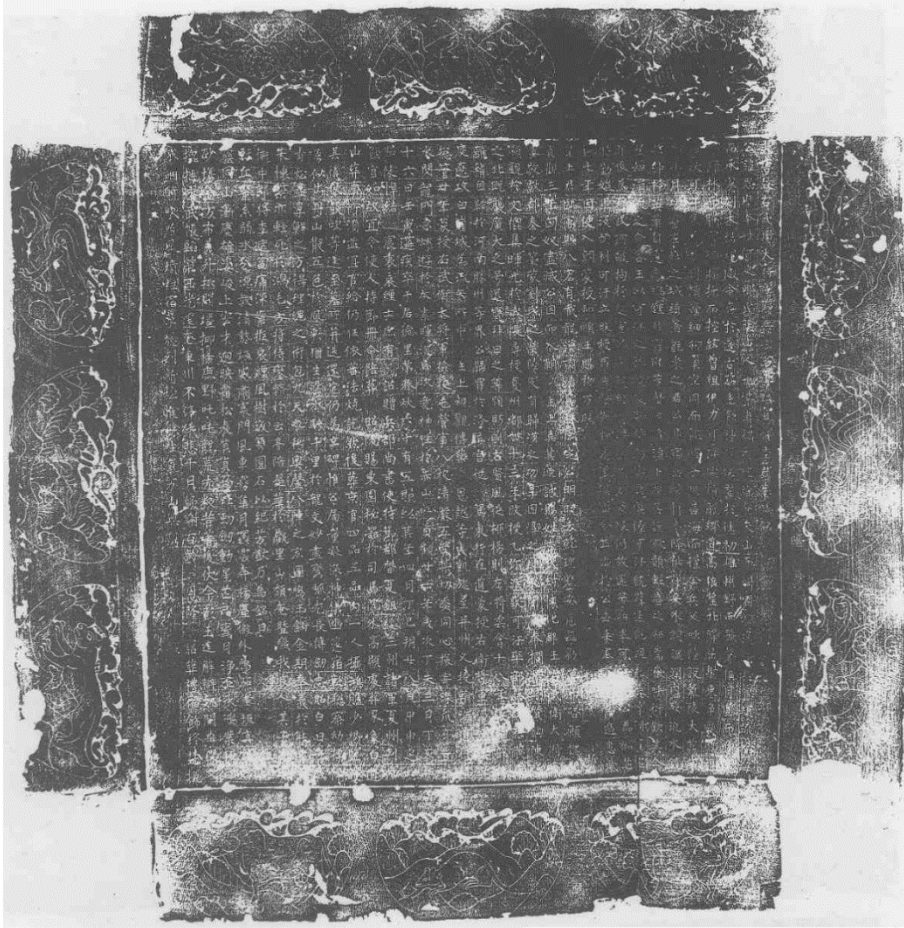
Yüeh, Shao-hui, (岳绍辉), “T'ang Li Ssu-mo Mu-chih K'ao Hsi 唐李思摩墓志考析 (T'ang Li Ssu-mo Mezar Kitabesi İncelemesi)”, **Pei-lin Chi-k'an**, Hsi-an 1995, s. 51-59.

www.baike.baidu.com

www.zdic.net

EKLER

Ek. 1: Ašina Ssu-mo'nun mezar kitabesi ve koruyucu kitabe kapağı.

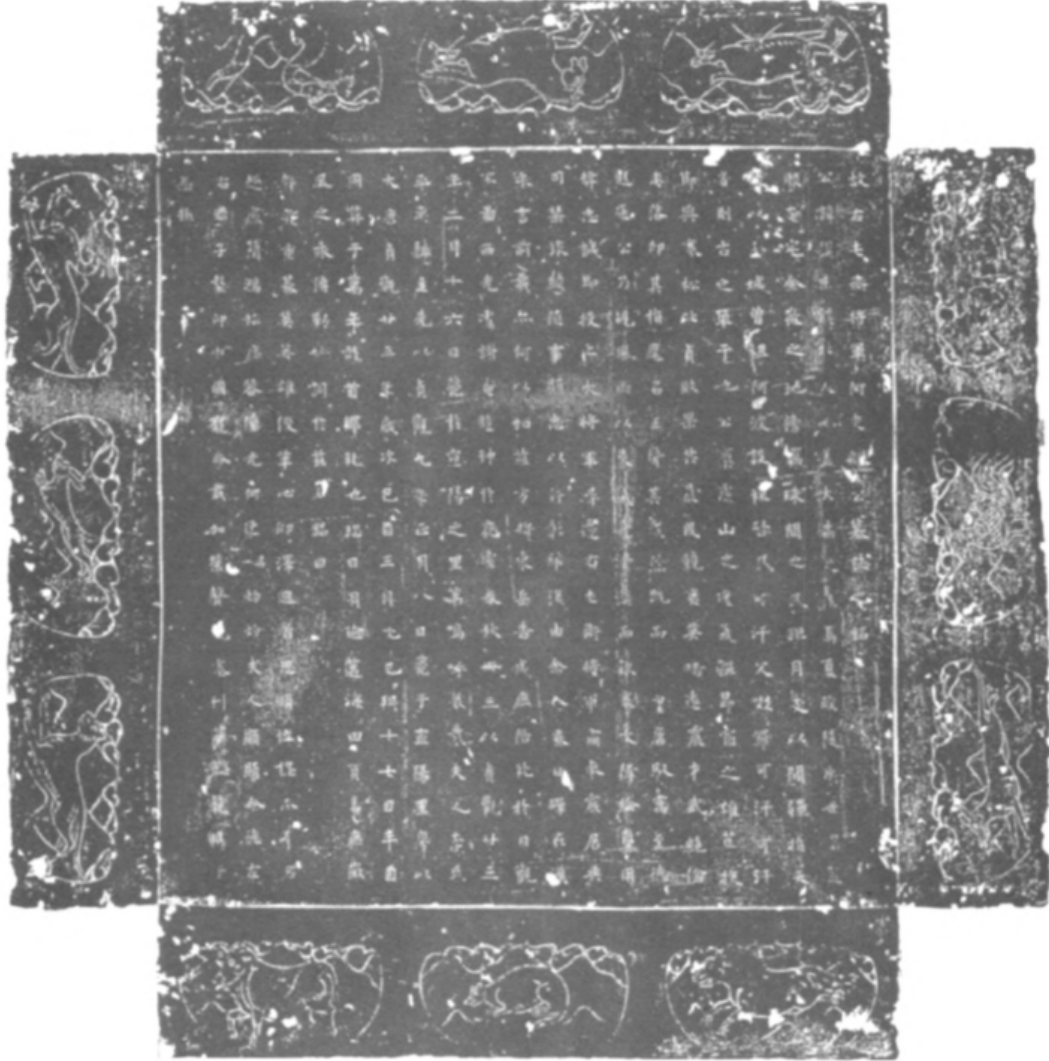
Ek. 2: Shih Shan-ying'in mezar kitabesi.

大唐故左衛將軍高侯史公墓誌銘
 公諱善應字智遠河南洛陽人也其先夏禹之苗襲歷殷周秦漢雄
 幽荆晉未託跋氏南遷蒨蒨部乖散掩有其地與中國抗衡本起安
 山自以為舅曾祖顯猷蒨部可汗祖乙史波羅可汗並威振龍鄉勢橫
 鯨海詳諸國史可得略焉父禱檀特勤隨開皇中曰使入朝值本國喪
 亂遂留不返隨文帝授上柱國封康國公君即第四子也幼清警有局
 量天性忠孝才蕪文武仁壽初退入宿衛大業五年授朝散大夫頻從
 煬帝征遼東累遷右光祿大夫右武衛武牙郎將仍從幸江都逢宇文
 化及弑逆
 大唐武德元年與兄達湯等自山東歸義蒙授柱國三年除左翊衛驃
 騎將軍後從
 皇上討平東夏恒冠軍鋒勳第一加上柱國封高侯轉任中郎將
 前後蒙賞奴婢五十餘口雜錄三千餘段玉環金裝寶刀一口金帶及
 金銀器物等不可勝數貞觀四年除都督北撫州諸軍事北撫州刺史
 十二年追為左衛將軍惟公降緯象之洲靈挺珪璋之秀質清明小映
 和順內融賔敬著於閭閻信義彰於朝野屬雲雷之際贊天地之功跡
 立叢龍名參耿寂雖曰殫仕漢由余官秦望我清暉遠有懿德宜齊
 福永錫休光豈謂中年奄先風露以十六年十一月廿一日遘疾薨於
 隆慶里第春秋卅有九粵以十七年歲次癸卯二月辛巳朔廿二日壬
 寅葬於雍州萬年縣洪原鄉之少陵原背城關之威紆赴荒阡之迢遞
 象生平於具物委菁華而鮮世懼陵谷之將遷歎衡紀之逾逝散圖芳
 於泉戶庶飛英之無替其詞曰
 黃神啓命靈公緒翰海龍飛天山鳳舉歲加百代慶接千古載挺異
 人聿來中主建蘭既植家聲允濟武贊韜鈴文探象繫清機玄警通
 方靡滯入贊神功出揚天惠如何促運奄謝昭辰陪風墜翻縱堅摧
 鱗雲叢委玉桂薄銷春奉義運寢閱世徒新下遠貳期哀終備典玄
 房已閤神庭浸緬霧告晨嚴風漢樹蕭人靈雖隔微歆方闡

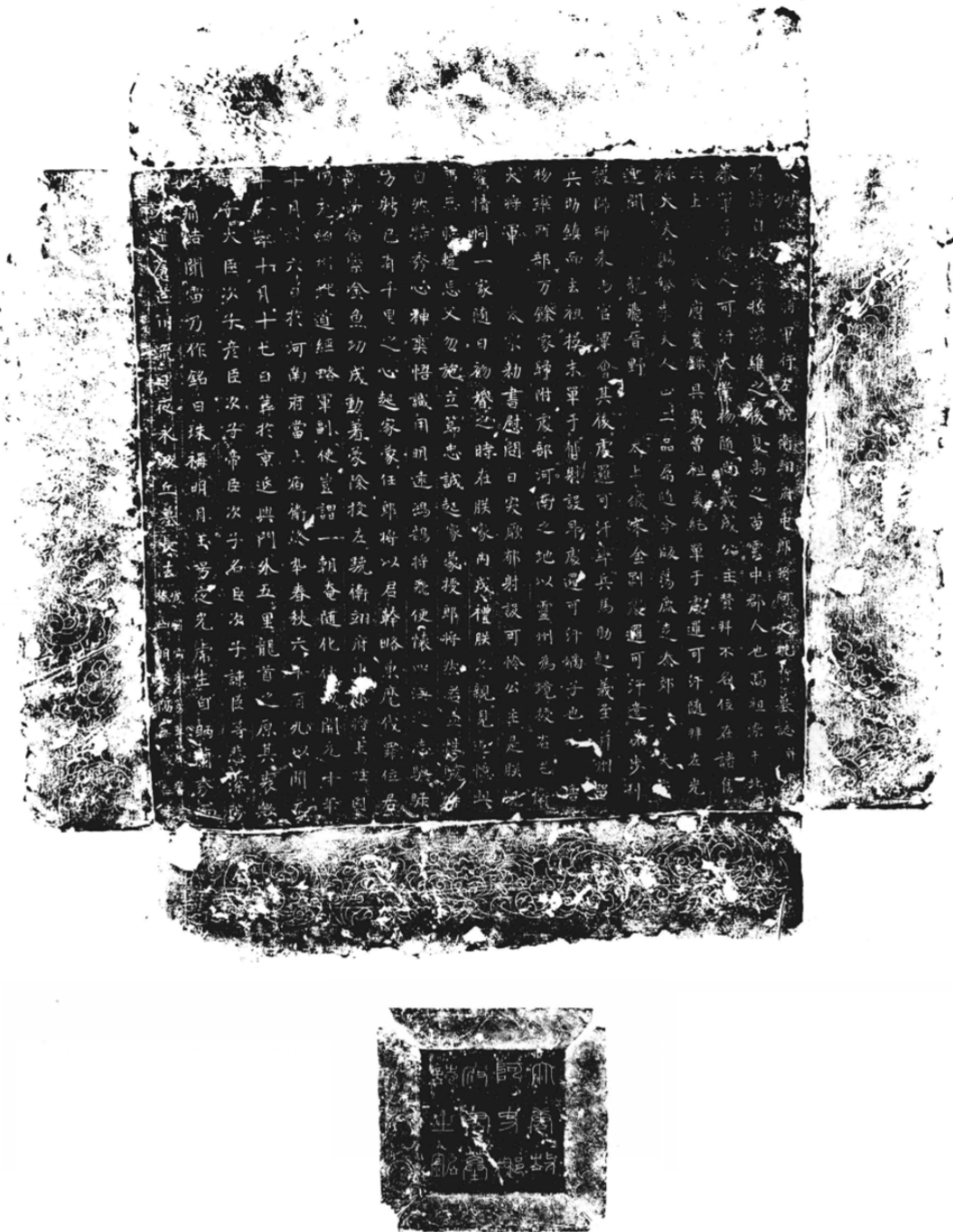
Ek. 3: Shih Ch'ung-li'nin mezar kitabesi.

大唐高宗永徽元年果毅都尉
 君諱崇禮河南洛陽人也自天錫玄珪人與紐石本校選英靈駭聞若過
 中宇而位倖尊極故王閣分括地之威全祭展郊天之義昭章史載可略言
 曾祖乙史波羅可汗周驍馬都尉左右驍衛大將軍上柱國鷹門公志略雄遠
 風神爽邁祖實隨右武衛大將軍上柱國康國公皇朝稽奉官雅度淹通清
 規秀逸並鵠麟化北武衛大將軍上柱國之子貴內委忠臣之節呼韓入朝位
 王侯之上程侯傳國名居張許之石父善應隨左右老祿大夫左武衛武牙郎
 將皇朝左翊衛中郎將銀青光祿大夫使持節歸北州都督撫州諸軍事
 衛將軍弓高縣開國侯食邑七百戶惟岳降神自天生德立行無擇發言有申
 故名著上林勳高王府建旗作牧化漸中區受律為將聲馳外域君濯羽弱水
 振迹吾川風毛五色勳足千里起家左勳衛驍封高侯雄戴耀芒茂功宣於
 陸禁析珪傳瑞懿德顯於家邦楊雲之官既疲校叔之選以遂授許王府法曹
 參軍事文而無害得情勿喜平及承聖善之恩高里邁貽孫之慶又以仁而能
 勇文武兼資譽重將門聲飛天關麟德二年勳授左典戎衛廣濟府果毅
 都尉長裾綬飾簡勿獲成禁旅務殷戎昭寄重弓令明習士馬精研軍容武重
 皆成楷則而衣弓馬日不駐西沉之光挺劍蛟川未心東流之逝以總章二年
 四月廿二日遘疾卒於雍州洛陽縣廣濟里廣濟府之官舍春秋卅一粵以
 年歲次庚午正月乙亥朔廿三日丁酉葬於明堂縣洪源鄉之少陵原禮也惟
 君資性冲和器宇恬曠家承榮貴不從豪侈之遊生在貴腴能為禮度之士孝
 友昭著信義可尋喜溫不形夷險無變況觀載藉妙極精華燕閑草錄尤云尺
 牘思職文武能官有裕舒散琴樽揮揚風月賞心樂事未極生前之歡素執良
 傳空餘歿後之恨嗚呼哀哉中素輜弓徽朝真屬青鳥為芳啓夜臺出郭門兮往
 不返人泉局若掩詎開儼佳城見白日物奇琬琰寄寶珠矣銘曰
 秦惟玄族誕膺靈命人之聿興賢王以晟國墮茂和家繁餘慶漸頤滋
 重谷由德彰其懿不亡是生都尉更韓光趙韋珠繼繼武庫燕鋒官庖揆未
 匪學以知未仕而貴三言從世侍乃入梁園既雅雅復掌戎軒秋霜是鴈春
 華以繁擗搖初漸逸羽方翔其人其有姓璋錄無金石始差薄命俄陽厚少空
 徒為孤墳新昔唯留貞琬芳靈可藉

Ek. 4: Aşina Mo-mo'nun mezar kitabesi.

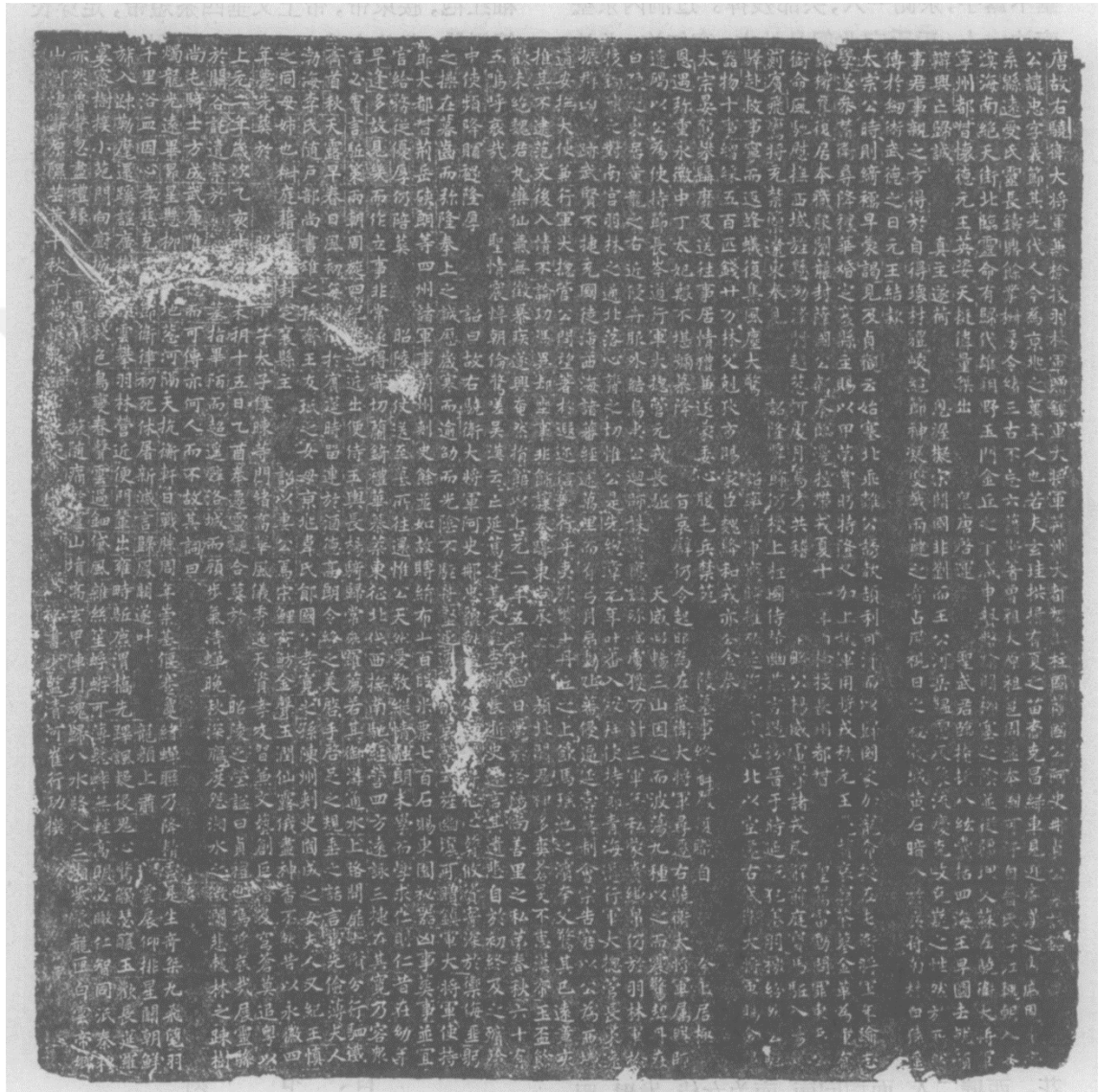
Ek. 5: Aşina Che'nın mezar kitabesi ve koruyucu kapağı.

Ek. 6: Aşina P'o-lo-men'in mezar kitabesi ve koruyucu kapağı

Ek. 7: Aşina Chung'un mezar kitabesi.

Ek. 8: Shih Kuan'ın mezar kitabesi nüshası.

大唐故右武衛大將軍贈兵部尚書謚曰順李
君（思摩）墓誌銘并序

公諱思摩，本姓阿史那氏，陰山人也。聳崇構於淳維，奄天山而開國。澄源於冒頓，疏翰海而承家。刻木結繩，威令存於遠古；茹毛飲渾，神化習於往初。雄朔野而飛聲，候月圓而鳴鏑。會騰林而騰實，待膠折而控弦。曾祖伊力可汗，威攝龍鄉，道高狼望，北降屈射，東爭颶脫。祖達拔可汗，屢擾蕭關，頻驚細柳，負空同而稱驕子，阻昌海而擄全兵。父咄陸設，氣陵大荔，威加小月，功宣左衽之域，績著旄裘之君。公昂宿垂精，軒臺降祉，符采外朗，溫潤內發。汎水鏡於冲衿，英華自遠；懸鳴鐘於靈府，芳聲日隆。須卜挹其謨猷，類輕塵之栖嵩嶽；呼衍欽其令望，如涓流之會〔一〕谷。王以可汗之孫，授波斯特勤，俄遷俱陸可汗，統薛延陀、迴紇、暴骨、同羅等部。後為啓民所破，拘於隋室。煬帝親釋其縛，賜物五百段，仍放還蕃。始畢可汗用公為伽茲特勤。始畢沒，頡利可汗立，改授羅失特勤。於是軍謀密令，並出於公。去來塞下，屢為邊患。武德七年，因使入朝，蒙授和順王，賜物萬段。皇上君臨宇縣，八宏有截，龍漠肅清，龜林底定。公明曉去就，理鑒安危，每勸單于，啓額覲闕。貞觀三年，匈奴盡滅，公因而入朝。主上嘉其道誠，賜始李氏，封懷化郡王、右武衛大

將軍。妻敬獻都秦之策，蒙劉氏之榮；陸支有歸漢之功，享因淳之封。未聞肅奉欄鈴，翊贊鈞陳。增顯觀於文槐，集暉光於武帳。尋授夏州都督。十三年，改授乙彌泥孰可汗，率部落歸於黃河之北。既襲廣大之號，還膺拜日之尊。顧眄則右賢風從，抑揚則左將雲會。十八年，其種部携離，稍自歸於河南勝州等界，公歸罪於洛陽宮。從駕東行，在道蒙授右衛將軍，仍領蕃兵度遼。攻白崖城，為流矢所中。主上親觀傳藥，恩越等夷。凱旋至并州，又授瀚海道行軍總管。廿年，蒙授右武衛大將軍，檢校屯營事。八校清嚴，五營禁切。委同心旅，寄深爪牙。豈謂水闊龍門，忽魂游於太素；暉沉鳥次，竟神往於赤山。以貞觀廿一年歲次丁未三月丁亥朔十六日壬寅，遘疾卒於居德里第，春秋六十有五。即以其年四月丁巳朔廿八日甲申，窆於昭陵。悼結宸衷，哀纏士庶。有詔贈兵部尚書、使持節、都督夏銀綏三州諸軍〔二〕、夏州刺史，餘官如故。宜令人持節冊命，陪葬昭陵。賜東園秘器，於司馬院外高顯處葬，冢象白道山。葬事所須，並宜官給。仍任依舊法燒訖，然後葬。京官四品、五品內一人攝鴻臚少卿監護，其儀仗鼓吹等送至墓所，並送還宅。仍為立碑。惟公局量凝深，神儀幽邃。宿彰聰察，幼標悍勇。似出丹山，散五色於鳳彩；猶生泥水，聘千里於龍文。妙盡彎弧，尤長傳劍。忠昭白日，孝感青松。盡烹鮮之方，得理繩之術。包

九天之秘奧，罄八陣之宏圖。鳴玉鏘金，期奉義於熊掌；曳朱懷紫，亦輕死於鴻毛。方將侍鑾輅於云亭，陪翠華於羸里。山頽奄暨，殲我良人。其子左屯衛中郎將李遮旬痛深瘡拒，哀纏風樹，敬鑄圓石，以紀芳猷。乃爲銘曰：軒丘肇系，弱水分源。教清熱坂，威肅寒門。風車霧集，月竄雲奔。揚塵微外，鳴笳塞垣。冥壑効靈，同山漸慶。雄姿峻上，宏才迴映。霜松表質，貞筠比勁。劍動星芒，弓彎月淨。丕承鴻業，拜日砂場。金方布義，升極開疆。抑揚鹿野，叱吒龍荒。先板昔著，後伏今彰。王庭解辯，魏闕垂纓。文槐挺耀，武帳韜榮。西光遽奄，東川不停。俄悲千月，倏謝百齡。恩隆詔葬，禮備飾終。楚挽哀咽，騎吹吟風。墳栖宿草，隧列新松。惟餘生氣，萬古無窮。

Ek. 10: Aşina Mo-mo'nun mezar kitabesi metni

故右屯衛將軍阿史那公（摸末）墓誌之銘

公諱摸末，漠北人也。蓋大禹之後焉。夏政陵夷，世居荒服。奄宅金微之地，傍羈珠闕之民。距月支以開疆，指天街以分域。曾祖阿波設。祖啓民可汗。父噶羅可汗。可汗者，則古之單于也。公稟廬山之逸氣，韞昂〔二〕宿之雄芒。抗節與寒松比貞，致果共晨風競爽。英略遠震，才武絕倫。夷落仰其指麾，名王聳其威烈。既而皇唐馭宇，至德遐通。公乃覩風雨以來儀，逾沙漠而款塞。爰降綸璽，用獎忠誠。即授上大將軍。尋遷右屯衛將軍。肅奉宸居，典司禁旅。績隨事顯，忠以行彰。雖復由余入秦，日碑在漢，永言前載，亦何以加茲。方將東丘告城，庶陪禮於日觀；不圖西光遽謝，奄遊神於夜臺。春秋卅三。以貞觀廿三年二月十六日，薨於宣陽之里第。嗚呼哀哉！夫人李氏，平夷縣主。先以貞觀九年正月八日，薨於宣陽里。粵以大唐貞觀廿三年歲次己酉三月乙巳朔十七日辛酉，同葬于萬年龍首鄉，禮也。恐日月逾邁，海田貿易，庶微風之永傳，勒妙詞於茲石。銘曰：奔奔重基，英英雄俊。革心仰澤，迴首思順。位總爪牙，名超廉藺。鴻私庶答，隙光何迅。其一灼灼夫人，顯顯令德。左右君子，繫仰中國。寵命載加，榮聲充塞。刊茲懿範，暢于無極。

大唐故右屯衛翊府右郎將阿史那勿施

墓誌并序

君諱施，字勿施。淳維之後，夏禹之苗，雲中部人也。曾祖□干，北蕃單于啓人可汗。大業初，隋尚義成公主，贊拜不名，位在諸侯王上。大唐實錄具載。祖奚純，單于處邏可汗，隋拜左光祿大夫，賜婚李夫人，正二品。屬隋季版蕩，鹿走秦郊；大唐運開，龍飛晉野。太上破宋金剛，處邏可汗遣弟步利設帥師來與□軍會，其後，處邏可汗率兵馬助起義，至并州，留兵助鎮而去。父債末，單于郁射設，即處邏可汗嫡子也，唐初，所部萬餘家歸附。處部河南之地，以靈州為境，授右屯衛大將軍。太宗敕書慰問曰：突厥郁射設，可憐公主，是朕親舊，情同一家。隋日初婚之時，在朕家內成禮，朕亦親見。追憶此事，無時暫忘。勿施□節忠誠，起家蒙任郎將。然君立性驍雄，自然特秀；心神爽悟，識用明遠。鴻鵠將飛，便懷四海之志；驥騄方聘，已有千里之心。奄歸魂於幽窆，以神功元年八月十七日，寢疾薨於河南府新安里之官舍，春秋六十有二。夫人趙氏，瓊柯吐秀，務□含姿。攸聞女則，無遺賢克著。□以神功二年十月十九日，薨於京兆府華原里之官舍。鏡前鸞影，初暫與悲；劍彩蛟分，終同赴水。即以開元十一年十月十七日，合葬於京兆龍首原，禮也。其喪殯，嗣子哲，任左驍衛翊府中郎。芝蘭發秀，共植階庭；永稽號咷，長□鄂杜。寂寂廣霄，遙遙大墓，何歲何年。

大唐故□武將軍行左驍衛翊府中郎將

阿史那哲墓誌并序

君諱自奴，字哲，淳維之後，夏禹之苗，雲中郡人也。高祖染干，北蕃單于啓人可汗。大業初，隨尚義成公主。贊拜不名，位在諸侯王上。大唐實錄具載。曾祖奚純，單于處邏可汗，隋拜左光祿大夫，賜婚李夫人，正二品。屬隋季版蕩，鹿走秦郊；大唐運開，龍飛晉野。太上破宋金剛，處邏可汗遣弟步利設，帥師來與官軍會。其後，處邏可汗率兵馬助起義，至并州，留兵助鎮而去。祖摸末，單于郁射設，即處邏可汗嫡子也。唐初，率所部萬餘家歸附，處部河南之地，以靈州為境，授右屯衛大將軍。太宗敕書慰問曰：突厥郁射設，可憐公主是朕親舊，情同一家。隋日初婚之時，在朕家內成禮，朕亦親見。追憶此事，無時暫忘。父勿施，立節忠誠，起家蒙授郎將。然君立性驍雄，自然特秀，心神爽悟，識用明遠。鴻鵠將飛，便懷四海之志；驥騄方聘□，已有千里之心。起家蒙任郎將。以君幹略，東麾伐罪，位居副將，借紫金魚。功成勳著，蒙除授左驍衛翊府中郎將，上柱國，仍充幽州北道經略軍副使。豈謂一朝奄隨化往，以開元十年十月廿六日，於河南府當上宿衛終卒，春秋六十有九。以開元十一年十月十七日，葬於京延興門外五里龍首之原。其喪殯，嗣子大臣、次子彥臣、次子帝臣、次子名臣、次子諫臣等，悲深陟岵，痛結聞雷。乃作銘曰：

珠稱明月，玉號夜光。虎生自炳，蘭秀而芳。天道蒼茫，川流日夜。永飯丘墓，長去城闕。霜凝蔓草，風響叢榛。幽明永隔，無歲無年。

大周故冠軍大將軍行右鷹揚衛將軍歸義
可汗阿史那府君(感德)墓誌銘并序

可汗諱感德，字尚山，長城陰山人也。天分九野，地列八荒。卯宿紀其躔次，習坎帶其區域。英靈盼響，有單于之異人；物產環奇，有祁連之俊寶。康莊四會，玉塞峙其南；土宇三分，金河更其北。懸峰秀拔，龍門鎮地之山；沃野平開，雞秩安居之境。昔者大君有命，夏后之裔實號淳維；中國要盟，老上之宗是稱驕子。曾祖咄苾頡利可汗，獵騎五千，振雄風於絕漠；控弦十萬，飛猛氣於偏荒。未失燕支之山，幾撓琉璃之酒。橫分右地，高視上京；洎周歷秦，阻威怙重。雖哥鍾二肆，魏絳有以和戎；而步卒五千，李陵竟為降將。彼則高闕作鎮，此亦長城設險。甘泉宮裏，屢警危烽；疏勒城中，時聞涸井。屬隨氏版蕩，鹿走秦郊；唐運天開，龍飛晉野。神功不有，大朴難名。削跡幽都，輸誠魏闕。貞觀四年歸順，授右衛大將軍，贈歸義郡王，食邑三千戶。祖特勤，本蕃葉護。父伽那，左衛郎將。可汗視繼天之重，葉護比明離之貴。鈞陳設衛，職典於兵鈴；郎將司階，業宣於傳警。家藏道德，代襲簪纓。嘒韓有望拜之稿，日碑有忠臣之傳。天子有命，玉冊金繩；諸侯計功，白茅玄土。是知一日千里，自北徂南；四代五公，生子及父。可汗幼而道不行，孔宣父之心事；非禮不動，陸內史之生平。子政則流略兼通，蔓情則經史足用。詞峰聳迴，仰之彌高；學海浮雲，酌而不竭。尤工武藝，雅尚兵韜。弓則顏高之六鈞，射則養由之百中。馬蹄為的，何慙魏后之書；燕頤成封，自得班超之相。

既而謳歌去亳，曆數歸周。乾文清而百度理，帝道享而萬人泰。鄼侯末胤，先崇沛邑之封；丞相玄孫，遂纂扶陽之業。垂拱三年歲次丁亥二月乙未朔十一日乙巳，皇太后若曰：於戲！乾坤覆載，總區宇而陶甄；日月環周，一晷度而臨照。咨爾故左威衛大將軍頡利可汗，贈歸義郡王阿史那咄苾曾孫感德：惟爾遐僻，阻絕風猷。我國家括地受圖，補天立極。威懷不二，吊伐無私。用在爾先，自貽剿覆。代經三葉，頗味樞而知恩；年深五紀，將處麻而就直。是用命爾為歸義可汗，嗣守蕃葉。嗚呼念哉！敬爾威儀，慎爾侯度。庶幾寵命，保入無疆，可不慎歟！虔膺寶命，允當天心。望懾龍庭，聲振鷗海。永昌元年九月，授右豹韜衛將軍。黃樞警衛，紫掖嚴更。天子知其重臣，其僚推為國器。聖神皇帝坐明堂而朝海內，登泰階而有天下。坤作成物，河出圖而洛出書；乾知太始，星重光而月重曜。扶桑東洎，弱木西環；火傲南臨，冰洲北望。咸承正朔，並入提封。重開獎授之榮，再下優矜之制。天授元年九月廿九日，制曰：代雄蕃落，風慕皇風；譽重金河，聲高玉塞。屬大周開曆，寶運惟新。宜敷天授之恩，俾沐遷榮之曲。可冠軍大將軍、行右鷹揚衛大將軍。漢朝外戚，始有冠軍之寵；晉國名臣，方就鷹揚之選。羽林上將，吐光景於星街；文衛雄班，翊戎麾於帝座。享年不永，

與善無徵。嗚呼哀哉！以天授二年正月十八日，遘疾薨於從政里之私第，春秋廿有七。管仲云亡，齊桓不樂；顏回既沒，夫子長嗟。行路興哀，春人罷相。九泉無寄，百身何贖。惟可汗神情俊拔，眉目疏朗。以禮交人，不矜於物。椅桐梓漆，擢秀於君子之林；珠玉寶貝，晉燭於賢人之室。雅好博古，束先生可以神交；譽重當時，賈太傅自然冥會。每以青春花柳，紫陌煙光，臨曲池以賦詩，對層巒而命賞。輕財重施，鬻義賈仁。雖雨壞屋崩，固不容於鄰婦；而塗窮糧絕，信無弃於行人。勿以跽足狼山，實可圖形麟閣。爰有制命，令七品官一人監護，墳域所須，並令官給。墳如馬鬣，路似羊腸。萬古巋然，百齡已矣。夫人阿史德，即鎮軍大將軍、行右武衛大將軍、兼定襄都督五州諸軍事、右羽林軍上下、五原郡開國公之第二女也。常娥資其魄，寶婺寄其英。素有家風，孟母之三徙；夙恭禮範，楚妃之一笑。豈直椒花作頌，柳絮飛文。竟聞姜氏之賢，乃著曹妻之誠。鵲巢流詠，光被夫人之詩；雞鳴作歌，實有令嬪之德。天下少匹，海內無雙。賈婦喪夫，貞姜無子。殷憂歲序，契闊尋常。主鬯徒勤，瞻言遂絕。雲飛寡鶴，幾聞悽斷之聲；鏡掩孤鸞，獨下傷心之淚。即以天授三年歲次壬辰朔卅日景申，歸厝於神都城城南畢圭鄉之禮也。背轅轅而徠溫洛，前鳳闕而後龍門。路直城

迴，繁茄咽而還續；風悲氣勵，疊鼓紛其送警。滕城馬跼，見之者幾年；丁公鶴鳴，聞之者何歲。乃爲銘曰：龍城北阜，鵲壑南通。地偏荒裔，人實英雄。單于舊俗，老上遺風。英威夙振，盛業遐隆。其一臣惟待主，鳥思擇木。鶴鳴在皋，鴻漸于陸。天之驕子，是名日逐。斂衽皇階，承榮代祿。其二有唐御宇，行當典武。玉冊光臨，金堂乃輔。由余作相，日碑事主。萬古同風，於焉可取。其三賢臣嗣絕，與國云亡。不有興也，其何以昌。命茲厥胤，紹爾賢王。仍韜禁略，式衛巖廊。（二）蒼舒幼敏，顏回早喪。地立孤墳，人依薄葬。山崗北峙，松門西望。死而有知，禮成無讓。其五幽泉無日，隴樹徒春。不知此地，曾留幾人。山殘白雪，路暗黃塵。于嗟君子，遺恨真嬪。

唐贈左驍衛大將軍左賢王阿史那毗伽特勤

墓誌銘并序

伊唐開元十有二祀秋九月丁巳朔粵三日己未，左賢王右威衛將軍阿史那毗伽特勤卒，享年四十三。頡利突利可汗之曾孫也，其先夏后氏之苗裔，隨草畜牧，因居北垂。唐周秦秦，久患諸夏。我開元神武皇帝重光應運，下武嗣興，自東自西，自南自北，無思不服矣。毗伽幽都稟秀，沮澤資靈。占星辯胡運將終，候呂知中國有聖。乃率部帳，翻然改圖。棄韋毳於遐庭，歸禮讓之淳化。曾未移歲，舊國淪亡。非夫智察未萌，識表先覺，覆巢之下，豈復獨全。皇上寵綏百蠻，子育萬物。收其委質之効，嘉其革面之誠。任之以腹心，尊之以爵祿。開元三年，拜雲麾將軍、右威衛中郎將，賜紫袍金帶。便令招慰三窟九姓，因與九姓同斬獸腹，傳首京師。朝廷疇庸，增秩將軍，統舊部落。五年，改封左賢王，兼檢校新舊降戶。假牙帳及六纛，富有夷衆，貴爲藩王。承命若驚，踐榮增懼，勞來安輯，小大懷之。七年入朝，特留宿衛。逾年，又充隴右、朔方二軍遊弈使。時胡賊干誅，動搖河曲。執訊獲醜，繫將軍賴焉。遂兼羽林軍上下禁旅之司，爪牙是寄。授之勿貳，守之惟寅。每岐山大蒐，亟奉周王之駕；長楊校獵，屢陪漢帝之軒。上覽飛禽，下殪伏兔，論課獲，罔出其先。今年八月，奉敕又令朔方軍遊弈。往來應變，佇申辰候之明；朔漠消氛，方見威邊之勇。穹蒼降瘡，今也則亡。勿藥之徵，於斯奚爽。晁旒追悼，渠帥興哀。制贈左驍衛大將軍，賜物一百段，米一百石，粟一百石。內使監護葬事。緣葬所須，務從優

厚。厥亡月季旬八日，遷□王京兆府長安縣龍首鄉，禮也。惟將軍宇量恢弘，體業沉毅。天弧射法，太一營圖。無俟觀書，有同指掌。一拜中郎將，再踐大將軍。金章解辦而飾腰，紫紱削衽而加體。初或竊議，終亦謂宜。傳云：知人則哲，不其難矣。將軍之生，功不言於大樹；將軍之死，墓起象於廬山。飾終表哀，義在於是。迺爲銘曰：蘭生有馥，玉出自珍。珍非外假，馥惟內真。粵在壯烈，俗爲匪人。潛懷朗鑒，高挺貞筠。貞筠伊何，凌寒獨異。朗□□何，占風慕義。明明天子，任賢勿貳。嘉其忠節，崇其寵位。寵以上秩，位以中郎。□□登降，威衛翺翔。將軍進級，右地封王。統護兵馬，跋履沙場。沙場九姓，招諭歸命。歸命之心，懷我好音。元凶首刎，遺噍誠深。群胡蠢蠢，千紀難忍。義不遺君，討期必殞。駸駸奔晷，寸陰詎借。滔滔逝川，尺波靡舍。始欽服冕，俄悲□駕。□掩高堂，魂歸大夜。蒼茫曠野，搖落寒墳。膝嬰馬駐，繆襲歌聞。詔葬贈冊，書銘勒勳。于嗟萬古，埋此將軍。

秘書省楷書、驍騎尉趙郡李九皋書

唐故右驍衛大將軍兼檢校羽林軍贈鎮軍大將軍
荊州大都督上柱國薛國公阿史那貞公墓誌

銘并序

公諱忠，字義節，其先代人，今爲京兆之萬年人也。若夫玄珪拱揖，有夏之苗裔克昌；綠車見迎，盛漢之內戚恩重。帝系縣遠，受氏靈長。鑄鼎餘業，椒房令緒。三古不忘，六籍斯著。曾祖大原，祖邕周，并本國可汗。自晉氏浮江，魏朝入洛，溟海南絕，天街北臨。靈命有歸，代雄朔野。玉門金丘之下，咸申贊幣；榆關柳塞之陰，並從疆理。父蘇，左驍衛大將軍、寧州都督、懷德元王。英姿天挺，偉量傑出。皇唐啓運，聖武君臨。掩頓八紘，囊括四海。王早圖去就，預辯興亡。歸誠真主，遂荷恩渥。擬宋開國，非劉而王。公河岳輻靈，辰象流慶。克岐克嶷之性，然於所然；事君事親之方，得於自得。瓊材體峻，絕節神凝。雙戟兩轡之奇，占風視日之秘。穀城黃石，暗入於兵符；南林白猿，遙傳於劍術。武德之日，元王結款太宗，公時則綺襦，早蒙謁見。及貞觀云始，塞北乖離，公誘執頡利可汗而以歸國，蒙加寵命，授左屯衛將軍。年踰志學，遂參禁衛。尋降穠華，婚定襄縣主，賜以甲第，賞賚特隆。又加上護軍，用獎戎秩。元王薨背，哀窮荼蓼。金革爲重，有詔權奪。復居本職，服闋，襲封薛國公。新泰臨邊，控帶戎夏。十一年內，檢校長州都督。聖駕雷動，問罪東夷。公銜命風馳，慰撫西域。旌懸瀚澤，騎越葱河，處月焉耆，共稽王略。公揚威電擊，諸戎瓦解。前庭寶馬，驅入陽關；屬賓飛鸞，將充禁籞。遼東奉見，詔隆獎飾，仍授上柱國。侍輦幽燕，言過汾晉。于時延陞犯塞，羽檄紛然。公馳驛赴救，事寧而返。蜂蟻復集，風塵大驚。詔率前

軍，應時摧殄。延陞遂滅，漠北以空。遷右武衛大將軍，賜金銀器物十事，繒綵五百匹，錢廿萬。林父剋狄，方賜家臣，魏絳和戎，亦分金奏。太宗晏駕，攀髯靡及。送往事居，情禮兼遂。蒙委心腹，屯兵禁苑。陵墓事終，解嚴復職。自今上居極，恩遇彌重。永徽中，丁太妃艱，不堪號慕，降旨哀譬，仍令起服，爲左武衛大將軍，尋遷右驍衛大將軍。屬興師遼碣，以公爲使持節長岑道行軍大總管。元戎長驅，天威遐暢。三山因之而波蕩，九種以之而震驚。契丹在白狼之東，居黃龍之右，近侵卉服，外結烏夷。公迴師誅翦，應機殄滅，虜獲萬計，三軍無私，蒙賞兼帛，仍於羽林軍檢校。鈞陳之對南宮，羽林之通北落。心膂之切，惟公是先。總章元年，吐蕃入寇，拜使持節青海道行軍大總管，長策遠振，羣凶竄迹。武賢不捷，充國徒淹。西海諸蕃，經途萬里。而有弓月扇動，吐蕃侵逼。延壽莫制，會宗告窘。以公爲西域道安撫大使，兼行軍大總管。公問望著於遐邇，信義行乎夷狄。饗士丹丘之上，飲馬瑤池之濱。夸父驚其已遠，章亥推其不逮。范文後入，情不論功；馮異却坐，事非飾讓。奉蹕東京，承顏北闕。鬼神多爽，蒼旻不惠。漢帝玉盃，餘歡未絕。魏君丸藥，仙氣無徵。暴疾遂興，奄然捐館。以上元二年五月廿四日薨於洛陽尚善里之私第，春秋六十有五。嗚呼哀哉！聖情震悼，朝倫警蹙。吳漢云亡，延篤述其天寵；李廣長逝，史遷言其遺悲。自於初終，及之殯殮，中使頻降，賻襚隆厚。詔曰：故右驍衛大

將軍阿史那忠，貌貅□□，□任於專征；心臂攸資，寄深於禦侮。匪躬之操，在暮齒而彌隆；奉上之誠，歷歲寒而逾劬。而光陰不駐，舟壑遽遷，宜被哀榮，式旌幽壤。可贈鎮軍大將軍、使持節大都督、荊岳峽朗等四州諸軍事、荊州刺史，餘并如故。賻絹布七百段，米粟七百石，賜東園秘器、凶事、葬事，并宜官給，務從優厚，仍陪葬昭陵，儀仗送至墓所往還。惟公天然愛敬，縱情融朗，未學而學，求仁則仁。昔在幼年，早逢多故。見幾而作，立事非常。遂得寄切蘭鐃，禮華蕞葉。東征北伐，西撫南馳。經營四方，遠詠三捷。在其寬乃容衆，信必覆言。驅策兩朝，周旋四紀，蘭池近出，便侍玉輿。長楊騎歸，常參羅薦。若其御溝通水，上路開扉，六俗分行，駟鐵齊首。秋天露早，春日風初。每惆悵於賓筵，時留連於酒德。高朗令終之美，啓手啓足之規。垂之話言，事先儉薄。夫人渤海李氏，隋戶部尚書雄之孫，齊王友珉之女。母京兆韋氏，鄆國公孝寬之孫，陳州刺史圓成之女。夫人又紀王慎之同母姊也。椒庭藉寵，□封定襄縣主，詔以妻公焉。宋鯉齊魴，金聲玉潤。仙露俄盡，神香不然。昔以永徽四年薨，先葬於昭陵之下。子太子僕陳等，門緒高華，風儀秀逸。天資孝友，習兼文藝。創巨潛及，穹蒼莫追。粵以上元二年歲次乙亥十月辛未朔十五日乙酉，奉遷靈柩，合葬於昭陵之塋，謚曰貞，禮也。嗚呼哀哉。展靈輦於關谷，託遺榮於□墓，指畢陌而超遙，辭洛城而顧步。氣清蟬晚，秋深雁度。

怨湘水之微瀾，悲叢林之疏樹。尚屯騎士，方成武庫。唯□德而可傳，亦何人而不故。其詞曰：

燭龍光遠，畢昴星懸。柳塞□地，蔥河隔天。抗衡軒日，戰勝周年。崇基偃蹇，復結蟬聯。乃降精靈，是生奇桀。九飛氈羽，千里浴血。因心孝慈，克已□節。衛律初死，休屠新滅。言歸鳳闕，遂叶龍顏。上肅雲衷，仰排星闕。朝鮮旆入，疏勒麾還。蹊謠廣樹，檻諫雲攀。羽林營近，便門輦出。雍時驅鷹，渭橋先蹕。諷疑役鬼，心驚觸瑟。釀玉歡長，筵羅宴密。樹接小苑，門向厨城。池含秋色，鳥變春聲。雲過鉤簾，風雜絲笙。蜉蝣可薄，蟋蟀無輕。高明必瞰，仁智同泯。秦穆亦然，魯聲忽盡。禮緣恩縈，旒隨痛軫。廬山墳高，玄甲陣引。魂歸八水，路入三湘。紫氣龍匣，白雲帝鄉。山河悽斷，原隰芸黃。千秋兮萬恨，泉深兮水長。

Ek 16: Mezar Kitabesi Sahiplerinin Nesep İlişkileri Tablosu

Mezar Kitabesi Sahibi	Çocukları	Babası	Dedesi	Büyük Dedesi
Aşina (Li) Ssu-mo (思摩)	Li Che-fu (李遮匐)	To-lu Şad (咄陸設)	Ta-pa [Taspar] Kagan (達拔可汗)	İllic [Bumin] Kagan (伊力可汗)
Shih Shan-ying (史善應)	Shih Ch'ung-li (史崇禮)	Ju-t'an Tigin Aşina Chih-yü (褥檀特勤)	Işbara Kagan Aşina She-t'u (乙史波羅可汗)	Hsieh-chieh-so-na [Kara] Kagan (纘傑娑那可汗)
Shih Ch'ung-li (史崇禮)	?	Shih Shan-ying (史善應)	Shih [Ju-t'an Tigin Aşina Chih- yü] (實)	Işbara Kagan Aşina She-t'u (乙史波羅可汗)
Yü-she Şad Aşina Mo-mo (郁射設阿史那摸末)	Aşina Wu-shih (勿施)	Ch'u-lo Kagan Aşina Hsi-ch'un	Ch'i-min Kagan Aşina Jan-kan	Apa Şad [Ch'u-lo-hou] (阿波設)
Aşina Wu-shih (勿施)	Aşina Che (Tzu-nu) (哲)	Yü-she Şad Aşina Mo-mo	Ch'u-lo Kagan Aşina Hsi-ch'un	Ch'i-min Kagan Aşina Jan-kan
Aşina Che (Tzu-nu) (哲)	-Ta-ch'en (大臣) -Yen-ch'en (彥臣) -Ti-ch'en (帝臣) -Ming-ch'en (名臣) -Chien-ch'en (諫臣)	Aşina Wu-shih	Yü-she Şad Aşina Mo-mo	Ch'u-lo Kagan Aşina Hsi-ch'un
Aşina P'o-lo-men (婆羅門)	?	İllic Kagan Aşina To-pi	Ch'i-min Kagan Aşina Jan-kan	[Ch'u-lo-hou]
Aşina Chia-na (伽那)	Aşina Kan-te (感德)	Tigin (Yabgu) (特勤)	İllic Kagan Aşina To-pi	Ch'i-min Kagan Aşina Jan-kan
Aşina Kan-te (感德)	?	Aşina Chia-na (伽那)	Tigin (Yabgu) (特勤)	İllic Kagan Aşina To- pi

Aşina Bilge Tigin (毗伽)	?	?	?	İllic [veya] T'u-li Kagan (頡利突利可汗)
Aşina Chung (忠)	(Yüan)-chien (元)暕	Işbara şad Aşina Su-ni-shih	Yung-chou [Ch'u- lo-hou]	Ta-yüan [Kara Kagan]
Shih Kuan (史瓘)	(Oğlu yoktur)	Ssu-chen (思貞)	Yüan-chien 元暕	Aşina Chung
Not: Tabloda mezar kitabelerinde kayıtlı unvanlara yer verilmiştir. Kimliği tarafımızca tespit edilen beylerin adı köşeli parantez “[]” içinde gösterilmiştir.				

Ek. 17: Mezar Kitabelerinde Görülen Türk Unvanları Tablosu

Unvan Sahibi	Çin Tarihlerinde Kayıtlı Unvanları	Mezar Kitabelerinde Kayıtlı Unvanları
Kara (Kagan) (科羅)	I-hsi-chi Kagan (乙息記可汗)	1) Hsieh-chieh-so-na Kagan (纘傑娑那可汗) 2) [Ta-yüan] (大原, Tamgan?)
Ch'u-lo-hou (處羅侯)	1) T'u-li Şad 2) Yabgu Kagan 3) Baga Kagan	1) [Apa Şad] (阿波設) 2) [Yung-chou] (邕周) Muhtemel Tam Unvanı: [Apa T'u-li Şad Yung-chou Yabgu Baga Kagan?]
Ju-t'an Tigin Aşina Chih-yü (褥壇)	Ju-tan Tigin (褥但)	Shih (實)
Aşina (Li) Ssu-mo (思摩)	Chia-pi Tigin (夾畢)	İlk unvanı: Po-ssu (波斯, Bars?) Tigin Ch'i-min Kagan'dan önce: Külüg (俱陸) Kagan Shih-pi Kagan döneminde: Chia-pi (伽苾, İlbeğ?) Tigin İllic Kagan döneminde: Lo-shih (羅失, Laçın?) Tigin
Not: Köşeli parantez “[]” içinde gösterilen unvanların muhtemel sahipleri, tezimizde ortaya koyulan veriler doğrultusunda saptanmıştır. Bu kişi-unvan eşleştirmeleri birer öneri niteliğinde olup, kesinlik taşımamaktadır.		

Ek. 18: Türkçeleştirilen Askerî Terim, Rütbe ve Unvanlar Tablosu

Çince	Türkçe
Ch'eng (丞)	[İlçe İdaresi] Vekili
Chiang-chün (將軍)	Komutan
Chu-kuo (柱國)	Ülkenin Direği
Chu-pu (主簿)	[İlçe İdaresi] Yönetici Yardımcısı
Chung-lang-chiang (中郎將)	Kumandan
Chu-tso Tso-lang (著作佐郎)	Yazı İşleri Dairesi Başkan Yardımcısı
Chün Wang (郡王)	Vilayet Prensi
Fa-ts'ao ts'an-chün-shih (法曹參軍事)	Adli İşler Dairesi Başkanı
Fu-ma Tu-wei (駙馬都尉)	Damat
Hsiao-wei (驍衛)	Cesur Muhafızlar
Hsien Wang (賢王)	Bilge Beg
Hsing Chün (行軍)	Sefer Orduları
Hsing Chün Fu Tsung-kuan (行軍副總管)	Sefer Ordusu Komutan Yardımcısı
Hsing Chün Ta Tsung-kuan (行軍大總管)	Sefer Ordusu Başkomutanı
Hsing Chün Tsung-kuan (行軍總管)	Sefer Ordusu Komutanı
Hsün-wei (勳衛)	Seçkin Muhafızlar
Hu-chün (護軍)	Hâmi

Hung-lu Ch'ing (鴻臚卿)	Devlet Törenleri Başkanı
Hung-lu Shao-ch'ing (鴻臚少卿)	Devlet Törenleri Başkan Yardımcısı
I-fu 翊府	Destek Garnizonu
I-wei (翊衛)	Destek Muhafızları
Kuan-chün (冠軍)	Böke
Kuan-chün Ta Chiang-chün (冠軍大將軍)	Böke Büyük General
Lang-chiang (郎將)	Kumandan Yardımcısı
Ling (令)	[İlçe] Hâkimi
Mi-shu Sheng K'ai-shu (秘書省楷書)	Kâtiplik Dairesi Düzyazı [Bölümü]
P'iao-ch'i Chiang-chün (驃騎將軍)	Süvari Komutanı
Ping-pu Shang-shu (兵部尚書)	Harbiye Nazırı
Shang-chu-kuo (上柱國)	Ülkenin Ulu Direği
Shang Ta Chiang-chün (上大將軍)	Ulu Sengün
Shih-ch'ih-chieh (使持節)	Tam Yetkili...
Ta Chiang-chün (大將軍)	Büyük General
T'ai-fei (太妃)	Büyük Hanımefendi
T'ai-shou (太守)	Vali
T'ung-shih she-jen (通事舍人)	Katıplik [Dairesi] Kabul Memuru
Tso-tien Jung-wei Kuang-chi Fu (左典戎衛廣濟府)	Sol Savunma [Prens] Muhafızları Kuang-chi Dairesi
Tu-tu (都督)	Askerî Vali
T'un-wei (屯衛)	Karargah Muhafızları
Tz'u-shih (刺史)	Vali

Wang (王)	Prens
Wei-wei (威衛)	Muazzam Muhafızlar
Wu-wei (武衛)	Muharip Muhafızlar
Ying-yang-wei (鷹揚衛)	Yükselen Şahin Muhafızları
Yü-lin Chün (羽林軍)	Yü-lin Birlikleri
Mi-shu Shao-chien (秘書少監)	Saray Kütüphanesi Müdür Yardımcısı

ÖZET

Eski Çin’de kültürel ve dini çeşitli ihtiyaçları başarıyla karşıladığı anlaşılan mezar kitabeleri, aynı zamanda kıymetli tarih kaynaklarıdır. Başta daha ziyade yüksek edebi beklentileri karşılamak üzere kaleme alınmış olsalar da, vefat eden kişiyle birlikte gömüldüklerinden günümüze değiştirilmeden ulaşabilmiş olmalarının yanı sıra, müteveffaya dair ayrıntılı bilgiler sağlamaktadır.

Savaşlar, siyasi çalkantılar, evlilik yoluyla barış antlaşmaları ve çoğunlukla da kagan soyundan gelen beylerin çekişmeleri neticesinde, Kök Türklerin idareci Aşina sülalesinden bazı asilzadeler de Çin’e yerleşip burada vefat ettiğinden, adlarına mezar kitabeleri yazılmıştır. Bu asilzadelerden pek çoğunun biyografisi bulunmamaktadır, ancak mezar kitabeleri Çin yıllıklarındaki biyografilerden çok daha detaylı olduğundan, kaynaklarda anılmayan kişilerin mezar kitabelerindeki veriler dahi tarihteki boşlukları doldurabilmekte ve çelişkilere ışık tutabilmektedir.

Bu çalışmada, Aşina soylu beylerin Çince mezar kitabelerinin dilimize kazandırılmasının yanı sıra, kitabelerdeki veriler vasıtasıyla Çin kaynaklarındaki Kök Türklere ilişkin hatalı bilgilerin ortaya koyulup düzeltilmesi ve ilgili kayıtlardaki eksikliklerin telafi edilmesi hedeflenmiştir.

ABSTRACT

Tomb epitaphs which are understood to have effectively served many cultural and religious purposes in ancient China, are also valuable historical sources of the present. Having survived the passing centuries buried within tombs, they provide unrevised and also detailed data on the lives of the deceased, even though they were rather intended for satisfying high literary expectations in the first place.

As wars, political turmoils, marriage alliances and mostly the conflicts between the princes of khagan lineage led some nobles of Ashina clan to settle and eventually be buried in China, they had the privilege of having tomb epitaphs buried in their graves, like most Chinese elites did. While only a few of them have biographies, since tomb epitaphs are much more detailed in content compared to Chinese histories, epitaphs of even those who are never mentioned in any accounts can make up for where traditional accounts fall short and offer an insight into contradictions.

This thesis aims to introduce and translate tomb epitaphs of twelve Ashina noblemen, while revealing and correcting the relevant erroneous data in Chinese accounts, and compensating the shortcomings where possible via their content.